

Володимир Панченко

Володимир Винниченко:

парадоксу гоні і творчості

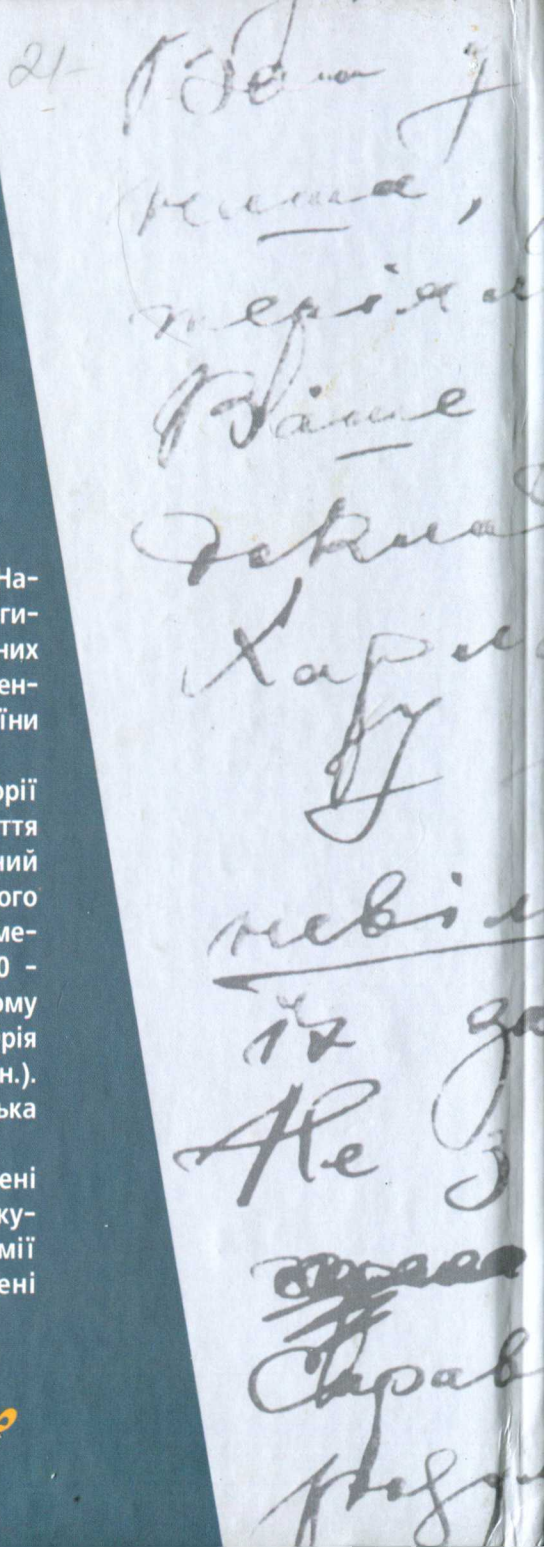
Володимир Панченко - професор Національного університету "Києво-Могилянська академія", доктор філологічних наук, член Національної спілки письменників України. Народний депутат України першого скликання (1990 - 1994 рр.).

Автор численних досліджень з історії української літератури ХХ століття ("Юрій Яновський" (1988), "Магічний кристал: Сторінки історії українського письменства" (1995), "Будинок з химерами: Творчість В. Винниченка 1900 - 1920 рр. у європейському літературному контексті" (1998), "Морський рейс Юрія III" (2002), "Ох, Україно..." (2004) та ін.). За сценаріями В. Панченка знято кілька документальних фільмів.

Лауреат Міжнародної премії імені В. Винниченка Українського фонду культури (1995), літературної премії "Благовіст" (1996) та премії імені О. Білецького (1998).

Мій інтер

В. С. С. С. С.

Володимир Панченко

Володимир Винниченко: парадокси долі і творчості

Щоденник, 16 жовтня 1917 р.

"О Господи, яка то страшна, тяжка річ відродження національної державності!.. Як вона в історичній перспективі буде уявлятися легкою, само собою зрозумілою, природною, і як трудно, з якими надлюдськими зусиллями, хитрощами, з якими, часом, одчаєм, люттям й сміхом доводиться тягати те каміння державності й складати його в той будинок, в якому будуть так зручно жити наші нащадки".

Щоденник, 24 серпня 1923 р.

"Бути українцем — це ...значить бути постійно в стані доказування свого права на існування".

В. Винниченко

Володимир Панченко

**Володимир Винниченко:
парадокси долі і творчості**

Книга розвідок та мандрівок

ББК 83.34УКР6

П16

Панченко В. Є.

П16 Володимир Винниченко: парадокси долі і творчості: Книга розвідок та мандрівок / Худож. оформ. Д. В. Мазуренка. – К.: Твім інтер, 2004. – 288 с.
ISBN 966-7430-27-8

Серед нереалізованих творчих задумів Володимира Винниченка – "Роман мого життя", власне – автобіографія, яка мала всі шанси стати захоплюючим життєписом, адже доля цього українського письменника і державного діяча виявилася надзвичайно щедрою на авантюрні сюжети – любовні, психологічні, політичні.

Книга розвідок і мандрівок є спробою дослідника-літературознавця з максимальною науковою точністю "реставрувати" перипетії біографії Винниченка часів його бурхливої молодості. А водночас це подорож у творчий світ талановитого прозаїка і драматурга, який за п'ятдесят років написав 15 романів, 23 п'єси і понад сотню новел.

Окремий розділ книги – розповідь про поїздки автора до Франції за колекцією особистих речей В. Винниченка, а також до США, де зберігається еміграційний архів письменника.

Розрахована на студентство, вчителів і старшокласників, а також усіх, кого цікавлять долі яскравих особистостей, історія українського письменства на тлі драматичних подій ХХ століття.

ББК 83.34УКР6

На форзацах використано живописні роботи В. Винниченка.

© Володимир Панченко, 2004

© Дмитро Мазуренко,

художнє оформлення, 2004

© "Твім інтер", 2004

ISBN 966-7430-27-8

МОЛОДІ ЛІТА
ВОЛОДИМИРА
ВИННИЧЕНКА

ENFANT TERRIBLE

"Ви уявіть собі: я родився в степах. Ви розумієте, добре розумієте, що то значить "в степах"? Там, перш усього, немає хапливості. Там люди, наприклад, їздять волами. Запряжуть у широкий, поважний віз пару волів, покладуть надію на Бога і їдуть.

Воли собі ступають, земля ходить круг сонця, планети творять свою путь, а чоловік лежить на возі і їде. Трохи засне, підкусить трохи, пройдеться з батіжком наперед, підожде волів, крикне задумливо "гей!" і знов собі поважно піде уперед.

А навкруги теплий степ та могили, усе степ та могили. А над могилами взгорі кругами плавають шуліки; часами, як по дроту, в ярк спуститься чорногуз, м'яко, поважно, не хапаючись.

Там нема хапливості. Там кожний знає, що скільки не хапайся, а все тобі буде небо, та степ, та могили. І тому чоловік собі їде, не псуючи крові хапливістю, і, нарешті, приїжджає туди, куди йому треба.

Отже, я виріс у тих степах, з тими волами, шуліками, задуманими могилами. Вечорами я слухав, як співали журавлі біля криниць у ярах, а удень ширина степів навівала сум безкрайності. В тих теплих степах виробилась кров моя і душа моя".

З оповідання В. Винниченка "Зіна".

Історія з географією Рід Винниченків з'явився у херсонських степах (на території теперішньої Кіровоградщини) в часи кріпаччини. Згідно з родовими переказами, місцевий поміщик Шишковський

виміняв у такого ж, як сам, полтавського поміщика, три селянські сім'ї на кількох мисливських собак. Серед тих селян із Полтавщини були й предки Володимира Винниченка.

Оселилися вони в селі Веселий Кут-Григорівка (тепер Григорівка Новоукраїнського району Кіровоградської області). Маєток же пана Шишковського, який виміняв кріпаків на гончих псів, знаходився в сусідньому селі. За тодішнім звичаєм, назва його мала увічнити ім'я господаря, тому й стало воно називатися Шишкіне, і називається так і понині. Григорівка ж (як коротко називали своє село селяни) після реформ Олександра II, якими скасовувалося кріпосне право, була невеличким степовим сільцем. На початку 1880-х тут налічувалося три десятки хат, у яких мешкали 79 чоловіків і 92 жінки.

У Василя Винниченка – діда майбутнього письменника – було шестеро синів (Тиміш, Логвин, Зінько, Іван, Кирило, Прокіп) та донька Явдоха. Займалися вони хліборобською працею, а також чумакуванням. Наприкінці 1923 року, прочитавши "Спогади" Євгена Чикаленка, в яких ішлося й про його родину, В. Винниченко вважав за потрібне поправити мемуариста: "мій батько **заможним** ніколи не був. Пастух, наймит по економіях, себто з торгівлі, але потягло на землю; взяв в оренду в одного шахрая поміщика землі, той його обібрав і викинув з землі. Після того в шуканні за землею подалась уся родина в Сибір на переселення. Не добралась до Сибіру, осіла десь коло Челябінська, страшенно бідувала і втекла знов на Україну". Про те, що Кирило Винниченко замолоду чабанував, вже на початку 1990-х згадувала й племінниця письменника Любов Андріївна Винниченко². Доводилося йому також разом із молодшим братом Прокопом їздити в Крим по сіль. З батькової "чумачки", власне, й починається історія Володимира Винниченка.

Справа в тому, що, везучи сіль до Веселого Кута-Григорівки, Кирилові й Прокопові Винниченкам нерідко доводилося зупинятися на нічліг у Єлисаветграді, на вулиці Солдатській, 49, де був заїжджий двір, який утримувала вдова Євдокія Павленко.

Була вона старшою за Кирила на п'ять років і мала вже трьох дітей: від першого чоловіка — доньку Марію (за прізвиськом батька — Родашевську), від другого — синів Андрія й Ілька (Павленків). Будинок на Солдатській, за згадками самої Євдокії Павленко, виглядав так: "Маленька хата, власна, в якій жила родина, на нижній вулиці, у Єлисаветі, й де народився Володимир, мала двір і садок. У дворі були будівлі, маленький павільйон, в якому жили дві єврейські родини з дітьми, і стояв амбар, де зсипався хліб та тримався коник Мальчик. Були два собаки: Жулька і Кадон..."¹³.

Вулиця Солдатська — це єлисаветградська околиця, далі відкривався степ. "Мілітарна" назва вулиці не була випадковою, оскільки в першій половині XIX ст. Єлисаветград мав статус військового поселення, а ще раніше, в середині XVIII ст., Єлисавета Петрівна звеліла збудувати тут, на західному березі Інгулу, земляну фортецю — південний форпост Російської імперії. Нижче від фортеці, вздовж річки, тяглася Солдатська слобода, де мешкали офіцери й солдати Пермського полку.

З південного боку Солдатська впиралася у вулицю Садову, яка називалася так тому, що виходила на знаменитий Міський сад, місце відпочинку й розваг єлисаветградців. А від Садової шлях вів на Веселий Кут-Григорівку, їхати до якої — не менш як 70 верст...

Кирило Винниченко одружився на вдові Євдокії Павленко, і 16 липня (28 за н. ст.) 1880 року в них народився син Володимир. Енциклопедичні, довідкові, навчальні й навіть наукові видання 1990-х рр., на жаль, внесли чимало плутанини в цілком ясне питання, що стосується місця народження письменника. Ясне, оскільки ще в 1987 р. кіровоградський літературознавець Микола Смоленчук розшукав метричну книгу Єлисаветградської церкви Володимирської Богоматері, в якій рукою протоієрея Захарії записано, що 17 липня 1880 р. в цій церкві було хрещено хлопчика, Володимира Винниченка, який народився 16 липня; батьки його "Кирило Василів син Винниченко, селянин-власник із села Веселого Кута-Григорівки Єлисаветградського повіту Бешбайрацької волості", та "Євдокія Онуфрієва дочка, законна його дружина. Обое — православного віросповідання"¹⁴.

Отже, Володимир народився в Єлисаветграді 16 липня 1880 р., і наступного дня був хрещений у місцевій церкві. А заплутав

справу секретний циркуляр департаменту поліції від 2 квітня 1903 р., в якому повідомлялося, що колишній студент, "вольно-определяющийся" Володимир Винниченко, який утік із батальйону і "считается в бегах", "происходит из крестьян деревни Великого Кута Витязевской волости Елисаветградского уезда Херсонской губернии"⁵. Витязівська волость справді існувала в Єлисаветградському повіті, от тільки в її складі не було *Великого Кута*! Зате в сусідній — Бешбайрацькій — волості можна було відшукати саме той *Веселий Кут-Григорівку*, де й жив Василь Винниченко зі своєю великою родиною. (Між іншим, у Бешбайраках, недалеко від Веселого Кута-Григорівки, народився Марко Кропивницький, фундатор українського професійного театру).

Через той секретний циркуляр вийшла ціла "історія з географією". Хоча сам В. Винниченко не раз писав про себе: "Родився в Єлисаветі на Херсонщині в липні 1880 року"⁶. Та й мати ж — щойно я цитував її розповідь — згадувала, що її найменший син народився в будинку "на нижній вулиці в Єлисаветі"...

І ще про географію. За якихось півсотні кілометрів від Григорівки — село Янівка, батьківщина Троцького, "вільного художника революції". Його утопічні фантазії були однією з прелюдій трагічних потрясінь ХХ віку, зокрема голодомору 1932–1933 років, який відбере життя в Кирила Винниченка і ще кількох мільйонів українців. Їм доведеться зустрітися на складних політичних перехрестях — Винниченку і Троцькому. Землякам, утопістам, ворогам...

Розваги Дитинство Володимира минало і в міс-
"халамидника" ті, і в селі. Мати продовжувала утри-
Володимира мувати заїжджий двір, а "селянин-власник" Кирило Винниченко був до-
 сить міцно прив'язаний до Григорівки,

куди не раз відвозили й Володимира. Там жили його дід і баба, дядьки, тітка, двоюрідні брати й сестри... В дитячих оповіданнях письменника 1910-х рр., а також у циклі "Намісто" (1923 р.) легко помітити оті два джерела його раних дитячих вражень.

Вдома хлопчику як *найменшенькому* дозволялося більше, ніж іншим дітям. Був він загальним улюбленцем, навіть песунчиком. Про те, як солодко бути "найменшеньким", таким собі "царем і богом", якому всі догоджають, Винниченко пізніше напише в оповіданні "Віють вітри, віють буйні..." Там є цікавий момент майже інстинктивного змагання двох дітей – шестилітнього Гриня і дев'ятилітньої сироти Саньки-Рябухи – за верховенство, за право тримати у своїй владі іншого⁷.

Отже – владність, яка рано виявилася. Десь у 1911–1912 рр. Євдокія Онуфріївна Винниченко, яка тоді мешкала в Києві, розповідала невістці Розалії Яківні про дитячі літа свого сина: "Володимир грався з дітьми сусідів і тримав їх трохи в терорі, бо був дуже сильний для свого віку й волевий, упертий!"

Над ворітьми подвір'я була дерев'яна скриня, в якій любив сидіти малий та слідкувати за тим, що робилося навкруги, не будучи помічений ніким. І коли хтось з дітей вертався з чимсь істивним, за чим посилала чужа мати, то малий В., граючись у Солов'я-Розбійника, зненацька вистрибував зі своєї схованки й вимагав данини. Він ніколи не забирав усього, а тільки невеличку частину. І це не від жадності до ласощів, але для того, щоб показати свою силу, владність. Коли бідний данник починав плакати, Соловій-Розбійник вертав йому одібане, давав потилицю й відпускав.

Сусіди часто жалілися на хлопця, й батьки мусили його карати або дорікати, але це робилося не дуже строго. В кожному разі, хлопець робив так, як вважав за потрібне. Проте сусіди, батьки бачили, що дитина незвичайна⁸.

Історію з "Солов'єм-Розбійником" легко впізнати, читаючи оповідання В. Винниченка "Федько-халамидник", написане ним 1912 року у Франції. "Федько сидить у себе на воротах, як Соловей-Розбійник на дереві, і дивиться. Він усе любить або по кришах лазити, або на воротах сидіти. Ворота високі, і там ніби скринька така зроблена. У тій скриньці й засада Федька..."⁹

В оповіданні про "халамидника" – безліч прикмет елисаветградського дитинства самого автора. Річка неподалік від будинку, де мешкає родина Федька; базарний місток, що його весною зносить крига; паровий млин, з-за якого "сонце хитро виглядає"; церква ("блищить кінчик хреста на Богоявленській церк-

ві")... Все це поставало й перед очима малого Володимира Винниченка, коли він біг до Інгулу зі своєї Солдатської вулиці. Не випадкова й така деталь: батько Федька працює в міській друкарні; у реальному житті працівником друкарні був старший брат Володимира Андрій.

А головне — сам Федько, герой, якому письменник віддав чимало своїх рис. Про таких кажуть: заводій, ватажок, шибеник. "Спокій був його ворогом", — у цьому, читаючи оповідання, можна переконатися багато разів. Федько теж тримає своїх ровесників "трохи в терорі"! То відбере в них паперового змія, щоб подразнити хлопців, то спокусить ризикованими забавами ніжного й смирного Толю (сина хазяїна будинку, де батьки Федька знімають квартиру), то поб'ється з кимось... І разом з тим цей "Соловей-Розбійник" надзвичайно приваблює своєю гордою вдачею, великодушністю, готовністю у скрутну хвилину махнути рукою на себе самого заради товаришів, яких він "не любить видавати".

А з якою гідністю приймає він тяжку батькову кару за свої більші й менші гріхи! Федько, пише В. Винниченко, "не як всі діти поводитьсь". В його характері й справді є щось неординарне. Відчайдушність, зухвалий виклик загальноприйнятим звичаям і звичкам (внаслідок чого оточення сприймає його як "жахливу дитину"), правдолюбство, якась зворушлива людяність, що криється за екстравагантними вчинками...

Незвичайна дитина — як і сам автор оповідання в часи свого дитинства?

А здавалося б, усе у Володимира точнісінько так, як і в його ровесників. Грає з хлопцями в гудзики й цурки, запускає голубів, купається в Інгулі, шукає пташині гнізда й скарби, катається на ковзанах... Деякі з тих розваг досить ризиковані. Перепливаючи якимось із дорослими широкий ставок, Володимир мало не втопився. Врятували старші. Іншого разу мчав верхи на коні попереду табуна — кінь злякався чогось, скинув малого вершника. Пощастило: коні, пролітаючи степом, не зачепили хлопчика копитами. Ще якимось була подорож на ковзанах по замерзлій річці аж до Новомиргорода — це кілометрів сорок, не менше.

І все ж чимось він таки вирізнявся серед своїх ровесників. Мав надзвичайно чіпку пам'ять. Рано навчився читати, — сталося це

непомітно для його рідних. Першим "букварем" для нього були принесені братом Андрієм, працівником друкарні, афіші, з яких він, бавлячись, вирізав літери і клеїв на стіні, питаючись у дорослих, що то за буква. Курити почав, ще будучи дитиною. Надзвичайно любив волю, повітря, рух. Був гордим, незалежним у вчинках і рішеннях. Навіть хворобливо гордим...

Читача оповідання "Федько-халамидник" може вразити мати героя твору. Якимось холодом віє від її постаті, від слів, які вона кидає синові. Зрозуміло, що вона боїться злої волі хазяїна будинку, який будь-коли може вигнати помешканців з квартири, але все-таки... "Мужиченя", "мурло ти репане", "з свинопасами тобі гратися, а не з благородними дітьми"... А до всіх цих прокльонів — ще й невдоволення тим, що батько б'є Федька, явно жаліючи малого... Чи не правда, перед нами образ, який випадає з традиційного для української літератури ряду? Адже матері Кармелюка, Чіпки, "маленького грішника" Дмитрика у відомих творах Марка Вовчка, Панаса Мирного, Михайла Коцюбинського змальовувалися зовсім інакше — з тією трепетністю, яка пов'язувала їх із відповідною традицією в українському фольклорі...

Що все це означає, коли йдеться про твір, у якому стільки автобіографічних рис?

В архівах збереглося чимало листів, які В. Винниченко отримував від батьків і родичів уже десь після 1907 року. Очевидно, у стосунках сина й матері справді з'являлася якась прохолода. Інакше як зрозуміти постійні нарікання-плачі старіючої Євдокії Винниченко, якій і жити залишалося не так багато: "Ты, сын мой, почему-то меня давно не любишь..."; "если ты, Володичка, не любишь и не жалеешь, как свою родную маму, то бог с тобою, я больше и писать не буду никогда..."¹⁰

І в романі "По-свій" мати поета Вадима Стельмашенка, який після дев'ятирічної розлуки з батьками повернувся із заслання, дорікає синові: "Хай тебе, сину, господь судить, а жорстокий ти до нас..."¹¹ Батьки Вадимові, які так само, як і Федькові, туляться в найманих кімнатках, потерпаючи, що їх звідти будь-коли може прогнати хазяїн-власник, мають уже знайомі нам риси: мовчазно-добродушний Стельмашенко-старший, мати — тепер уже постаріла, без того "нетерплячого свавілля в голосі", яким вона завжди воювала з добродушним чоловіком. Що ж до Вадима

Стельмашенка з його "буйною вдачею", то це мовби подорослілий Федько...

Звісно, художній твір, навіть автобіографічний, – не мемуари. Але звідки вона, ота тінь між сином і матір'ю, яка присутня в листах і творах Винниченка?

Євдокія Онуфрійвна помре 1913 року в Києві від раку язика. Володимир Винниченко, дізнавшись про її хворобу, приїде нелегально з-за кордону, відвезе матір у Берлін, але операція їй уже не допоможе. Похоронять Євдокію Винниченко на Лук'янівському кладовищі в Києві...

Є.К.Г.

Коли Володимиру виповнилося сім років, його віддали навчатися до народної школи.

Розташована вона була неподалік від тієї церкви, в якій колись хрестили сина Кирила і Євдокії Винниченків. Шкільні премудрощі виявилися для хлопчика нескладними. "Будучи од природи до всього цікавим, а до того ще й талановитим, без особливих труднощів йде він першим учнем на протязі всього часу учення в школі, – писав перший біограф В. Винниченка Юрій Тищенко. – Се до певної міри рішило його долю й на будуче. На його здібності до вчення звернула увагу вчителька народної школи і порадила батькам не лишати хлопця без дальшої освіти, а отдати його до науки в якусь середню школу"¹².

Так Володимир невдовзі переступив поріг Єлисаветградської чоловічої класичної гімназії. Цей навчальний заклад, заснований за рішенням міської Думи, почав працювати (спочатку як прогімназія) за рік до народження В. Винниченка, поступово добудовуючи свої приміщення і розширюючи кількість класів. У 1890 р., коли Володимир став гімназистом, тут навчалось близько 300 учнів. Були це переважно вихідці із заможних верств Єлисаветграда. Наприкінці ХІХ ст. – на початку ХХ ст., скажімо, серед учнів гімназії приблизно 30 відсотків становили вихідці з дворян, 40 – з міщан. Платити за навчання треба було велику суму – 60 крб. (для порівняння: фунт свинини на елисаветградському ринку коштував тоді 9 копійок, телятини – 8 копійок, баранини – 10 копійок)¹³.

З усього видно, що навчання сина-гімназиста для "селянина-власника" Кирила Винниченка було тяжкою ношею. Протокол засідання педагогічної ради гімназії від 30 вересня 1891 р. свідчить, що дехто з учнів (і серед них — В. Винниченко) не вніс плати за навчання у другому півріччі 1891 р. "Уволить из числа учеников" — таким було рішення педради¹⁴. І все ж Володимира залишили в гімназії, і він знову зміг носити синій формений кашкет з білим кантом та гербом із написом серед срібних листочків: "Є.К.Г." (Єлисаветградська класична гімназія). Очевидно, батьки з допомогою старшого сина Андрія спішно заплатили належну суму, оскільки вже в наступному протоколі (від 5 жовтня 1891 р.) В. Винниченка серед боржників не названо.

Єлисаветградська чоловіча гімназія була одним із кращих освітніх осередків краю. Разом з іншими учнями В. Винниченко вивчав тут закон Божий, російську, латинську, грецьку, німецьку та французьку мови, історію, географію, фізику, логіку, космографію, ходив на уроки гімнастики і співів. Серед викладачів, які навчали цих предметів, були талановиті педагоги: математик К.Ю. Неклеєвич, латиніст П.Д. Дубняков, викладач російської словесності М.П. Крижанівський (автор підручника "Повторный курс русского языка"), "німець" Ф.Е. Крейсберг. У різний час в гімназії навчалися польський поет Ярослав Івашкевич, Нобелівський лауреат фізик Ігор Тамм, творець "Катюші" Георгій Лангемак, російський сатирик Дон-Амінадо — це теж про щось та говорять.

Цікавим педагогічним закладом тієї пори було також Єлисаветградське земське училище, очолював яке на початку 1880-х рр. Михайло Ромулович Завадський, людина прогресивних поглядів. Там викладали такі блискучі педагоги, як професор Віктор Григорович, лінгвіст; етнограф та історик Володимир Ястребов. В училищі навчалися брати Тобілевичі, майбутній меценат і громадський діяч Євген Чикаленко (йому невдовзі доведеться стати літературним "хрещеним батьком" Винниченка), співець степової Еллади Євген Маланюк, автор "Чотирьох шабель" і "Вершників" Юрій Яновський...

Загалом у пору дитинства Володимира Винниченка єлисаветградська інтелігенція створювала місту репутацію культурного центру. "Це було тоді одно з найкультурніших міст на Херсон-

щині. Там була гарна реальна школа (земське училище, яким керував М.Р. Завадський. — *В. П.*), кавалерійська юнкерська школа, там жив наш артільник Микола Левицький¹⁵, — згадувала згодом педагог і літератор Софія Русова, яка 1883 року, будучи політично неблагонадійною, переховувалася в будинку Івана Тобілевича, секретаря міської поліцейської управи й... українського драматурга. Інтенсивність культурного життя Єлисаветграда відзначав і юрист Олександр Шульгин, генеральний секретар з міжнародних справ в уряді Винниченка: "Не завжди Єлисаветград був пустою в українському відношенні, не був він таким подекуди і за час перебування там моїх батьків. А в 80-х роках це був навіть своєрідний, хоч і конспірований, центр виховання українців. Був там таємний гурток, з якого вийшов і сам Євген Чикаленко. Вийшли звідти й брати Тобілевичі, себто наші великі артисти — Опанас Саксаганський, Микола Садовський, Іван Карпенко-Карий — він же дуже талановитий та, може, ще не оцінений драматург. Були й інші, що розсіялися по світу"¹⁶.

Щодо "центру виховання українців", яким у роки дитинства В. Винниченка був Єлисаветград, О. Шульгин не перебільшує. Адже саме тут зародився український професійний театр, тут коріння творчості Марка Кропивницького й братів Тобілевичів, звідси почалася сценічна слава знаменитої Марії Заньковецької... Можливо, бігаючи до народної школи, на вулицях біля Інгулу в малі свої літа Володимир Винниченко зустрічав тодішніх єлисаветградських країнофілів?

Неподалік від гімназії, в самому центрі Єлисаветграда, на вулиці Двірцевій височів добре відомий місцевим театрам будинок громадського зібрання, на сцені якого грали міські аматори, а Петро Ніщинський ставив свої "Вечорниці". Пройшовши Двірцевою якихось півтори сотні метрів у бік Ковалівського парку, можна було потрапити до театру Трамбіцького, де не раз із тріумфом відбувалися вистави братів Тобілевичів. Скажімо, в січні 1897-го 17-річний Винниченко міг бачити вистави трупи Панаса Саксаганського й Івана Карпенка-Карого: йшли "Утоплена", "Назар Стодоля", "За двома зайцями", "Паливода XVIII століття"...

У діяльності єлисаветградських театралів виявляла себе українська стихія цього степового краю на півночі Херсонщини.

Стихія та захоплювала і Винниченка. Зневага до українського, презирство до мужицького викликали в нього протест. На все життя йому запам'яталося, як григорівський поміщик Бодіско бив батька, Кирила Винниченка. Одному своєму героєві В. Винниченко згодом віддасть слова, які міг би сказати про себе самого: "Я був хворобливо вразливий на критику, на глум з себе" (роман "Хочу!"). Володимирові не раз кидали, маючи на увазі його простий одяг і українську мову: "Мы тебя учим не на свинопаса, а на чиновника", — а він тій зверхності протиставляв свій зухвалий напівхлоп'ячий виклик...

За іронією долі тут же, в Єлисаветграді, в одній компанії він міг бачитися і з Гришею Радомисльським — майбутнім більшовиком, соратником Леніна Григорієм Зинов'євим: будинок його батьків стояв на протилежному боці Інгулу, майже навпроти будинку Винниченків. А в 1885 р. повз оселю Винниченків з бобринецького села Янівка вперше в житті їхав на фургоні у "великий світ" шестилітній Льова Бронштейн, згодом — Лев Троцький. У спогадах Троцький писав: "Жодна столиця світу — ні Париж, ні Нью-Йорк — не справила на мене згодом такого враження, як Єлисаветград, з його тротуарами, зеленими дахами, балконами, магазинами, городовими і червоними кульками на ниточках. Протягом кількох годин я широко розкритими очима дивився в лице цивілізації!"¹⁷.

У В. Винниченка теж буде можливість подивитися на місто своєї юності очима людини, яка чимало поїздила по Європі. 1912 року він напише роман "По-свій", герой якого потрапляє в рідні краї після заслання, ходить вулицями міста і намагається впізнати те, що не бачив майже десять років... Патетики, як у спогадах Л. Троцького, у В. Винниченка немає, а ось ностальгія таки вчувається...

Enfant terrible Документа про закінчення Єлисаветградської гімназії Володимирові Винниченку не видали. Що ж, власне, сталося?

Про роки навчання в гімназії у письменника залишилися недобрі спомини. Цікаво, що й Винниченкові герої згадують

свою гімназійну пору без особливого пієтету. Провалені іспити, непорозуміння з адміністрацією, незавершене навчання... Юрій Тищенко у нарисі "Хто такий Винниченко?" (1917 р.) наголос робив на соціально-класових нюансах ситуації, до яких додавалася ще й національна кривда. Мовляв, "гімназії існували тільки для панських дітей", отож діти мужиків та робітників почувалися там "не дуже добре". Їм давали відчуті їхню другосортність. Але Винниченко був "дитиною з гонором". У відповідь на насмішки він давав відсіч як тільки міг, і це загострило його стосунки з учителями й частиною учнів.

Історію цього протистояння Ю. Тищенко подає в дещо "героїзованому" ключі. (Цінність його брошури в тому, що написано цей невеликий біографічний нарис людиною, яка була дуже близькою до Винниченка: Тищенко — його соратник по революційній боротьбі, видавець творів і просто приятель. Немає сумніву, що, пишучи про дитинство і юність Винниченка, автор брошури "Хто такий Винниченко?" використовував розповіді самого героя нарису. Щоправда, слід пам'ятати, що нарис Юрія Тищенка мав, так би мовити, пропагандистський характер. Призначався він для широкого кола читачів, яким потрібно було пояснити, хто такий Винниченко, який тоді був Генеральним секретарем уряду УНР, а заодно й спростувати вигадки чорносотенців та більшовиків про те, що Винниченко, мовляв, "буржуй", що має він у Києві власні будинки тощо. Звідси — дещо патетичні акценти, які робить автор на походженні Винниченка, його ранньому соціальному протестантстві, на якостях борця "за кращу долю трудящих").

Отже — про конфлікти Винниченка з його гімназійним оточенням. Вдамся до довгої цитати, маючи на увазі, що брошура Ю. Тищенка давно стала бібліографічною рідкістю. "Свідомо чи несвідомо, він (Винниченко. — В. П.) гостро ставав в оборону свого мужицького походження і фізично, і поведженням. Він навмисне підкреслював те, що походить з селянського роду і свідомо говорив своєю українською мовою як з товаришами-гімназистами, так і з учителями. Вже тоді в його думках зародилося питання: — Чому ж так, що мова, якою говорять його батьки і більшість людей, забороняється чи висміюється? Вже тоді склалася і та думка, що це несправедливо, що забороняють говорити йому безправно, що глумляться над мужицькою мовою

вороги народу. Цю думку ще більше стверджували гімназійні учителі, що просто-таки переслідували його за мужицтво. Вже в другій (! – В. П.) класі В. Винниченко побачив, що з тієї боротьби він не може вийти переможцем. Він мусив скоритись, відріктися од своєї мови, перевернутись на пана, або ж кинути гімназію.

Завзятість дитяча не дозволила йому зробити першого, і він залишив науки і ждав, що його увільнять зовсім. Але його залишили на другий рік. Під впливом батьків і брата він лишився надалі в гімназії.

Почалися роки завзятої боротьби за свої права з учительством. Що далі, то боротьба поширюється, і вже в середніх класах гімназії В. Винниченко з кращими товаришами по гімназії, що переходять на його бік і під його вплив, закладає гурток, який починає боротьбу за людські права свої, як і учнів, а також веде підготовчу роботу для того, щоб виступити серед народу і розкрити йому очі на всі кривди, які йому чинять пануючі класи, та повести до боротьби за кращу долю. Так йшло до кінця сьомої класи. В сей час назріває у В. Винниченка сила непорозумінь з начальством. І після великої суперечки він ставить ультиматум: щоб йому видали свідоцтво, що він скінчив сім класів гімназії, а також, щоб видали документи його без поміток, бо в ті часи начальство, увільняючи учня, робило часто такі помітки на документах, що хлопцеві далі вже не було змоги вчитись. Начальство, бачачи вплив В. Винниченка на учнів і щоб позбавитись його, згодилось на таку умову¹⁸.

Ю. Тищенко важливо було розвіяти в очах читачів (переважно селян) міф про "буржуя" Винниченка, дати їм відчуття: він такий, як і ми, він наш ватажок і захисник. Звідси — акцент на мужицькому походженні письменника й політика Володимира Винниченка, а також на його ранній, свідомій і послідовній боротьбі "за людські права" та "за кращу долю". Хлоп'яче бунтарство елисаветградського гімназиста, щоправда, виглядає в Ю. Тищенка мало не як осмислена революційна діяльність, — але це вже, так би мовити, особливість "жанру" — так пишуться біографії вождів. І все-таки суть конфлікту Юрій Тищенко передав точно: були і кпини з боку вчителів та заможних ровесників, були й різні реакції Володимира на них, що виявлялися, напевно, і в екстравагантних формах... Репутацію *enfant terrible* він же

здобув ще з малих літ, як і його Федько-халамидник.

Той факт, що Винниченку не видали свідоцтво про завершення освіти в Єлисаветградській чоловічій класичній гімназії, зрештою, зовсім не був чимось винятковим. Навпаки: закінчувало гімназію значно менше, ніж вступало до неї. Н. Ширман (який вступав до цього закладу у 1880 р.) згадував, що з 79 учнів через вісім років навчання залишився він один! Решта пішла з різних причин: "хто кинув гімназію, зайнявшись іншою справою, хто переїхав до іншого міста, хто після закінчення чотирьох класів став учнем в аптеці, хто перевівся в інші навчальні заклади і т.д."¹⁹.

У Володимира Винниченка була своя причина...

Під час навчання в Є.К.Г. у нього пробудилися перші поклики до літературної творчості. Наприкінці життя Винниченко згадуватиме: "Перше оповідання, яке я написав прозою, було написане в 1901 році, а ще раніше, в 1894 році, поема про Січ Запорозьку (назви не пам'ятаю), за яку я дістав перше політичне ув'язнення в гімназії (тиждень темного карцеру)"²⁰.

"Народний діяч" У 1899 р. йому виповнилося дев'ятнадцять. За свідченням Ю. Тищенко, літо того року Винниченко провів у мандрах. Все дужчим ставав його потяг до літератури, який потребував життєвих вражень і знань.

Стати на кілька місяців степовим пілігримом Винниченко вирішив, напевно, за прикладом Максима Горького: про його "ходіння по Русі" відомо тоді було багатьом, а після виходу в світ "Очерков и рассказов" (1898 р.) слава їх автора стрімко зростала. Твори популярного російського письменника, поза всяким сумнівом, входили до лектури молодого Винниченка — про це можна судити з його ранніх новел, на яких явно позначився горьківський вплив.

Але були в нього й інші захоплення. Коло читання поповнювалося творами Т. Шевченка, І. Нечуя-Левицького, Панаса Мирного. У Єлисаветграді жили й працювали на культурно-громадській ниві корифеї українського театру...

Тим часом потрібно було продовжувати навчання. За документом про освіту В. Винниченка подався в містечко Златопіль, розташоване на межі Київської і Херсонської губерній. Наглядачем у тюрмі там працював Андрій Павленко, його старший брат по матері.

Мешкаючи в брата, Володимир склав есктерном іспити у Златопільській гімназії. Затяжний гімназійний сюжет прийшов, таким чином, до благополучного завершення.

Златопільські прикмети згодом впізнаватимуться в описах Сонгорода (оповідання "Сила і краса"). "Тихо на улиці. Далеко видніється ціле місто, таке невеличке, що скоріше б можна назвати його великим селом.

Широко розляглося воно солом'яними покрівлями, зеленими садками, далекими лугами. Тільки посередині в'ється стежка з залізних покрівель – то крамниці та казенні будинки..."²¹

Картина тихого, якогось безлюдного містечка з довгою, на трое гін, головною вулицею, обабіч якої – "тин, дереза і нікого немає", – ця картина периферійного українського закутка була такою виразною, стільки було в ній гіркої іронії, що саме слово "Сонгород" навіть через багато років уживатиметься як синонім нашої рідної провінційної глушини, одноманіття й нудьги. (Хоча стосовно самого Златополя ці слова можна вжити лише з певними поправками: скажімо, Златопільська гімназія мала репутацію навчального закладу, що давав добрі знання.

У ній, між іншим, уже після Винниченка викладав латину та історію Микола Зеров (1914–1917), навчався Павло Филипович майбутні наші неокласики...).

Цікаву деталь, яка характеризує умонастрої Володимира Винниченка тієї пори, відзначає Ю. Тищенко: "Оповідують товариші по іспитах в Златополі, що поява В. Винниченка дала багато приводу для балачок і дивувань, бо явився він в селянському убранні і говорив і з товаришами, і з гімназіяльним начальством тільки українською мовою", і це "нервувало панів учителів гімназії"²².

Проте атестат зрілості цьому дивному для них "народному діячеві" вони все ж видали.

Сталося це 10 червня 1900 року.

Незнайомка з Цюріха Приблизно в ту ж пору В. Винниченко відправив до редакції журналу "Літературно-науковий вісник" листа, який тепер допомагає пролити світло на початки його літературної біографії. Юнак із Єлисаветграда, який ще й письмом українським не оволодів як слід, мав зухвальство пропонувати редакції поважного львівського часопису свою поему: "Прошу редакцію "Літературно-наукового вісника", як буде яка-небудь спроможність, надрукувати мою "Софію". Я вже раз посилав вам, та господь її знає, де вона ділась, бо ніякого ні від кого одвіту не маю. Гадаю, що на кордоні не пропустили її через те, що написав її гімназист, а гімназістам, відома річ, нічого ні писати, ні друкувати не можна. Коли ж вам вона не придатна, то благаю надрукувати в якому-небудь другому українському часописі; як і се ж не можна, то прошу одіслати її в Цюріх...

Мені ж, благаю, напишіть (в случаї, якщо вона не може бути надрукована), чим вона непридатна. А як надрукуєте, то і об сім сповістіть"²³.

Отже, Винниченко вже не гімназист, він готується вступати до Київського університету. Лист у Львів відправлено зі Знам'янки, де учорашній елисаветградський гімназист знімає помешкання в "г-на Апановича" і готується до вступних іспитів, а водночас – пише перші свої літературні твори. Цікаво, що автор листа просить редакцію переслати його рукопис (у разі, якщо поему не надрукують) не назад у Знам'янку, а ... в Цюріх!

Загадка ця пояснюється просто: в Цюріху жила якась А. Волик, знайома Винниченка. Була вона, вочевидь, людиною досвідченішою в літературних справах, ніж він сам. Схоже, навіть мала якийсь зв'язок з "Літературно-науковим вісником". Принаймні, свій лист до редакції, датований 4 лютого 1900 р., завершувала обіцянкою прислати невдовзі "стихи, за котрі я писала в прошлім письмі"²⁴. Сам же її лист – це прохання повідомити, як редакція вирішила розпорядитися поемою Винниченка "Софія" (пізніша назва цього твору – "Повія").

У своїй юнацькій поемі Винниченко намагався продовжити добре розроблену попередниками тему "української трагедії" – нещасливої любові дівчини з бідного роду до панича. По суті, він не дуже вміло переспівував Шевченкову "Катерину", копіюю-

чи її ритміку, стилістичні конструкції, строфіку. Великою була залежність і від інших літературних зразків (передусім "Бурлачки" І. Нечуя-Левицького й "Повії" Панаса Мирного)²⁵.

Поема "Софія" була написана чи не 1899 року. Ю.Тищенко вважав, що трохи згодом у Златополі постало й оповідання "Сила і краса", але це не так. У 1900 р. Винниченко міг запропонувати "Літературно-науковому віснику" хіба що свою слабеньку учнівську поему. "Силу і красу" він напише вже в Києві, будучи студентом університету...

---

¹ "Яка страшна річ політика..." (Несподіванки еміграційного епістолярію Володимира Винниченка) / Упоряд., передм. і прим. В. Панченка // Вітчизна. — 2003. — № 3-4. — С. 107

² Винниченко Любов. Спогади про мого дядька // Єлисавет. — 1993. 18 березня.

³ Винниченко Розалія. Як писав свої літературні твори Володимир Винниченко // Україна. — 1992. — № 11. — С.15.

⁴ Смоленчук М. Помилки в жандармському циркулярі // Київ. — 1990. — № 7. — С. 113.

⁵ Там само.

⁶ Лист В. Винниченка до М. Рудницького від 27 липня 1936 р. // Архів В. Винниченка в Колумбійському університеті (США). — Коробка II-2Б.

⁷ Див.: Винниченко В. Намисто. — К., 1989.

⁸ Винниченко Розалія. Як писав свої літературні твори Володимир Винниченко. — С. 15.

⁹ Винниченко В. Намисто. — С. 305.

¹⁰ Лист Є. Винниченко до В. Винниченка (без дати) // ЦДАВО України. — Фонд 1823. — Опис 1. — Справа 40.

¹¹ Винниченко В. По-свій // Винниченко В. Твори. — К., 1927. — Т. 18. — С. 67.

¹² Тищенко Ю. Хто такий Винниченко. Біографічний нарис. — К., 1917. — С. 12.

¹³ Іващенко О. Гімназістам не позаздриш. Але це було раніше // Кіровоградська правда. — 1992. — 25 лютого.

¹⁴ Кіровоградський обласний державний архів. — Фонд 59. — Опис 1.

¹⁵ Русова С. Мої спомини. — Львів, 1937. — С. 101.

- ¹⁶ Шульгин О. Мої дитячі та юнацькі спогади про місто // Збірник на пошану Олександра Шульгина. – Париж–Мюнхен, 1969. – С. 224.
- ¹⁷ Троцкий Л. Моя жизнь. Опыт автобиографии. – М., 1990. – Т. 1. – С. 54.
- ¹⁸ Тищенко Ю. Хто такий Винниченко. – С. 7–8.
- ¹⁹ Ширман Н. Воспоминания // Єлисавет. – 1993. – 31 березня.
- ²⁰ Лист В. Винниченка до М. Рудницького від 27 липня 1936 р. // Архів В. Винниченка в Колумбійському університеті (США). – Коробка П–2Б.
- ²¹ Винниченко В. Краса і сила. – К., 1989. – С. 22.
- ²² Тищенко Ю. Хто такий Винниченко. – С. 8-9.
- ²³ Лист В. Винниченка до редакції "Літературно-наукового вісника" (не раніше лютого 1900 р.) // ЦДАВО України. – Фонд 1823. – Справа 22.
- ²⁴ Лист А. Волик до редакції "Літературно-наукового вісника" від 4 лютого 1900 р. // ЦДАВО України. – Фонд 1823. – Справа 22.
- ²⁵ Див.: Марковський М. Перші літературні кроки В. Винниченка // Україна. – 1929. – № 5-6. – С. 77–88.

БУНТАР

"Ми революціонери, соціалісти, жертвуємо спокоєм, молодістю, всім життям за ідею справедливості, за бажання допомогти ображеним і знедоленим, ми такі гуманні з людськістю, чому ми такі жорстокі з одиницями, чому ми байдужі до щастя, навіть не щастя, а невеличкої, скромної радості найближчих своїх товаришів? Невже то правда, що щастя людськості буде куплено стражданням людей?"

З роману В. Винниченка "По-свій"
(слова Вадима Стельмашенка)

Студент – значить, революціонер! У серпні 1900 р. Винниченко вступив на юридичний факультет Київського університету святого Володимира. Замешкав за адресою: вул. Жилянська, 132, кв. 5, ставши, таким чином, сусідом Косачів, Старицьких, Лисенків, Чикаленків, Антоновичів, будинки яких розташовувалися неподалік. (Не випадково ж цей район Києва називали "Українським!") Про першу київську адресу В. Винниченка свідчить ще один його лист до редакції журналу "Літературно-науковий вісник", у якому він прохав редакцію "помістити у себе" якесь із його ранніх оповідань¹. Лист датований 29 березня 1901 р. Учорашній поет, як бачимо, перейшов на прозу.

Навчатися в університеті Винниченку судилося недовго – всього три семестри... На перехресті століть в атмосфері Російської імперії вже вчувалися передвістя грозових розрядів. Стрімкий

розвиток промисловості, що потребував дешевої робочої сили, обезземелювання селянства на тлі наростаючого наступу капіталу супроводжувалися поширенням настроїв соціального невдоволення, політизацією суспільства. Причому на початку нового століття Україна в економічному відношенні займала одне з перших місць у Російській імперії, отже, зазначені тенденції тут виявлялися з особливою гостротою.

Український національно-культурницький рух на зламі століть різко політизується. Молодь уже не задовольняється етнографізмом і суто просвітницькою роботою. Виникають українські політичні партії, які висувають демократичні гасла, заносять до програм ідею автономії України. Політичну моду визначає соціалістична ідея. В українських партіях вона поєднується з національно-визвольними прагненнями. Ключовою постаттю в революційних процесах початку нового століття стає студент. Історик І. Лисяк-Рудницький з цього приводу дотепно зауважив: "На політичну арену виходить тип революційного юнака з "Комуністичним маніфестом" в одній кишені й з "Кобзарем" у другій"¹².

Вступивши до університету, Володимир Винниченко попав у вир гарячих подій, якими жив Київ. Студентство бунтувало проти політики уряду, брало участь у робітничих демонстраціях. 1901 року 183 студенти Київського університету були виключені з цього навчального закладу й віддані у солдати. Тодішній міністр освіти М. Боголепов вирішив таким чином приборкати студентський рух. Не знав, що зовсім скоро, 14 лютого 1901 р., студент П. Карпович стрілятиме в нього, і від отриманого поранення він, міністр Боголепов, уже не оговтається...

Зіткнення молоді з владою, отже, не вщухли. Студентський рух набував рис організованості.

11 лютого 1900 р. на зборах харківської студентської громади було засновано Революційну Українську партію (РУП). Її лідером став Дмитро Антонович, син відомого київського історика. Серед засновників партії, між іншим, був і земляк Винниченка Левко Мацієвич, згодом – популярний льотчик, конструктор підводного човна.

Симпатії рупівців схилялися до західноєвропейської соціал-демократії, хоча чіткої програми вироблено ними не було. Члени РУП віддавали перевагу розпливчастому гаслу "Рух — усе,

мета – ніщо"³. Життя, проте, змушувало визначати цілі чіткіше. Спроба увиразнення політичного обличчя Революційної Української партії скоро призведе до розколів.

Каменем спотикання для українських соціал-демократів початку століття була проблема поєднання ідей *соціального і національного* визволення. Микола Галаган, один із перших рупівців, у часи Директорії – голова української дипломатичної місії в Будапешті, писав у спогадах: "В РУП ніколи, здається, не вмирили тенденції до можливого тіснішого об'єднання з РСДРП, при умові признання за нею права обстоювати в рамках єдиної загальноросійської партії свої ідеологічні позиції та при признанні за РУП як цілістю автономних прав у соціал-демократичній партії цілої Росії"⁴.

Вплив російської соціал-демократії на РУП (а потім – УСДРП) був великим. Праці К. Маркса, Г. Плеханова, В. Леніна, газета "Искра" входили до обов'язкової партійної лектури українських соціал-демократів. "Цілком соціалістично-революційною" була й студентська громада Київського університету з її лідерами. За словами М. Галагана, "ота вся соціалістично-революційна більшість членів громади була прихильниками марксизму"⁵. Проте й національна ідея у програмах українських партій початку століття завойовувала собі все помітніше місце.

І все ж питання про пріоритетність соціальної чи національної програм у колах РУП – УСДРП тлумачилося неоднозначно. Саме воно опинялося в центрі тих дискусій, що велися між рупівськими провідниками. Збиралися рупівці найчастіше у батьківському будинку Левка Юркевича в Києві на Паньківській. Це той самий публіцист Левко Юркевич, статті якого, надруковані у журналі "Дзвін", у 1913 р. викличуть нищівну критику В. Леніна – ясна річ, у зв'язку з різним розумінням національного питання. Бував на Паньківській і Володимир Винниченко, майбутній натхненник і автор журналу "Дзвін".

14 лютого 1902 р. Винниченка вперше арештували. Був він на ту пору одним із активістів РУПу, брав участь у студентських страйках. З університету його виключили, позбавивши права взагалі вступати до вищих навчальних закладів. Натомість видали посвідчення, яке підтверджувало той факт, що В. Винниченко справді-таки навчався в Університеті св. Володимира, а заодно й

пояснювало офіційні причини його відрахування.

Ось цей документ.

"Пред'явитель сего, крестьянин, православного вероисповедания, Винниченко Владимир Кириллович, родившийся 16-го июля 1880 года, поступил в число студентом Императорского Университета св. Владимира в августе месяце 1900 г. за № 632 и слушал лекции 1 и 2 семестров юридического факультета в 1900—901 академическом году, полукурсовое испытание из 1 его части в мае 1901 г. сдал и был переведен на 3 семестр. Лекции 3 семестра слушал в осеннем полугодии 1901 г., с зачетом его, а 4 февраля 1902 г. по определению Правления Университета на основании 1 п. 3 "Правил о взысканиях за нарушение студентами их обязанностей и о порядке их наложения" исключен из числа студентов Университета св. Владимира без права поступления в высший учебный заведение Министерства Народного Просвещения за участие в беспорядках, направленных к насильственному прекращению лекций.

В счет прохождения университетского курса имеет три зачетных полугодия (1—3 семестры). Но так как он не выслушал полного курса, не удостоен ученой степени или звания, то на него не распространяются права и преимущества, предоставленные лицам, окончившим курс университетского учения с ученой степенью или званием. В удостоверение изложенного выдано сие свидетельство Винниченку за надлежащею подписью и с приложением университетской печати. Киев, мая 30 дня 1902 года"⁶.

Після кількох місяців перебування у Лук'янівській тюрмі його випустили, але жити в Києві заборонили.

Літо 1902 р. Винниченко провів на Полтавщині. Подався туди як репетитор у родині одного з поміщиків, а фактично — для революційної роботи. Адже саме на Полтавщині почала підніматися хвиля селянських бунтів.

Літературний дебют
"вольноопределяюще-
гося" 5-го саперного
батальйону

Саме в цю бурхливу пору "бурі і натиску" Володимир Винниченко вперше з'являється й на літературній арені. Ще в 1900—1901 рр., ставши студентом, він

відвідував "понеділки" й "суботи", які організовувалися в будинку Євгена Чикаленка на Маріїнсько-Благовіщенській (тепер — вул. П. Саксаганського). Неподалік розташовувалася й редакція журналу "Киевская старина", якій В. Винниченко і запропонував щось із своїх перших оповідань. Володимир Науменко, тодішній редактор журналу (і водночас — популярний київський педагог, директор приватної гімназії), запам'ятав, що якесь із принесених Винниченком оповідань він відхилив, оскільки було воно "очень жиденькое". Написане було те оповідання російською мовою.

І все ж дебютував В. Винниченко саме на сторінках "Киевской старины", де за наполяганням Є. Чикаленка в кн. VII-VIII за 1902 р. було надруковано його оповідання "Сила і краса". Епізод, пов'язаний з історією публікації цього твору, дещо курйозний. Є. Чикаленко згадував, що одного разу на його традиційне запитання — "Ну, чи ще не з'явився часом геніальний письменник?" — співробітник редакції "Киевской старины" Федір Матушевський одного разу відповів не так, як завжди: "Геній, не геній, а новий талановитий письменник е! Я, каже, на сон грядущий взяв читати оповідання якогось невідомого Винниченка — "Красу і силу", думав швидше заснути, але з перших же рядків захопився і почав голосно читати Єфремову, а як скінчив, то довго не могли ми заснути, розмовляючи про нього. Дійсно талановито написане оповідання, але Науменко не хоче друкувати цієї, як він каже, "горьковщини", бо жінка його каже, що тоді в порядних сім'ях не можна буде держати на столі "Київської старовини".

"Я взяв рукопис, — продовжує Є. Чикаленко, — і тут же, не встаючи, прочитав те оповідання з великим інтересом, тим паче що автора я знав раніше, бо він разів зо два був у мене разом з іншими студентами, моїми земляками-херсонцями, П. Михалевичем та Р. Лашенком. Я так захопився тим оповіданням, що зараз же пішов до Науменка, який тоді приїхав з хутора, і хоч з великим напруженням, а таки умовив його надрукувати"¹⁷.

Сталося це в той час, коли сам автор "Сили і краси" після своїх мандрів Полтавщиною відбував військову службу. "Вольноопределяющийся 5-го саперного батальона" — таким був його статус від осені 1902 р. і до початку 1903 р. У війську Винниченко продовжує займатися пропагандистською роботою, налагоджує зв'язки з революційною молоддю поза казармами (автобіо-

графічні відлуння армійського досвіду — в його оповіданні "Боротьба"). Все це мало б закінчитися новим арештом, але Винниченко не став його чекати і 1 лютого 1903 року втік із війська, подавшись за кордон, у Галичину. Спогад про той пізній вечір 1 лютого 1903 р. залишила Марія Лівницька, дружина Андрія Лівницького, Винниченкового приятеля, діяльного члена РУПу, а в 1919 р. — одного з міністрів Директорії. До помешкання Лівницьких, "як вихор, ускочив Винниченко. Ми всі кинулись назустріч, закидаючи питаннями: — Що? Як? Коли звільнили? — Не звільнили, а втік, — відповів, — але нема часу на розмови. Переодягніть мене. негайно мушу виїхати з Києва, маю дві години часу до потяга"⁸. У Лівницьких В. Винниченка спорядили в дорогу. Солдатську ж його шинель порізали на шматки і спалили.

Зберігся "гончий лист" — отой самий секретний циркуляр департаменту поліції, розісланий по всій Росії. Частково ми вже знайомі з ним, але хочеться передати неповторний колорит жанрдармського документа початку ХХ ст. трохи щедріше. "Вольноопределяющийся 5-го саперного баталіона, квартируемого в гор. Києве, бывший студент Университета св. Владимира Владимир Кириллов Винниченко 1 февраля текущего года самовольно отлучился из баталіона и с 16 февраля считается в бегах.

Сообщая об этом, департамент полиции просит подлежащие власти принять зависящие меры и, в утвердительном случае, подвергнуть его задержанию и передать местному воинскому начальнику для отправления в распоряжение командира 5-го саперного баталіона, уведомив о сем департамент.

Названный Винниченко, 23 лет, происходит из крестьян деревни Великого Кута, Витязевской волости, Елисаветградского уезда, Херсонской губернии (помилка, про яку йшлося вище. — В. П.): по окончании златопольской гимназии поступил в 1900 году в число студентом Университета св. Владимира, откуда уволен 4 февраля 1902 года.

Подлинное за надлежащими подписями.

Настоящий циркуляр препровождаю г.г. полицмейстерам и исправникам для исполнения, требуя, на случай надобности, донесения"⁹.

Підписав циркуляр князь Урусов, міністр внутрішніх справ і поліції.

А втікач тим часом співпрацює в газетах РУПу "Праця" та "Селянин" (у Галичині й на Буковині), пише статті й листівки, переправляє їх разом з іншою літературою на Наддніпрянщину, сам не раз нелегально переходить кордон... "Дуже дякую за дописі Євг. (Євгена Голіцинського. – В. П.), – писав він К. Голіцинській. – Просто страх дуже потрібна стаття, і буду дуже вдячний. "Працю" і брошури пришлю з новим "Сел/янином/". Гляди ж, справді, не полінуйся, бо я zostавлю місце в 33 №..."¹⁰

Під час одного з таємних переходів кордону неподалік Волочиська В. Винниченка арештовують вдруге. У нього паспорт австрійського підданого, проте в Києві приховати своє справжнє прізвище йому не вдалося. Жандарми впізнали свого "старого знайомого"! Але чи дано їм було знати, що під Волочиськом вони арештували не просто одного з лідерів РУПу, а майбутнього класика української літератури?!

Революційна робота і літературна творчість у житті В. Винниченка пов'язалися так тісно, що деякі свої перші книжечки-метелики з оповіданнями "Суд", "Боротьба", "Салдатики!", "Роботи!" під обкладинками він видавав як партійну літературу. Справжнє своє ім'я часом доводилося ховати за псевдонімом: В. Деде. Розгадка його досить проста. В кінці своїх листів Винниченко часто ставив дві літери – "В.В."; "ВеВе", якщо читати їх уголос. Ці дві букви могли легко підказати й літературне ім'я, "змонтоване" за тим же принципом, – "Деде"...

Крім оповідань, В. Винниченко береться також за п'єси. У всякому разі, у квітні 1903 р. Є. Чикаленко писав йому, що "Киевская старина" "з охотою друкуватиме" драматичні твори "З. Дедевича"¹¹. Втім, як драматург Винниченко дебютує лише через кілька років, у 1906-му.

Того ж 1903 року у Львові побачила світ його перша книжка "Повісті й оповідання". До її складу увійшли п'ять творів ("Боротьба", "Антрепренер Гаркун-Задунайський", "Біля машини", "Сила і краса" та "Суд"). Після появи "Повістей і оповідань" про Винниченка заговорили як про "українського Горького". Передусім через те, що, як і автор "Челкаша" та "Мальви", він показував химерний світ усяких босяків, злодіїв, повій... "Відпадки суспільності", як писав Іван Франко, "кримінальний елемент"...¹² Втім, "відпадки" в його оповіданні "Сила і краса" – містечкові

злодії Ілько Чубатий та Андрій Голуб, а також сонгородська "Мальва" Мотря Чумаченко — виглядають навіть привабливо! Винниченко відмовляється від моралізування — і тим кладе початок своїм майбутнім парадоксам. Він показує порок, у якому немає пороку, гріх, у якому немає гріха. Його герої якщо й виломилися із усталених норм, то зовсім від того не страждають. Винниченко *бунтує* проти умовності лицемірних моральних табу, з азартом, якимось аж ризикованим розмахом відкидає пуританську регламентованість життя. В ім'я радості й повноти життя, які — понад усе! Винниченків "імморалізм" був помічений. Є. Чикаленко згадував, що П. Житецький і В. Науменко ховали деякі ранні оповідання літературного "неофіта" з Єлисаветграда від своїх дітей. А І. Нечуй-Левицький через кілька років навіть зарахує молодого письменника до "еротистів" і "еротоманів" — разом із Мопассаном, Верленом, Бодлером, Уайльдом, Сологубом, Андреевим...¹³

Першими своїми творами В. Винниченко бунтував не тільки проти заскорузлої буржуазної моралі, а й проти архаїчної літературної традиції. Ще перед "Силою і красою" він написав оповідання "Народний діяч" (надруковане в журналі "Літературно-науковий вісник", 1903 р.), головний персонаж якого — постать фарсова, опереткова. Винниченко явно пародіює українську народницьку прозу й драматургію XIX століття! Недовчений студент Вася Головатий, виключений з Київського університету за участь у "безпорядках", приїздить до батьків у село, де й зав'язується його роман з Галею, дівчиною простого роду. У М. Старицького (драма "Не судилось") усе завершується ситуацією, схожою на ту, в якій опинилася Шевченкова Катерина, — трагедією спокушеної дівчини. Аналогічним був і фінал Винниченкової поеми "Повія". А ось у "Народному діячеві" старий сюжетний мотив розроблено в зовсім іншому ключі. Трагізм тут знімається пародіюванням, фарсом. Вася Головатий, виявляється, в університетські "бунтари" попав цілком випадково. Та й студентом він був таким собі; цілий рік не ходив на лекції, оскільки "тільки знав, що їздив з шансонетками, бенкетував по цілих тижнях, кидав грішми і всіми своїми силами по всяких притонах"¹⁴. Повернувшись у село, новоспечений "народний діяч" одяг сорочку з грубого полотна, кучерські шаровари й чоботи, звільнив

управителя і почав господарювати сам. Нічого доброго з того, звісно, не виходить. Вася впадає в патетику, пнеться на котурни, – але тим тільки смішить інших.

Винниченко ламає традицію. Вася Головатий – це його пародія на народолюбців типу Радюка в романі І. Нечуя-Левицького "Хмари", Раденка в повісті Б. Грінченка "На розпутті", деяких персонажів М. Кропивницького, Панаса Мирного, М. Старицького, О. Кониського... Полеміка з народницькою традицією помітна і в змалюванні Галі. Винниченко не став ще раз плакати над "спокушеною і кинутою" – певно, тому, що всі сльози вже були проліті його попередниками. Галя сама обирає свою долю, подається в місто, де стає шансонеткою, свідомо продаючи свою красу. Але вона не робить з того трагедії, оскільки, як згодом напише в статті про молодого Винниченка Леся Українка, "знає, що краса – сила, і їй жаль витратити цю силу "даром" серед людей..."¹⁵ Є в Галі якась сила, є потяг до іншого життя, зовсім не схожого на те, яким живуть її сільські ровесниці.

Незвичну картину сільського життя довершує в оповіданні образ матері Васи Головатого, змальований без будь-якої сентиментальності. Це провінційна пані, втілення пустого нічогоньроблення й розпусти. Її розваги з лакеями й управителями, холодно-цинічний тон у розмові з сином, недочитаний томик Поля де Кока – ось тло, яке посилює враження маскараду, мимоволі влаштованого "народолюбцем" Васею.

І так у всьому: замість ідилії чи драми у Винниченка – маскарад, фарс, пародія. Микола Зеров наприкінці 1920-х напише, що ранні оповідання В. Винниченка "зліквідували народницьку умовний образ села, показавши його розшарування та деформацію старого побуту"¹⁶. У "Силі і красі" він іронізує над сентиментальною манерою І. Нечуя-Левицького змальовувати дівочу вроду. В оповіданні "Антрепреньор Гаркун-Задунайський" сміється над "малорасейським" театром із його примітивними афектаціями, мелодраматичними шаблонами, "ніяким" рівнем режисури та гри виконавців...

Враження таке, що, сміючись, глузуючи, кидаючи виклик "старосвітській" літературній традиції, Володимир Винниченко прощався і з собою самим, вчорашнім... Він поспішав, вихоплюючи сюжети просто з "печі" життя, пишучи "з натури" про

безпосередньо побачене, пережите. Друзі нерідко впізнавали в його оповіданнях ті історії, які були відомі і їм. "Пам'ятаєш, як тоді (у 1903 р. – В. П.) нікуди було діватися, і я дала тобі адресу Гаркуна-Задунайського, чи то пак Степняка, – і твою поїздку; я недавно перечитувала "Гаркуна" й реготалася чимало", – згадувала в одному з листів до В. Винниченка К. Голіцинська¹⁷. Подібних ситуацій було чимало.

І ще одна цікава особливість його ранніх оповідань. Майже в кожному з них відбуваються дивовижні – парадоксальні за своєю суттю! – метаморфози індивідуальної і масової психології. "Сільський держиморда" Самоцвіт на якийсь момент, ошелешений загрозою непокори й бунту, стає застраханим і покірним ("Суд"). Так само жахається наростаючої селянської ненависті економ Гудзик, досі самовпевнений і цинічний ("Біля машини"). Сектант-мальованець Кравчук ("Боротьба"), який ніяк не вписується в жорсткі стандарти солдатського життя, муштри, несамохіть убиває свого кривдника-командира, а ще через якийсь час стає... соціалістом...

Цю ранню Винниченкову любов до парадоксів варто запам'ятати...

В'язень. Листи до Бориса Грінченка Ув'язнення в знаменитій київській тюрмі "Косий капонір" розтягнеться на цілих два роки – аж до революційних подій 1905-го. У камері "Косого капоніру"

Винниченку дозволялися "письмові заняття". Арештанту видавався пронумерований, прошнурований і скріплений сургучевою печаткою "Киевского крепостного штаба" зошит з підписами начальника штабу підполковника Гаврилова й комендантського поручика. В одному з таких зошитів, виданих 28 квітня 1904 р., В. Винниченко записав своє оповідання "Голота".

А у вересні 1904 р. йому вдалося перебратися до палати Київського військового шпиталю. Про те, як це сталося, про свої арештантські будні Винниченко розповідав у листах до Бориса Грінченка, які читаються наче своєрідні "репортажі" з тюрми.

"Київський госпіталь, І-й виділ, 3.IX. 1904 р.

Високоповажний Борисе Дмитрович!

Держучи свого обіцяння, зараз же оповіщаю Вас, що моя персону вже одягнена в жовтий, довгий халат, занумерована, мало не прошнурована і під назвою вольноопред(еляющегося) 21 сап(ерного) бат(альйону) перебуває тепер в І-м отделении Киев(ского) Воен(ного) госп(италя). І, треба правду сказати, перебуває в доволі гарних умовах: окрема, чистенька, веселенька кімнатка, тиша, спокій, книжки, вікна без ґрат, двері без "вовчків", люди без жандармських погонів. Добув я собі всі ці розкоші без чужої допомоги, а тільки дякуючи мерзенному металові. Тепер... коли б тільки скоріше вийти вже зовсім на волю! Але сього не буде раніше 20–25, як сказали мені в роті перед переводом у госп(італъ). Між інчим, можу Вам сказати, що в понеділок в батальйон від командира бригади прийшов "Секретно" наказ не пускати мене зовсім нікуди з казарми. Не знаю, якими мудрими принципами керувалась ся розумна голова, видаючи таку постанову, знаю тільки, що мій командир роти не зовсім прихильно дивився на мене в той день. Але хай їм біс!

Гадаю, що мене зовсім не хутко одішлють у роту, позаяк я маю дуже заховану хоробу, для якої лікарям треба буде ужити багато часу, щоб знайти. Вони ж, як я розпитався, не дуже то квапляться з сим, і навіть такі хороби, які й громадський свинопас знайшов би відразу, шукають по місяцю і більше. Але я сим не дуже журюся, хай шукають. Побачення тут дозволяється не щодня, як я гадав, але тільки по неділям і четвергам, та й то від 12 до 4 год дня не більше. Коли матимете спромогу й час, навістить коли-небудь бідного хворого. Ніякого дозволу нігде не треба брати, спитати тільки де І-ое отделение, а в йому вже, де поміщаються вольн(определяющие) 21 саперного бат(альйону). Буду дуже вдячний і радий. Розуміється, коли се вимагатиме у Вас багато потрібного на що користніще часу, то бідний хорий мусить скоритися неможливості. А вдячний я і так дуже Вам за все те, що Ви зробили для мене, коли я був у гірших умовах. Коли ж самим Вам не можна буде прийти, то, може б, хтось із знайомих Ваших прийшов? Я, наприклад, дуже хотів бачитися з Сергієм Олександровичем (Єфремовим. – В. П.). Чи не вишукає він вільну хвилинку в неділю для тяжко хорого?

Зараз "ходить візитація". Певно, зайдуть і до мене; хоч би пудра була, щоб трохи збліднути!

До побачення! Сердечний привіт шановній Марії Миколаївні (дружині Б. Грінченка. – В. П.) і знайомим.

Щиро поважаючий В. Винниченко.

P.S. Черняхівського я ще не бачив і, мабуть, не буду й бачити, бо поміщаюсь не в його виділі. Та щодо умов мого тутешнього перебування, я більше ні в чому не почуваю потреби; що ж до "чистой отставки", то сам балакати з ним не можу, бо ні він мене не знає, ні я його. Та ще хто його зна, як він дивиться на всю справу"¹⁸.

Черняхівський, про якого йдеться наприкінці листа, – це зять Михайла Старицького. Як бачимо, арештант Винниченко покладав надію на те, що йому допоможуть вирватися з "Косого капоніру", посилаючись на "хворобу", яку він імітував. Але зусилля друзів не дали результату. Відсидівши півтора року в одиночці, в'язень спробувати симулювати божевілля. Проте до госпіталю потрапив тільки після того, як інсценізував повішення. "Цей страшний намір ледве не кінчився для його трагічно, – згадував Юрій Тищенко. – Вийняли його з петлі непритомним і таки положили до лікарні, але ще втриє збільшили охорону. Надії на втечу не було, та і в лікарні недовго довелося бути. Начальство розпорядилось знову посадити його в кріпость"¹⁹.

Ось що писав Винниченко про цю пору ще в одному листі до Бориса Грінченка:

"Госпіталь, 3.XII.1904.

Високоповажний Борис Дмитрович!

Я таки в госпит(алі), але, здається, нічого з сього не вийде, позаяк і досі ще немає рапорту з батальйону. Мені думается, що вони держатимуть мене тут, доки не прийде дозвіл з Ж(андармського) У(правління) увільнити мене. Тоді без всякого "испытания" вони випишуть мене звідси і край. Се ж для мене невигодно, бо при першій мобілізації мене неодмінно потягнуть на Дальній.

Живеться так само погано, як і перше; нудно, як в тюрмі. Але газети не присилайте, бо, можливо, що мене хутко випишуть і вийде знов те, що перше. Во всякому разі сподіваюсь вийти звідси в середу, хоча можуть потягнути і завтра.

Тільки що привезли до нас 28 чол(овік) ранених з Дальн(ього) Вост(оку). Безрукі, безногі, з вимученими лицами, загостреними, як у мреців, носами, вони роблять гостро-неприємне вражінє.

Більше схожі на недобиту худобу, ніж на "героїв". Шамотня зараз стоїть страшенна. Всі бігають, клопочуться, лаються і більше перешкоджають одне одному, ніж допомагають. Але в сій нудзї і се добре. Бувайте здорові. Привіт Марії Миколаївні. Як тільки що буде нового, зараз напишу.

З щирою повагою В. Винниченко²⁰.

Уже пізніше, років через три-чотири, В. Винниченко, перебуваючи в еміграції, скаржитиметься на своє нервово виснаження. І не дивно – йому, як бачимо, доводилося не раз балансувати між життям і смертю.

Можливо, саме до цієї пори ув'язнень і втеч, гарячкової конспіративної роботи, переходів через кордон, несамовитого напруження фізичних і моральних сил належить і той епізод, що про нього В. Винниченко розповів у листі до С. Задвиної значно пізніше, 5 грудня 1908 (?) року:

"...Когда-то я стрелялся. Я решил умереть. Вместе с приятелями я пошел за город. Там вдруг стал волноваться, и мои приятели (женщины) в страхе убежали от меня, предчувствуя мое намерение. Был вечер, помню, тучи низко ползли над землей, будто громадные темные кошки терлись грудью об землю.

Я вынул револьвер, собрал всю волю в один узел, собрал к этому узлу все мрачные и злобные мысли, собрал всю гордость и, надавив ногою ужас смерти, толкнул узел, поднял руку к виску и, весь зазвенев диким безумным напряжением, ожиданием таинственного, громадного, потянул за курок...

Слабо щелкнула сталь... И больше ничего: осечка. Это было до трех раз. Три раза я напрягал свою волю, и три раза нужно было посмеяться надо мной. За четвертым разом дрожащей обессиленной рукой мне удалось ранить себя в голову²¹.

Он які жорстокі випробування влаштуувала доля цьому експансивному, справді-таки — зі "степовим темпераментом" (як висловився одного разу історик І. Лисяк-Рудницький)²², революціонерові! Власне, це він сам кидав долі виклик, мовби затіявши з нею вельми ризиковану гру. Спроба самоповішення й імітація божевілья – в "Косому капонірі", потім – ось ці чотири натискування револьверного курка, коли знову вирішено було звести рахунки з життям. Причому не на самоті, а на очах у приятельок, які, правда, в страхові розбіглися...

Неврівноважена, "буйна", страшенно честолюбна натура! А при тому — неймовірні психічні перевантаження, добре відомі професійним революціонерам, чия молодість минала в тюремних камерах, у вічному ризикові й вічному напруженні... Чи ж дивно, що у Винниченкових творах так багато "летальних" фіналів, і особливо — самогубств?

А за стінами "Косого капоніру" гомоніло, нестримно тягло до себе те життя, без якого "степовій" Винниченковій душі було порожньо. Він ставав популярним. 1904 року на його твори звернув увагу Іван Франко: "Один тільки Винниченко в останніх двох роках піднявся відразу на видне становище і подав великі надії своїм надзвичайно багатостороннім, дужим талантом та знанням життя, — писав він у статті "Старе й нове в сучасній українській літературі". — Коли доля поталанить цьому молодому й повному сили письменникові дійти до повного розвою, то можемо надіятися з нього справді великої прикраси нашої літератури"²³.

Втім, поки що майбутній "великій прикрасі" треба було думати про те, як вирватися з тюрми...

Львів, ботокуди З "Косого капоніру" В. Винниченко на волю так і не вийшов: навіть народження в сім'ї царя Миколи II сина Олексія (1904 р.) і дарована в зв'язку з цим амністія не звільнили його від кари. За дезертирство Винниченка відправили на півтора року до дисциплінарного батальйону.

У війську він, як стверджував Ю. Тищенко, відмовився "держати екзамена на офіцера", а вже в травні 1905 р. знову готувався в подорож за кордон. (З листа Винниченка до співробітниці редакції газети "Рада" Катерини Голіцинської від 18 травня 1905 р.: "Я буду в Києві тільки до 25 (ст.ст.). ...Напиши, де будеш літом. Коли повернусь з своєї подорожі, розшукаю тебе...")²⁴.

Як учорашньому "політичному злочинцеві" вдалося скоротити термін перебування у дисциплінарному батальйоні — не зрозуміло. Напевно, свою роль відіграла загальна — передгрозова — атмосфера в Росії. Під час бурхливих подій 1905 року В. Винниченко

вів "кочове" життя партійного лідера, мандруючи по Україні, зустрічаючись із безліччю людей. Через багато років, коли в Парижі уб'ють С. Петлюру, в якомусь із листів він згадає Полтаву 1905 року, чорносотенські погроми, згадає, як і сам рятував євреїв... А восени 1905-го Винниченко вже був у Львові — по горло зайнятий організацією соціал-демократичної газети, поточними партійними справами, літературною працею...

Потреба в грошах змушує сісти за літературний верстат. Про свої львівські будні тих днів він дотепно розповідав у листах до Євгена Чикаленка, свого "хрещеного батька": "Російських українців тут уже нема майже нікого. На днях виїхав останній. Цілі дні сиджу в хаті і єдиною втіхою для мене є ляпти рутенців (галичан. — *В.П.*), які часом заскакують до мене порадитись, "а може би ви перепровಾದились, прошу Вас, на Україну?" Я кажу, що у нас уже заготовлений закон, по якому ні один рутенець не сміє жити на території України більш трьох днів. На днях тут була національна рутельна демонстрація з приводу 250-ліття осади (облоги) Хмельницьким Львова. Демонстрація почалась після нудного і дуже просторого "народнього віча". "Д-р" Євг. Левицький прочитав нудний рефрант, в котрому зрівняв Хмельницького з Ганнібалом і Наполеоном, кричали "ганьба" і "слава" і т. все. Потім пішли "походом", співаючи "Не пора" і "Ще не вмерла". З цікавості пішов і я з ними, зовсім не сподіваючись, що дана демонстрація буде мати для мене такі драматичні наслідки. Річ в тім, що "поляки" були страшенно ображені цим вічем і рішили помститись над бідними рутенцями. Не встигли ми були йти й кварталу, як налетіла конна й піша поліція і ні з того, ні з сього почала дубасити маніфестантів. Розуміється, ефект викликали надзвичайний, а я, тікаючи, тим часом загубив свій котелок і "кальоші", діставши навздогін у спину разів зо два шаблею (плашмя). Був на стількох демонстраціях в Росії, бачив нагайки козацькі і ні разу не губив нічого, а тут на тобі: такі потері в такому мізерному сраженію! Бідні рутенці тяжко постраждали: хвилини через три я бачив на місці "згромадження" цілу купу "кальош", парасольок, капелюхів. А коло них стояли з непокритими головами рутенці"²⁵.

Про "месіанство" галичан В. Винниченко пише з гумором. Ось у його викладі сценка, в якій якийсь гоноровий "рутенець"

дорікає наддніпрянським українцям за інертність: "Але ж то єст, прошу вас, просто безличність! – недавно лаявся один індивід, котрий може служити геніальним прикладом інерности рутенства. Та то, прошу, єст такий час, що всьо треба зробити, абись-те здобули собі якісь вольності!"

"Роблять все, що треба", – кажу.

"Але то де?! Та ніц там немає!"²⁶

Лист В. Винниченка нагадує невеличку іронічну новелу: реальна подія тут злегка "охудожнена". Особливо ж вражає фінальний "кінокадр" — купа "кальош", парасольок і капелюхів на місці розігнаної демонстрації. Та й у самовпевненому співрозмовникові В. Винниченка проглядають контури потенційного літературного персонажа. Сам же автор листа – і учасник події, і, водночас, мовби відсторонений лукавий спостерігач. Він ще явно відчуває чужаком у новому для себе оточенні, яке його багато чим дивує.

Гонор же "рутенців" просто-таки викликає колючу посмішку. (Між іншим, Леся Українка, відвідавши Галичину, про свої враження від "рутенців" у листах до М. Драгоманова писала з подібною інтонацією. Виходить, було щось таке, що давало наддніпрянському інтелігентові відчуття своєї окремішності серед львівського люду...).

А ось ще одна картинка, яка дає можливість уявити атмосферу Львова в листопаді 1905-го. "28-го (н. ст.) тут був загальний страйк з приводу загального голосування. Страйк справді був грандіозний. Весь Львів замер, зачинився, і тільки цілий день на улицах ходив великими валками люд. До 1-ї год було віче з "походом", в якому приймало участь тисяч 50 народу. Співали різні пісні на різних мовах. Говорили багато про автономну і незалежну "Польску", а коли Ганкевич згадав про Україну, то се прийняли так, як би говорилося про Ботокудські острова.

Ганкевич, мабуть, і сам так дивиться на це, бо другий раз балакав уже по-польському і про Ботокудські острова не згадував. А це найінертніший рутенець!"²⁷

Ботокудські острови, які мали натякнути Є. Чикаленку на сатиричну Франкову поему "Ботокуди", згадано тут з гіркою іронією. Ясна річ: яка вже там Україна для тієї спольщеної львівської публіки 1905 року, серед якої навіть "найінертніший рутенець" про права України змушений говорити поспіхом, мовби

задля якогось неписаного й не вельми популярного ритуалу. Реалії "українського П'ємонту" були значно суперечливішими, ніж це могло уявлятися здалеку...

Втім, В. Винниченко про те вже знав із попередніх своїх приїздів сюди. Ще з тих пір, коли князь Урусов розсилав услід за ним "гончі листи"...

У 1936 р., відповідаючи на листа львівського літературознавця Михайла Рудницького, Володимир Винниченко так оповість про свій перший "десант" в Галичину: "Вперше за кордон /я/ виїхав нелегально, переведений контрабандистами через кордон на початку 1903 р. Була це втеча перед арештом у війську, куди я був забраний після першого арешту (1902 р.) і виключення з Університету.

Приїхав до Львова, де провадив далі революційну роботу, покинену в Києві, тільки тепер головне літературно, писанням статтів, оповідань і відозв революційного змісту. Того ж самого року перевозив на Україну транспорт нелегальної літератури РУП (Революційної Української партії). Був арештований з транспортом на кордоні і запроваджений до військової тюрми (київської кріпості). Був суджений і засуджений до дисциплінарного батальону (військова каторга того часу) за злочин супроти війська. А за політичну справу (транспорт нелегальної літератури) мав бути суджений. Але після 19 місяців сидіння був випущений за амністією, бо наставала революція (1904–1905 рік)¹²⁸.

УСДРП – молодша сестра РСДРП? У грудні 1905 р. РУП реорганізувалася в УСДРП — Українську соціал-демократичну робітничу партію. Володимир Винниченко став одним з її лідерів.

Реорганізація РУП була наслідком ідейного розшарування всередині самої партії, яке мало досить глибоке коріння. Предтечею рупівців був Михайло Драгоманов, який чимало зусиль доклав для того, щоб "зсунути з мертвої точки аполітичний напрям тодішнього (1870-х років. — В. П.) українства і штовхнути українську молодь до створення своїх українських активних політичних організацій" і тим самим

об'єктивно "підготувати ґрунт" для появи ідеї української незалежної держави²⁹. Так вважав багато хто, не тільки автор книги "Підстави нашого відродження" Ісак Мазепа, чиї слова я щойно процитував (з 1905 р. І. Мазепа теж був членом УСДРП, а в 1919 р. йому судилося очолити уряд УНР, щоправда, ненадовго).

Проте рупівці все ж не мали єдності в поглядах на ідею української державності. Як ядро політичної програми в 1895 р. її сформулював Юліан Бачинський у праці "Ukraina irredenta". Незадовго до своєї смерті в тому-таки 1895 р. М. Драгоманов уже знав про нову програму галицьких радикалів, проте поставився до неї стримано, оскільки як політик він був, кажучи словами І. Франка, "родом українець, за національністю росіянин"³⁰. І. Франко вважав, що в цій роздвоєності М. Драгоманова й полягала його драма, яка, зрештою, означала "банкротство "общерусизму" на українському ґрунті", і Драгоманов, що почував себе в першій лінії росіянином, а тільки в другій українцем, перший упав його жертвою".

Як ми вже знаємо, українській соціал-демократії початку ХХ ст. теж був добре знайомий цей дуалізм, зумовлений тим, що молодь РУП перебувала "під сильним впливом російської культури й виховання, російських політичних ідеологій, способу політичного думання і т.д." (І. Мазепа). Сповідуючи евангеліє класової боротьби, вона водночас тяглася й до ідеї національного визволення, намагаючись поєднати одне з другим.

І. Мазепа мав рацію, коли стверджував, що ідейна еволюція української молоді 1890-х рр. відбувалася в напрямку "від народництва через драгоманівство до марксизму. Так, наприклад, старі драгоманівці Б. Кістяківський, К. Арабажин та інші стають потім марксистами, хоч сам Драгоманов ставився до Марксової теорії історичного матеріалізму неприхильно"³¹.

Що ж до наддніпрянської революційної молоді початку століття, то інтерес до Маркса в неї, здається, переважував інтерес до Драгоманова. Один із близьких приятелів і однопартійців Винниченка Андрій Жук згадував, як у 1907 р., опинившись у Женеві, він, Винниченко та Володимир Степанківський відвідали там друкарню М. Драгоманова – "з рештками драгоманівських видань, що в безладді містилися в темному закутку, по сусідству з скла-

дальнею"³². "І дивно, — згадує А. Жук, — ніхто з нас не виявив бажання щось мати з видань Драгоманова, а Кузьма (Ляхоцький, складач друкарні, фактичний її власник у 1907 р. — В.П.) напевно не відмовився б подарувати, бо ледве чи хто-небудь з нас щонебудь з творів Драгоманова читав, принаймні про себе це не можу сказати, — таке було велике відчуження нашого середовища під російськими ідейними впливами від піонера української політичної думки, від найбільшого розуму, якого видала українська нація в другій половині 20 віку"³³.

Виходить, "общерусизм" українських соціал-демократів початку ХХ ст., зорієнтованих на марксистські ідеї та програми, був дужчим за драгоманівський? Чи ж дивно, в такому разі, що РУП розколювалася саме в зв'язку з різним розумінням і трактуванням українського питання...

Микола Міхновський з його "Самостійною Україною" відійшов від РУПу найпершим, заснувавши свою Народну Українську партію. До свого II з'їзду (1905 р.) РУП не мала точно сформульованої програми, тому брошура М. Міхновського ще могла з'явитися під рупівською "маркою". У 1904 р. від кістяка РУПу відкололася група Мар'яна Меленевського ("Спілка"), яка оголосила себе частиною РСДРП.

Залишився, отже, "центр" — більша частина РУПу під проводом Миколи Порша. Саме вона стала називатися Українською соціал-демократичною робітничою партією. Програма УСДРП передбачала ліквідацію самодержавства і встановлення демократичного ладу в Росії, скасування залишків федералізму в соціально-економічній сфері, вимогу національної автономії, запровадження свободи слова, друку, маніфестацій тощо.

Багатьма своїми програмовими положеннями УСДРП була пов'язана як з РСДРП, так і з іншими українськими партіями. Але цікаво, що і з тими, і з тими вона перебувала у... стані конфлікту! За словами історика Г. Касьянова, "якщо у першому випадку "агресором" виступали російські соціал-демократи, котрі припускали можливість існування будь-якої національної соціал-демократії, крім української, то в іншому — саме УСДРП виступала ініціатором роздмухування "класової боротьби всередині українства"³⁴.

Вельми характерна колізія, яка згодом матиме фатальні наслідки у політичній біографії В. Винниченка, як і загалом у долі

української соціал-демократії, для якої каменем спотикання надовго стала проблема поєднання соціалістичної і національної ідей.

"Роздвоєність" українських соціал-демократів чималою мірою зумовлювалася самими реаліями України тієї пори. "Це був час (перед вибухом революції 1905 р. — В. П.), коли в поступових колах Росії панував погляд, що необхідно зосередити всі революційні сили для знищення насамперед самодержавного режиму, — згадував Ісак Мазепа. — Всі інші завдання відсували на задній план як менш актуальні. Вважалося, що в демократичній Росії настануть кращі умови життя для всіх народів, що входили до складу Російської імперії. Тому й серед української революційно настроєної молоді був поширений погляд, що, мовляв, треба нам спочатку здобути для Російської держави волю політичну й соціальну, а там національне питання вирішиться "автоматично"³⁵.

І ще в цьому ж зв'язку: "Українська національна свідомість була в той час навіть серед активних українців ще дуже мало розвинута"; газета "Рада" мала близько 3 тисяч передплатників на 40 мільйонів українців; "українська ідея в цей час ще не мислилась як щось цілком ясне й безсумнівне"³⁶.

На початку 1990-х виникла схожа ситуація: Рух, фракція Народна Рада в парламенті так само поклалися на Росію Бориса Єльцина, небезпідставно сподіваючись, що спільними зусиллями легше розвалити комуністичну систему, а там... А там — як продовження процесу — постане і українська незалежність. Так і сталося...

Все це варто пам'ятати, щоб краще зрозуміти й становище та політичні орієнтації Володимира Винниченка, стосовно якого загальна ситуація доповнювалася деякими суттєвими відтінками. Про них точно сказав Євген Чикаленко, який дуже добре знав вдачу свого літературного "хрещеника": "Хоч Винниченко і належав до соціалістичної партії, проте я вважаю, що по вдачі своїй він швидше анархіст"³⁷. Є. Чикаленко мав на увазі імпульсивну, амбіційну, затуго натугу В. Винниченка, в якому постійно жив той дух противенства, який ще з гімназійних часів створю-

вав йому репутацію "жахливої дитини", а пізніше — вічного "порушника правил". У політиці, літературі, просто в повсякденні. "Натура – як у тура"³⁸, – не раз зітхав Є. Чикаленко.

Він легко запалювався якоюсь ідеєю, не раз шокуючи друзів своїми фантастичними планами й проектами. Якось (коли в українських селах почалися "грабіжки" й бунти) запропонував "організувати по всій Україні, і то в одну ніч, підпали поміщицьких садіб і був дуже огірчений, коли це відкинули" (Марія Лівницька)³⁹. Експансивна натура художника, зайнятого думками про грандіозний переустрій суспільства, давалася взнаки! Соціал-демократ, який зараховував себе до марксистського табору, він водночас шукав можливостей досягнення національного ідеалу. Як зіронізує згодом історик Яків Пеленський, політичне мислення Винниченка – "нешлюбна дитина Карла Маркса з вродливою і темпераментною українською молодницею"⁴⁰.

Дивний союз... Але в тім-то й справа, що таких "нешлюбних дітей" у колах української соціал-демократії було тоді чимало...

В УСДРП не було ладу між провідниками – задавнене українське лихо. "В. Винниченко стояв у перманентній опозиції до ЦК партії, а властиво до провідної особи в партії, — нею був М. Порш", – це свідчення Андрія Жука⁴¹. Про непорозуміння між В. Винниченком та М. Поршем, між М. Поршем та Д. Антоновичем, про гру амбіцій у середовищі соціал-демократів згадують і інші мемуаристи.

У роз'єднаності тій було щось фатальне...

1906 року, скориставшись тим, що під натиском революційних подій самодержавний поліційний режим децю послабився, В. Винниченко домогся відновлення його на юридичному факультеті Київського університету, склав іспити і отримав документ про здобуття вищої освіти. Це був його другий екстерн!

**"І відкіля ти такий
узявся?"**

Того ж 1906 року в київському видавництві "Вік" вийшов том Винниченкової прози ("Твори. – Кн. 1: "Краса і сила" та інші оповідання"). Книга – обсягом 412

сторінок, під її обкладинкою – шість оповідань (до трьох "старих" додалися три нові: "Заручини", "Контрасти", "Мнімий господін"), а також "Голота". За "Голоту", написану, як ми вже знаємо, в "Косому капонірі", В. Винниченко отримав премію журналу "Киевская старина". Іван Франко, прочитавши нову книжку молодого письменника, не стримував здивування і радості: "І відкіля ти такий узвся?" – так і хочеться запитати д. Винниченка, читаючи його новели, яких у оцій книжці зібрано сім. Серед млявої, тонкоартистичної та малосилої або ординарно шаблонової та безталанної генерації сучасних українських письменників раптом виринуло щось таке дуже, рішуче, мускулисте і повне темпераменту, щось таке, що не лізе в кишеню за словом, а сипле його потоками, що не сіє кризь сито, а валить валом, як саме життя, всуміш: українське, московське, калічене й чисте, як срібло, що не знає меж своїй обсервації і границь своїй пластичній творчості. "І відкіля ти взявся у нас такий?" – хочеться по книжнім оповіданні запитати д. Винниченка⁴².

Винниченкова парадоксальність часом "вдягається" у водевільні форми, як це бачимо в оповіданні "Заручини", – можливо, найбільш "чеховському" творі письменника. (Через 90 років після його першопублікації режисер Олег Бійма використав оповідання Винниченка для свого еротичного телесеріалу "Острів кохання", – водевільність "Заручин" у кіноверсії Бійми стала ще більш очевидною).

Починаються "Заручини" діалогом-суперечкою циніка (Іван Ганенко) та ідеаліста (студент-репетитор Микола Семенюк), а закінчуються відчаєм і слізьми ідеаліста, над яким посміялася весела компанія, напоївши його і боляче опустивши з рожевих висот на грішну землю. Миколині ілюзії руйнуються вщент: його "чиста, свята, непорочна Галя" виявляється примхливою кокеткою. Її "дику" пристрасть студент прийняв за "вибух кохання", проте зовсім скоро ліричний туман розвіявся – і все прийшло до водевільного фіналу. Галя вигідно "продає" себе Фомушці, синові "дуки-крамаря, відомого на пів-Україні"! Втім, Фомушки ніхто й не питався: торг відбувся без нього. Ось він, Винниченків парадокс: його персонажеві дісталася роль... "покритки в штанях"!

Власне, відбувається двоє заручин водночас: Сухобрієви, чийого сина навчає Семенюк, "продають" доньку Ліду, і, таким

чином, підтверджується "теорія" циніка Івана Ганенка про те, що життя – це базар, а люди в ньому – крам... Тема *життя як базару* згодом знайде продовження у п'єсі В. Винниченка, яка так і називатиметься – "Базар".

Леся Українка вважала, що водевільне начало занадто вже "випирає" в оповіданні "Заручини". Це так, але неважко побачити й те, що водевіль для Винниченка є способом посоромлення ілюзій. Винниченко знову бунтує проти спрощеного погляду на життя, осмішнює схеми, як це, власне, він робив ще на самому старті своєї літературної творчості. Він не лякається стильової еkleктики, перемішуючи, жадібно вбираючи й перемелюючи все, що йому трапляється цікавого як у традиційній, так і в модерній літературі.

У тій же статті про прозу молодого Винниченка Леся Українка особливо виділяла оповідання "Голота", вважаючи його неоромантичним твором. "Ново-романтик протиставляє натовпові не героя чи вибрану особистість, а суспільство свідомих особистостей",⁴³ – писала вона в статті, цілком присвяченій першим оповіданням письменника (стаття Лесі Українки залишилася незавершеною, оскільки цьому, вочевидь, завадили бурхливі події осені 1905 року в Росії). Іншими словами, неоромантики розчленували натовп. На відміну від романтиків першої половини XIX ст., які протиставляли яскравого героя і безлику масу, вони взяли собі за принцип формулу: кожна особистість суверенна і самоцінна. В цьому сенсі всі без винятку герої "Голоти" справді є рівновеликими і рівноважливими. Кожен з них несе в собі свою драму, свою історію і надію. Цього разу Винниченко "зазирнув" у нутро "чорної кухні" при панській економії, яка, кажучи словами І. Франка, є "оазисом серед сірої барви між селом і його густою недолею та рідкою поезією і панським двором у блискучім освітленні"⁴⁴. Голота – це півтора десятка мешканців великої брудної хати з їхнім повсякденням, взаємостосунками, розмовами, мріяннями... Назвати когось із них головним, а когось другорядним неможливо. Головні – всі! Від сторожа економії діда Юхима з його вічною потребою філософування – до сироти Маринки, в очах якої, здається, назавжди поселився страх...

Лесі Українці, коли вона читала "Голоту", згадалися "Ткачі"

Г. Гауптмана, німецького "ново-романтика". Асоціації виникали саме у зв'язку з вельми подібним ставленням до "людини натовпу" – суверенної особистості...

"Голоту" хвалили. Іван Франко вважав це оповідання "одним з найглибших і найкращих у Винниченка"⁴⁵. А Євген Чикаленко навіть протиставлятиме його всілякій "символістиці", яка, як йому здасться, запанує в прозі "хрещеника" через кілька років, виштовхуючи того з традиційного реалістичного річища...

За "бортом" збірки "Твори: т. I. "Краса і сила" чомусь залишилася новела "Дрібниця (Мое останнє слово)", написана ще в 1903-му. Мине кілька років – і В. Винниченко згадає її в своїй брошурі "Про мораль пануючих і мораль гноблених" (1911 р.), причому в дуже принциповому контексті. Йшлося про *невідповідність*, рано помічену В. Винниченком у середовищі революціонерів ("невідповідність життя, яке мене оточувало, з тими взірцями, що їх малювала молода уява"). Він і себе не милував: "Я, наприклад, не дивлячись на свою віру в світле, чисте вчення соціалізму, почував себе морально злочинцем. Я відвідував публічні будинки, іноді не проти був випити, доводилося брехати задля конспірації своїм же товаришам, бути нечесним з найближчими людьми, прикидатися перед жандармами, часто йти на несправедливі і грубі вчинки. Це все не відповідало уявленню про соціаліста як про людину вищої моральності, героя і святого"⁴⁶.

Із таких сум'ять і почали виникати у В. Винниченка питання про психологію й мораль "нових людей", які вирішили запровадити "вселенське щастя", перевернувши для цього світ. Діагноз, який він поставив, відкривши раптом двоїстість революціонерів-соціалістів, був по-винниченківськи категоричним: ДИСГАР-МОНІЯ. Розлад. Нечесність з собою. Першим твором, у якому з'явився новий для письменника мотив морального розладу, якраз і була новела "Дрібниця (Мое останнє слово)", надрукована вперше в 1906 р.⁴⁷

Герой "Дрібниці" – внутрішньо розшарпаний студент, який досить випадково потрапляє в коло молодих соціалістів, але перше ж випробування (арешт) зламує його, і юнак видає жандармам усіх, кого вважав своїми друзями. Знесилений хворобливими борсаннями слабкої волі, почуттям скоєного гріха, він вирішує звести рахунки з життям, але перед тим – висповідатися,

описати історію власної життєвої поразки. Сюжет новели будеється як монолог-сповідь дрібної, роздвоєної людини, яка несподівано для себе — і зовсім ненадовго — опинилася в становищі *квазіреволюціонера, революціонера мимоволі*.

У новелі є й альтернатива цьому персонажеві — студент Андрій Гаюра. Роздвоєному і безвольному протиставлено цільного й сильного. Синові поміщика — "сина столяра, міщанина, пролетаря..." Антитеза ця — у В. Винниченка вельми прямолінійна, оскільки продиктована виключно чорно-білою класовою логікою. "Нерв" новели — у диспутах про *епікуреїзм і аскетизм*. Гаюрі дорікають за те, що він, як і інші соціалісти, не цурається звичок, які вважаються "буржуазними": "Так можна дійти до чистого епікуреїзму й заспокоїтись на тому, проти чого ти борешся тепер". Андрій Гаюра цілком щиро дивується: а хіба соціалісту "не можна ні в театр піти, ні вина випити?" Він вірить, що людина, яка живе великою ідеєю, не стане рабом життєвих дрібниць. І тому заперечує ригоризм та чернецтво: "Ми — не аскети. Ми люди. А людина мусить жити широко й радісно. У всьому можна знайти радість, як уміти й хотіти".

Кандидат у самогубці (тобто "Я", оповідач) теж сподівався "жити широко й радісно", проте "господиня Дрібниця" цілковито взяла його в свою владу. Залишилася тільки душевна пустка і розчарування собою та "новими людьми", які виявилися не святими, без ореолу... Якийсь сумбур неспокою, мучення переповнює новелу В. Винниченка. Ідеї "чесності з собою" тут ще немає, зате є сум'яття, що пробивається в суперечках про небезпеки, які підстерігають тих, хто зібрався "життя міняти". Парадокс: В. Винниченко, який у перших своїх оповіданнях пародіював "старосвітську" оповідну манеру І. Нечуя-Левицького, у "Дрібниці" вдався до прийому, запозиченого... в автора ж "Кайдашевої сім'ї"! У Нечуя-Левицького з твору в твір кочують опозиційні пари персонажів (Карпо — Лаврін, Мотря — Мелашка в "Кайдашевій сім'ї", Воздвиженський — Дашкевич, Ольга Дашкевич — Галя Масюківна в "Хмарах", баба Параска — баба Палажка в однойменній повісті...). Те ж саме бачимо і в новелі В. Винниченка: "Я" — Гаюра; роздвоєний — цільний... Згодом Винниченків читач ще не раз зустрінеться з подібними "тандемами" героїв, які дискутують на теми старої й нової моралі...

Тоді ж, 1906 року, у Петербурзі побачила світ перша п'єса В. Винниченка, вже сама назва якої – "Дизгармонія" – повертала читача до колізій оповідання "Дрібниця (Моє останнє слово)". Тут теж на кону найчастіше з'являються двоє: "сильна особистість" Мартин – і хворий, неврастенічний Грицько. Мартин цілком у ніцшеанському дусі проповідує культ сили і свободу від лицемірної "буржуазної" моралі. "Я нічим не хочу зв'язувати себе і – наплювати мені на всі моралі, на всі ржаві кайдани, що чіпляють на себе люди", – ці його слова багато разів повторяться в устах героїв низки наступних творів В. Винниченка⁴⁸. "Мораль видумана для безсилих. Коли безсилі робляться дужими, вони заводять свою мораль, як новий хазяїн заводить нові свої шпалери на квартирі", – проголошує Мартин. А революціонер Грицько знічується, лякається: "Ні, так не можна, не можна. Тут немає опори..."

Щось бісівське, гріховне, моторошне відчуває Грицько в зухвалій легкості тотального заперечення, яке декларує його опонент. Тому й бунтує, вибухає довгими монологами, в яких чується відчай – відчай втрати опори: "Ми страшенно дисгармонічні. Я певний, що кожен з нас, заглянувши в себе, іноді лякається. Як? Ми ж – передові люди, ми – борці за правду, за добро, ми повинні бути чистими, високими. А ми так само, як і всі, ходимо в публічні доми, сидимо в кабаках, інтригуємо, сплетничаємо, брешемо, завидуємо... Ми тільки спочатку піднімаємося від ідеї, а потім стаємо чиновниками її. У нас уже фігура робочого десь пропадає й ми маємо якесь наукове розуміння: "робочий клас", "маса" і т.д. ...

Це нещасна доля всіх великих ідей, що вони попадають до маленьких людей. ...

Ми актори. ... Я не хочу бути чиновником революції..."

Революціонер Грицько майже дослівно сказав те, що згодом сам В. Винниченко напише у відкритому листі "Про мораль пануючих і мораль гноблених". Але річ у тім, що й Мартин говорить... Винниченковими словами! **Авторський голос – амбівалентний.** Він розчиняється в монологах двох дискутантів. Звідси – відчуття розмитості фокусу, суперечливості й парадоксальності позиції автора, його дуалізму й амбівалентної "розчахнутості" між різними героями.

Принцип "чесності з собою" Мартинові, як і Андрієві Гаюрі, ще не відомий, проте до "теорії", яка б сповідувала мораль сильних, залишається всього один крок. Поки що Мартин зайнятий пафосом заперечення ("не треба ніяких правил"). На черзі – проголошення якоїсь позитивної програми. У "Дизгармонії" на неї лише таємниче натякається.

Але хто він, цей Винниченків Мартин? Революціонер; як каже Мартинова мати, – "димократ". Учився в гімназії, потім в університеті, звідти за соціалістичну пропаганду потрапив до тюрми (як це нагадує історію самого Володимира Винниченка!). Його суперечки з Грицьком вихоплено з контексту подій осені 1905 року. У місті йде підготовка до страйку, влада – розгублена, маса – збуджена. Революціонери ж, партійці-соціалісти готуються до сутичок з поліцією, чорносотенцями, агітують на заводах... І все ж автора цікавлять не стільки соціально-політичні колізії, скільки морально-психологічні. Він ще не так проповідує "нову мораль", як відкидає "стару". Через те й п'єса називається "Дизгармонія". Час "Чесності з собою" ще не прийшов.

У вересні 1906 р. Винниченка арештували втретє. Знову перед ним розчинилися двері Лук'янівської тюрми з її "третьою політичною". Разом із членом ЦК УСДРП Володимиром Винниченком у камері опинилися також Андрій Жук, Володимир Степанківський і Сергій Єфремов.

В оповіданні "Темна сила" Винниченко так змалює цю сумну "обитель": "За домом неволі, похмурим двоповерховим будинком з рядами загратованих вікон, задумливо зупинилось сонце і сумно дивиться в його невелике подвір'я своїм косим промінням. А він, сей дім неволі, ся двоповерхова домовина, сіра і брудна, байдуже приймає ласку сонця і мовчить.

Тихо-тихо. На розчинених вікнах обох поверхів, обнявши безсилимими руками ґрати, сидять "важные политические" і мовчки дивляться у сине вечірне небо. А воно таке велике, широке, таке могутє, як життя! Незмірною ласкавістю і тихою журбою віє від сих вільних, кучерявих хмаринок, що плывуть собі кудись поза дім неволі. І дивним здається під сею величезною ласкавістю і миром природи ся величезна жорстокість і злочинство сієї домовини..."¹⁴⁹

А водночас тюрми були для революціонерів університетами.

"Нас обвинувачувано в "українській змові", осередком якої мала б бути редакція "Громадської думки", — згадував згодом В. Степанківський. — Там, на Лук'янівці, згаяти б час, Винниченко і я взялися студіювати англійську мову, Єфремов же студіював французьку... Десь під кінець квітня або радше на початку травня 1907 року приятелі Єфремова розстаралися й вибрали його на поруки. Опісля незабаром вийшов на волю й Винниченко — під заставу 500 карбованців, що заставив за нього Чикаленко. Виходячи, Винниченко обіцяв мені, що вибере й мене, та й справді зробив це за якийсь, може, тиждень... Нам суд було призначено на 12 жовтня того ж таки 1907 року"⁵⁰.

Літо 1907-го, Літні місяці 1907-го В. Винниченко Катерина Голіцинська провів у Любечі. Тут він обдумував ідею "чесності з собою" — писав п'єсу "Щаблі життя". На цю ж пору припадає і його дивний роман із Катериною Голіцинською.

"Енциклопедія українознавства" подає про неї скупі відомості. Народилася 1881 року, дівоче прізвище — Ярмут (партійний псевдонім Лоза). "Революційна діячка з Київщини, 1900—04 член РУП, учений-статистик, праці м. ін. про Волинь..." І ще енциклопедія повідомляє, що Катерина була дружиною Євгена Голіцинського (1878—1932), діяча РУП, члена першого ЦК (з 1902), який у 1903—1904 рр. представляв закордонний комітет РУП на еміграції. У 1915—1917 рр. був зв'язковим між СВУ та Києвом, а в 1919 р. — послом УНР в Естонії. Згодом Є. Голіцинський викладав хімію в Українській господарській академії в Подєбрадах...

Познайомилися Винниченко й Голіцинська десь у 1901—1902 рр. У всякому разі, в одному з листів В. Винниченко згадує, як після виключення з університету він, "вольноопределяющийся" 5-го саперного батальйону, приходив до Голіцинських, які тоді мешкали на вул. Рейтарській. А Катерина в 1909 р. писала про "восьмий рік нашого знайомства"⁵¹. Пов'язувала їх, звичайно, спільна робота в РУП. Проте пов'язувала і просто молодість. То була досить складна "геометрія" стосунків: Катерина любила

Володимира, хоча ця любов приносила їй більше мук, аніж радості. Володимир приятелював з Євгеном, але про ревності Голіцинського зайшлося далеко пізніше...

Листівки від К. Голіцинської Винниченко отримував ще тоді, коли був в'язнем "Косого капоніру". Читав їх у своїй камері-одиночці. Деякі слова густо закреслювали тюремні цензори. Але дещо й залишалось. Зі Львова Катерина писала про враження від Літнього українського університету для молоді. Добрий задум закінчився скандалом: "Нічого гіршого я ніколи не бачила. Крім викладів Ганкевича та почасти Вовка та Франка, не було нічого цікавого..."

Це – 1904 рік. Тоді ж озвався із Праги і Євген Голіцинський, втішаючи "косокапонірського" бранця приємною новиною: "Твої твори перекладаються чеською..." (18 листопада).

У 1906 р. ситуація змінилася кардинальним чином. Тепер уже К. Голіцинську ув'язнили в Лук'янівській тюрмі, і цензори мають мороку з Винниченковими листівками. "Біля сього гарного куточка я пишу тепер оповідання на російській мові, – повідомляв Винниченко 22 березня 1906 р. – Грошей у мене всього 30 р., і не знаю, що робитиму далі, чим житиму, на які гроші виїжджати. Все, що мені винні були, позабирав уже. Почуваю себе з боку нервів дуже погано. Як почуваєш себе? Вибачай, моя хороша, що питаю, але мені здається, що ти повинна видужати, інакше це буде дика, абсурдна (закреслено чужою рукою. – В. П.) ... якщо знаєш.

Від усього серця стискую твою дорогу руку.

Привіт тобі, моя хороша, дорога Катерино. Болить душа страшенно. Скажи, що треба зробити для тебе (закреслено. – В. П.). Напиши, голубко, хоч словечко. Чому так довго нема ніякої відповіді? (закреслено. – В. П.) ... не може сьогодні сказати. За що? Пиши ж, пиши!"

Після звільнення з Лук'янівки Катерина Голіцинська працювала коректором у редакції газети "Рада", під "крилом" у Євгена Чикаленка. Її листування з В. Винниченко стає особливо інтенсивним у 1907–1908 роках. Цікавими є зокрема листи літа 1907 року. У липні–серпні Винниченко мешкав у містечку Любеч на Чернігівщині. Писав там свою скандальну п'єсу "Щаблі життя", маючи намір незабаром надрукувати її в збірнику "Дзвін"...

Любеч – славетне ще з давньоруських часів місто. Про нього

згадано в "Повісті минулих літ": у 882 р. князь Олег по дорозі з Новгороду на Київ "взя Любець и посади муж свой". З 1708 р. місто належало Павлові Полуботку. Важко уявити, що Винниченко не скористався нагодою і не побував біля Любецького замку, спорудженого ще в XI–XII ст. на крутому березі Дніпра, біля Антоніївського монастиря, пов'язаного з іменем Антонія Печерського...

Втім, історія історією, а головним було те, що Винниченку добре працювалося. Серед розкішної природи й самотності у якомусь маєтку "Бабки" він знайшов спокій, можливість відпочити й зосередитися. Про це і писав Катерині Голіцинській 17 липня 1907 р.: "Хороша голубка моя, вибач, що не зразу відповів на твого листа; але мені хотілось знати, де я буду вже напевно, і тоді написати. Тепер я знаю, де я й де буду з місяць або трохи більше.

Я в чудовій місцевості: живу у лісі, в гарному будинку, з вікон якого ступнях в п'ятдесяті блищить і сяє Дніпро. Будинок весь (кімнат 8-9) займаю я, моя хазяйка (молода дама, що розвелася з чоловіком) і синок її, хлопчик год 7–8. Тиша надзвичайна, навкруги ліс, а за Дніпром далеко на горах темніють вершечки тополів, – там сад якогось графа.

Правда, сьогодні у мене пропав день, бо то ходив з хазяйкою збирати гриби, то купався, то знов їздив з нею на човні, а з завтрашнього дня приймаюся за роботу. Хочу я, Катрусю, написати те, що відбувається у мене тепер в душі, хочу сказати щось те непокоїне, невдоволене, шукаюче, що завелось тепер у мене там десь у невідомих і таємних глибинах духа. Хочу написати це в формі п'єси. Але, з другого боку, треба мені й до іспитів готуватись, які я неодмінно хочу скласти в початку сентября. Крім того, мушу щось написати до "Ради", бо грошей чортма. Роботи до біса. Чи встигну я все зробити за місяць?

П'єсу (будучу) я хочу помістити в збірнику, який має видати в початку октябрю видавництво "Дзвін". Се видавництво заклалося по моїй ініціативі тиждень назад і має на меті видавати ряд неперіодичних збірників публіцистично-белетристичного змісту. Вже є трохи фондів, і обіцяні деякі статті. Між инчим, обіцяли Коцюбинський і Леся Укр(аїнка). Може, що й вийде. Во всякому разі, я буду старатись, щоб це діло не загинуло і не пішло тим

шляхом, яким звичайно йдуть всякі наші укр. начинанія.

Чую я, Катерино, що починаю ставати таким, яким був до своїх арештів. Почуваю це з радісною обережністю, боюсь налякати те, що вертається. Правда, занадто багато пережито, передумано, занадто багато викинено за борт того багажу, з яким я сідав на свій життєвий човен, але є нові придбання, новий багаж. Останніми часами я "ободиночився", – все меньч і меньч стало у мене близьких людей. Іноді раніше я почував себе від того доволі погано, а тепер якось загартувався і думаю навіть, що, може, це й найбільше сприяло придбанню найціннішого багажу мого. Ну, бувай здорова, хороший мій друже. Правда ж, ми тепер близькі друзі? Я дуже радий, що ми так щиро побалакали, тепер ти мені ще рідніща і ближча, але ближча інчою (може, на чий смак і кращою) близістю. Пиши, що *напевне* думаєш робити. Моя адреса: м. Любеч, Черниговской губ., именьице "Бабки" – для мене".

Цей лист цікавий з багатьох поглядів. По-перше, писався він у ту пору, коли перед українським читачем ось-ось мав постати "новий" Винниченко: написана в Любечі п'єса "Щаблі життя" – це його перший вихід на люди з теорією "чесності з собою". Письменник, як бачимо, був свідомий того, що в його житті настає пора "зміни віх", тобто – пошуків моделей "нової моралі" та героїв, які були б її носіями.

По-друге, В. Винниченко точно датує час заснування видавництва "Дзвін" (липень 1907 р.), окреслює його програмні цілі, згадує – як авторів, що погодилися на співпрацю з "Дзвоном", – М. Коцюбинського та Лесю Українку.

І по-третє, В. Винниченко "звітує" Катерині Голіцинській про своє душевне воскресіння, після всього, що було пережито протягом трьох років, проведених у Лук'янівці та "Косому капонірі".

Втім, масштаби цього "воскресіння" він, здається, дещо перебільшив. Розслаблений завершеною роботою та любецькою ізольованістю від суєти, він відповідає (8 серпня 1907 р.) Катерині Голіцинській на її ущипливого листа, в якому, проте, була й сумовита лірика.

"Даремно ти, Катерино, підпускаєш іронію: ніяких я розведених жон не втішаю. "Не до талії" вона мені. Ну, та про це навіть і писати не хочеться. Згадав тільки через те, що ти можеш об'ясняти

моє мовчання іменно цим. Якби вона подобалась мені хоч як жінчина, я, може, й одваживсь би потішити. Не писав же досі просто через те, що вперед ждав листа від тебе, а потім був весь час захоплений своєю п'єсою, яку вже скінчив. Не хотілось розривать свого настрою. Зараз у мене в гостях Есфірь і двоє молодих людей, з сестрою яких вона займається. І тут мушу здержати тебе, бо передчуваю твою хитро-іронічну посмішку. З нею ми в дружних відносинах, і у неї є жених, який сьогодні виїхав у Петербург.

А ти кумедна жінчина: для чого ти закопуєшся в Дашеві? Чудно! Це ж, справді, нова тюрма. На твоєму місці я не жив би там, мені жаль було б цілого року свого життя. Взагалі, я не можу бути разсчитливым, як інші, і тратить свої сили потрошки, щоб надовго вистарчило. Краще рік палать, ніж десять тліть. Певна річ, що треба зуміть це зробити. А їхать у Київ і теж тліть, – нема рації. Розуміється, тобі видніше. Але ти будеш принаймні приїжджати у Київ?

Євген ще у тебе? Чи дістав він мою откритку? Я послав йому у Білосток. Але, маючи на увазі його скупість на листи, не дивуюсь, що не дістаю одповіді. Дуже хочеться бачити його, особливо як глянув на фотографію. Яка ти стара на ній! Мені не подобається. Ти виглядаєш якоюсь солідною, чопорною дамою. Ну, а як твоя "родственница"? Очорносотилась? Ти дай мені її адресу, я таки хочу побачить її, мене цікавить хід психіки у таких людей. Може, колись згодиться. Тим паче, що вона, здається, не робить вражіння шаблонової панни.

Написав я п'єсу, Катре, і потерпаю тепер, бо зарані передбачаю велику лайку з боку нашої "мыслящей интеллигенции". Думаю, що й ти мене вилаєш. Не буду тепер багато писать, може, в октябрі прочитаєш в друкованому виді. І не знаю, чи піддержить мене хто-небудь. Ну, та побачимо!

Я тут буду до 23 (серпня. – В. П.). Якщо встигнеш ще сюди написати, то пиши, а то пиши в Київ на ту саму адресу ("Рада").

Голіцинська встигла. Цього разу крім листа Винниченко знайшов у конверті вірш О. Апухтіна "Из песен былых годов", для чогось вкладений Катериною.

"Скажи мені, Катре, для чого ти прислала мені ті вірші і що вони визначали? – здивувався Винниченко. – Твій настрій? Чи

мене хотілося провiрить? Напиши. А в мене такого настрою вже давно не бувало. І хороший вiн, і болючий, і... Ну, я зараз не в вiдповiдному настрою.

Збiрника нового свого не присилаю тобі досi через те, що проклятий друкар весь час дурить і не випуска книжки. Я твою адресу дав одному товаришу, який, як тiльки вона вийде, зараз пришле тобі. А фотографiчну свою картку пришлю, як приїду в Киiв.

А що ти там писала про почерк? І не знаю, про який ти вплив говориш. Я пiддаюсь щодо почерку тiльки впливу своїх нервiв. Ну, бувай. Мiцно, мiцно стискаю твою хорошу руку. Володимир (14 серпня 1907 р., "Бабки").

Голiцинська його ревнує; вiн же не то простодушно, не то "по-мефiстофельськи" розпалює її почуття. Чого вартий хоч би вигук щодо фотографiї! "Яка ти стара на нiй..." Не знав, що такі слова дошкулять жiнцi? Чи навмисне бавився, дражнив? Чи, може, у стосунках "товаришiв нижчої форми" (як одного разу назвав Винниченко себе й Голiцинську) таке допускалося? Мовляв, мiж нами тiльки дружба, тiльки партiйна спiвпраця — і нiякої там любовi... Але ж і не знати, що Катерина таки любить його, не мiг.

Одного разу вона не витримала, дала волю почуттям: "Ти не бачив, скiльки мук ти менi причиняв, ти не бачив, якi страждання доставляєш менi, торкаючись деколи до самих болючих ран, — написала якось Голiцинська Винниченкови. — Ти не помічав цього, бо ти груб, ти вимагаєш вiд других надзвичайної делiкатности, жадне вiдношення до тебе не здається тобі досить делiкатним, досить хорошим. Яке ти маєш право вимагати вiд других того, чого сам їм не даєш? Мене тягнуло до тебе: твiй розум, твоя енергiя, твiй жар, твоя незауряднiсть..."

Але, виказавши всi свої болi та докори, Катерина все одно закінчила листа словами любовi: "Я тебе все-таки люблю так, як нiхто тебе не любитиме..."

Вона знала Володимира Винниченка, як мало хто. Про одну його рису, яка прояснює багато екстравагантних, замiшаних на "утопiзмовi" вчинкiв Винниченка, а також його схильнiсть до експериментiв з умоглядними "моделями" в романах і п'єсах, написала так: "Часто буває, що чоловiк бачить не дiйснiсть, а те, що йому хочеться або треба..."

Було, було таке у Володимира Кириловича: уява, відштовхуючись від "теорії", часом таки заносила його в "голубу далечинь"!

Настав момент істини. Лукавити Винниченкові не дозволяла його "чесність з собою", тому він вирішив сказати Голіцинській правду. Так, як собі її уявляв. "Катерино! Мені соромно. Я не кохаю тебе; не кохаю так, як можу і хочу: не дріжить моє серце радістю на твою посмішку, не стискується холодом од сумного твого погляду, не живе тобою. Будьмо ж чесні і самолюбиві, – наші теперішні відносини образливі для нас. Мені дуже соромно. Я хочу бути чесним перед собою і людьми. Мені соромно, що наші відносини фальшиві, маленькі, дрібні; мені соромно за моє чахле чуття.

(Тільки що була ти і, розсердившись, пішла. Я справді хотів іти з хати, мені треба було до десятої години вже вийти з дому, але ти хотіла бути ображеною і не хотіла вірити. Ну, та це не так важно).

І не того мені сором, що я нечесно відношусь до Євгена, а того, що не можу прийти до тебе і сказати: "Я люблю тебе. Покинь Євгена і живи зо мною". Я чую, що се була б брехня, і досадно й соромно, і за тебе соромно. Соромно, що ти така, як і інші, не маючи чуття всередині, зверху не цураєшся знаків, що бувають тільки при коханню. Досадно, що ти так байдуже, так легкодухо прийняла все це і не одпихнула мене з гнівом, не кинула мені в лице палкого слова і не очистила мене своїм запалом.

Досадно, що ти все це дозволила із одної тільки цікавості! Навіть "кроввю" оправдати тебе не можна. І мені весь час було тяжко, і досадно, що ми брешемо. Я не розумів, для чого. А коли зрозумів, коли побачив, що ми тільки хочемо любити, хочемо, щоб нас любили, тоді досада моя пройшла і мені стало жаль нас, стало обідно за себе, стало соромно своєї брехні.

Я хочу бути чесним, чистим, Катерино, я хочу сміливо і гордо дивитися сам собі в очі. Прости мене і забудь це все. Будемо, як перше, товаришами нижчої форми. Але щирими, справжніми, не формальними товаришами! Правда, лучче було б, якби ти не "цікавилась"; не того лучче, що всього цього не було б, а того, що я не знав би про тебе того, що знав. Але, може, воно й краще. Може, через це ми будемо щирішими "нижчими" товаришами.

Ти не сердишся на мене? Не сердься, Катерино. Володимир".

Вельми красномовний лист! Володимир Винниченко і справді хоче "життям довести свої ідеї" (як він написав згодом іншій адресатці). Але гармонія все одно втікає, стосунки з Катериною Голіцинською стають натягнутими. І все ж – не обриваються...

Вони продовжували обмінюватися листами і в 1908–1911 роках, коли Винниченко мешкав за кордоном. К. Голіцинська ще якийсь час працювала в редакції газети "Рада", а потім змушена була податися (очевидно, у зв'язку з родинними обставинами) в Полтавську губернію, на хутір до Кістяківських, потім — у Дашів, ще через якийсь час – у Житомир.

Подружнє життя з Євгеном Голіцинським складалося дуже непросто. Нелегко жилося й політичному емігрантові Винниченку. Події "закручували" його у свій вир, і дивний роман з Катериною Голіцинською переходив у спомин про молодість, яка не повертається.

"Дрібні оповідання": Привітаний найвищими українськими літературними авторитетами, В. Винниченко 1907 року видає свої **"Твори: Кн. 2"** – збірку "малої прози" під назвою **"Дрібні оповідання"**. До неї увійшло десять творів, які перед тим друкувалися на сторінках "Ради", "Вільної України", "Нової громади", "Літературно-наукового вісника"... ("Дим", "Темна сила", "Хто ворог?", "На пристані", «"Уміркований" та "щирий"», "Раб краси", "Малорос-європеєць", "Голод", "Честь", "Ланцюг"). Особливим успіхом у читачів користувалися ті оповідання, які Є. Чикаленко називав "анекдотами" чи "фейлетонами", оскільки в них і справді є чимало від веселих бувальщин, придибенцій, оповідок усного жанру... І хоч Леся Українка вважала, що "гумор не особливо притаманний натурі п. Винниченка", сам Винниченко швидко довів своє вміння помічати в житті й відтворювати в слові комічні сторони дійсності. Чи не з найбільшим ефектом ця його якість виявилася у змалюванні різних *ликів малоросійства*.

Малоросійство – плід довговікового рабства й приниженості українців як нації, її (нації) бездержавного стану. Євген Маланюк, один із найбільш уїдливих критиків малопривабливих рис україн-

ської ментальності, вважав малоросійство "нашою історичною хворобою", суть якої – неміч, самоприниження ("комплекс меншовартості"); національне пораженство; брак національного інстинкту і параліч політичної волі; затьмарення, ослаблення, цілковите знищення історичної пам'яті, наслідком чого є те, що людина починає насмішкувато ставитися до національних вартостей і святощів⁵².

Зрештою, малоросійство – багатоліке. "Комплекс малоросійства", – узагальнював Маланюк, – є складний і заплутаний. Він в своїй змінливості – має багато облич і сторін". Його не варто зводити лише до войовничого яничарства, – є ж бо ще й "тихі" вияви цього комплексу. І хоч би яким знищувально-критичним було ставлення Євгена Маланюка до Володимира Винниченка як до одного з лідерів Центральної Ради, все ж він кілька разів ілюструє власні думки посиленнями на Винниченка-художника. Класичний приклад – антрепреньор Гаркун-Задунайський з однойменного оповідання (1904 р.), "синонім самовдоволеної провінційності, войовничого примітиву", химерне поєднання бундючності й тупості, величавої патетики й пустодзвонства.

У "Дрібних оповіданнях" тема малоросійства знайшла своє продовження. В "анекдоті" "Малорос-європеєць" В. Винниченко використав той же прийом, що і в "Антрепреньорі...". Студентові, який підробляє в повітових містечках і селах репетиторством, автор відводить роль оповідача. В обох випадках комічний ефект досягається різкою невідповідністю уявленого й реального, стрімким саморозвінчанням "чоловіка неабиякого і артисти славного" Гаркуна-Задунайського та панка-ліберала Миколи Коростенка. Оповідання "Малорос-європеєць" – про імітатора, фальшиву людину, яка надягає на себе модну личину. Коростенко – з породи тих неубієнних спритників, які завжди хочуть відповідати моментові. Заговорили – в пресі, в кулуарних "міжсобойчиках", на засіданнях російської Державної Думи – про конституцію, демократичні свободи, європейство, про земельне питання й українську мову, – і пан Коростенко тут як тут! Він – на гребені хвилі, з усім ходовим лексиконом на вустах.

Сліпе слідування моді завжди породжує аномалії, недоладності, гримаси, стає причиною фарсових ситуацій. У панському будинку Коростенка, де двері відчиняються "машинним робом" і де за

господарем тінню ходить лакей Грегуар (!) у "потертому фракці", такі ситуації виникають перед очима оповідача раз у раз. Маска не в змозі приховати суть. Маска – це безконечні потоки патетичних слів про "дух часу"; про Державну Думу, яка "будить надії, думи"; про необхідність подолати "азіатчину" культурою й освітою... "Ми, люди новітньої формації..." — з гордістю каже Коростенко і, що найцікавіше, вірить у сказане!⁵³ Маска приросла до обличчя Коростенка. Він цілком широко вважає себе культуртрегером, заклопотаним, скажімо, долею української школи (на хвилі моди, виявляється, й книжечку "по-малорусски" написав про шовкопрядів!), але насправді все то тільки данина примхам нових віань. І це чудово розуміє пані Коростенко, яка в розмові з репетитором править своєї: "Николай Андреич большой любитель малорусского языка, но ребенку это излишне..."

Високі слова, промовлені перед гостем, збуджують Коростенка, хмелять, як хмелили власні піднесені монологи ще одного відомого "європейця" – Степана Верховенського з роману Ф. Достоєвського "Біси". Втім, солов'їний "спів" малороса-європейця не такий уже й безневинний. Оповідання В. Винниченка завершується трагедією: Коростенко, прийнявши весільну перезву за селянську демонстрацію "з флагами", розстрілює ні в чому не винних людей з кулемета, схованого ним про всяк випадок за дверима, що відчиняються "машинним робом". У страху очі великі — переляк змушує його забути про власну маску.

І знову-таки: як усе це нагадує поведінку незабутнього Степана Трохимовича Верховенського з "Бісів", який, дізнавшись, що в сусідньому селі "произошло некоторое недоразумение", тобто – що почалися якісь селянські хвилювання, "до того разволновался, что даже и на нас кричал. Он кричал в клубе, что войска надо больше, чтобы призвали из другого уезда по телеграфу; бегал к губернатору и уверял его, что он тут ни при чем..." — і далі в такому ж дусі⁵⁴. Звісно, між Верховенським, який зараховує себе до російських "західників" зразка 1840-х рр., і українським панком Коростенком, збаламученим хвилею ліберальних настроїв 1905—1906 рр., чималенька історична дистанція. Але і про одного, і про другого можна сказати: *людина, яка придумала себе.*

У чому причина збігів і паралелей? У подібності самого типуажу, в чинниках об'єктивного характеру, пов'язаних із особливостя-

ми природи імітаторства, яке експлуатує певні ідеї часу, використовуючи їх як модну одіж? Чи, може, справа в тому, що саме тоді, коли писалося оповідання "Малорос-європеєць", В. Винниченко перебував у силовому полі Ф. Достоєвського, про що свідчать і його листи, і його драми та романи 1907–1914 рр. з їхнім інтересом до "последнего предела", до "безодень" і "підпілля" в людині?

Коростенки ніколи не бувають у дефіциті. Маскарадові вимушених спроб Росії після 1905 року хоч якось перевдягтися в демократичніші, ніж досі, шати, вони додавали балаганного колориту. Пан Коростенко – це тип малороса-"землячка" у його майже класичному варіанті. Його літературні попередники – і шевченківські "кирпагнучкошиєнкови", включно із сатиричним персонажем поеми "Сон", землячком із царських палат; і ті на всі боки гнучі "презренные и жалкие творения", про яких у повісті "Старосветские помещики" писав Гоголь: вони "выдираются из дегтярей, торгашей, наполняют, как саранча, палаты и присутственные места, дерут последнюю копейку с своих же земляков, наводняют Петербург ябедниками, наживают наконец капитал и торжественно прибавляют к фамилии своей, оканчивающейся на О, слог ВЪ"⁵⁵.

Згодом будуть у Коростенка і спадкоємці: хоч би Володька Лобода з Гончарєвого "Собору". Серед домінуючих рис цього типу – виняткова здатність до мімікрії. Не останнє місце посідає й готовність до національного самозаперечення – хай не збиває нас із пантелику ота брошура про шовкопрядів, написана "європейцем" Коростенком "по-малоросійськи"...

І все ж, варіації й лики малоросійства не вичерпуються тими характеристиками, що їх дав цьому явищу Євген Маланюк. Свідчення цього – персонажі оповідання В. Винниченка «"Уміркований" і "ширий"», написаного у формі листа Уміркованого до дружини, в якому той викладає суть халепи, що сталася з ним через Недоторканого ("широго"!), внаслідок чого обоє опинилися в тюрмі. Психологічна несумісність персонажів оповідання створює ту комедійну контрастність, яка лише підкреслює анекдотичність ситуації. Перед нами тихий і буйний українці, які зовсім по-різному поведуться в обставинах ліберальних послаблень 1905 року. В Уміркованого національна сентиментальність ледь-ледь пробилася з-під криги страхів і пересторог. Роками вихова-

на звичка проскакувати поміж краплями дощу, робити щось так, щоб нічого не робити, – з цих рис Уміркованого впливає і його архіобережна "лінія поведінки": "Нам, українцям, воно якраз і не до лиця (тобто "надміру любить Україну". – В. П.). Нам більше треба політикою брать: там промовчати, там ухилитися, там потанцювати під дудку дужчих. Од того голова чи ноги не одпадуть, гляди, й пощастить у чомусь"⁵⁶.

Зрозуміло, що такий ось "тихий українець" жахається, шокований поведінкою й манерами українця буйного. Недоторканого мовби прорвало. Його реакція на все, що прямо або непрямо нагадує про національні кривди, на всякі гримаси великодержавницької свідомості, яка виявляється передусім у сфері житейсько-побутовій, – украй загострена, бурхлива, екстравагантна. Він раз у раз вибухає: і тоді, коли чує з вуст візника, що Богдан Хмельницький – це "хахляцький генерал", і коли вокзальний касир відмахується від української мови, погрожуючи Недоторканому арештом; і коли працівник багажного відділення, колишній чернігівський селянин, необачно називає рідну мову "мужицькою"...

Уміркований цілком точно визначає головну причину такої поведінки Недоторканого: "Україна – це все одно, що болячка йому. Ледве торкнись, він уже як скажений робиться. Я навіть і сердитись на його дуже не можу, бо бачу, що це просто нещасний чоловік". Побутові суперечки в розпеченій атмосфері загального збудження легко переростають у політичні. Недоторканий лютує, влаштовує скандали, "креше і кришить", прямолінійно, часом брутально, напролом прориваючись до своєї мрії – самостійної України. Навіть у тюрмі він домагається свого, зовсім не помічаючи, як фанатична засліпленість ідеєю (справедлива у своїх початках!) обертається абсурдом, фарсом, коли патетика й експресія викликають не екзальтацію й піднесення, а відчуття конфузу... "Геть, чортова кацапня, з наших українських тюрем! Чого понесли сюди?!" – кричить Недоторканий, і цей його сердитий, затятий, навіть відчайдушний крик змушує думати про нього вже не як про комічну, а як про *трагікомічну* постать. Адже такий химерний тип поведінки проріс із тривалих національних кривд, образ, безправ'я, темноти. Чудернацькі форми бунту "щирого" ховають цілком природне бажання справедливості й

гідності – як національної, так і людської...

Недоторканий – це малорос, у якому прокинувся українець, тільки ж який прямолінійний, наївно-смішний, неоковирний і недотепний у своєму національному радикалізмі!

У певному сенсі й "уміркований", і "щирий" виявляються "сіамськими близнюками": поведінку обох визначає комплекс власної національної ущербності. Тільки в Уміркованого домінує страх, а в Недоторканого – стихійний протест. В обох випадках маємо "вивих", гримасу, неадекватну реакцію. Обидві аномалії В. Винниченко змалював дотепно, так, що деякі репліки його персонажів звучать як мимовільні "афоризми". Як забути слова Уміркованого: "Усе приємно, коли воно дозволено". Або ж: "Я чоловік тихий собі. Що Україну люблю? Так хіба ж я кому хоч слово про це говорив де?" Вигук же Недоторканого у фіналі оповідання (про "кацапню", якій не місце в українських тюрмах) узагалі став класичним...

Євген Чикаленко згадував, що Недоторканий мав прототипа – якогось О. Бородая, українець-емігранта, американського громадянина, інженера-електротехніка за фахом. "Людина вже літня, але надзвичайно завзята, хоч настроєна вже занадто шовіністично проти всього московського, — писав про нього Є. Чикаленко. — ...В. Винниченко дуже влучно змалював цей тип в своєму чудовому оповіданні "Поміркований та Щирий". Ця "щирість" переходила у Бородая вже всякі межі дозволеного, а тому з ним небезпечно було бувати між людьми, щоб не вскочити в якусь халепу"⁵⁷.

Кілька свідчень мемуариста про подібні халепи варто подати детально – тоді більш зримо постане "натура", з якої писався Винниченків персонаж.

"Тоді це вже був зовсім сивий дід, великий на зріст, огрядний, з великою лисою головою і довгими білими запорозькими вусами. Сам він себе називав "американським гайдамакою". Хоч він і справді мав вигляд гайдаки, але в дійсності це був досить сентиментальний український ідеаліст, що, здавалося, тільки удавав із себе якогось хижака. ...Таких завзятих, інтенсивних українців у нас тоді ще не було. Москалів він ненавидів усією душею, і при сутичках з ними губив усяку рівновагу і раз у раз попадав з ними у конфлікт..."

Коли він якийсь час проживав у Львові, то навмисне шукав сутички з москвофілами, щоб, як він казав, "помочити руки в кацапській крові".

Одного разу зайшов він з рецептою до аптеки за ліками. Аптекарь-жид сказав йому по-польському:

– Проше за пул-годзіни.

– Як? – питає Бородай, наче не розуміючи. Аптекарь повторив, тоді Бородай з притиском зауважив йому, щоб той відповів йому по-українському, бо Львів – українське місто.

Тут стояв якийсь добродій і, думаючи, що Бородай не розуміє польської мови, ввічливо сказав по-московському:

– Они говорят, что будет готово через полчаса.

Бородай скочив, як опечений, і накинувся на того добродія, як лютий звір.

– Ах ти, мордо кацапська! Я виїхав з Росії і думаю, що вже не почую цієї "падлючої" мови, а ти, московський задрипанець, і тут загиджуєш нею повітря!

А коли обурений добродій щось відповів, то Бородай накинувся на нього з палицею. Переляканий аптекарь вискочив з гвалтом на вулицю. Прибігла поліція і, посадивши обох до фіакра, повезла стисувати протокол. Дорогою виявилось, що той добродій зовсім не москвофіл, як думав Бородай, а поляк з Росії, який теж ненавидить москалів. Тоді Бородай чемненько перепросив його, але все ж таки мусів заплатити штраф за бешкет в публічному місці.

Коли прийшла до Києва звістка про атентат Січинського на А. Потоцького, то Бородай, їдучи зо мною в трамваї, на весь вагон хвалився, що то він подав приклад галичанам, розбивши голову москвофілові у Львові, який наважився говорити з ним "цією падлючою мовою".

Отож за літературним героєм твору, що його Є. Чикаленко визнав "чудовим оповіданням", стояла вельми екзотична реальна особа!

Звісно, з трьох Винниченкових персонажів явище малоросійства в маланюківському розумінні може представляти лише пан Коростенко. Проте й Уміркований та Недоторканий – теж діти "малоросійської" України. Вони не в силі позбутися такого її рудимента, як комплекс неповноцінності, що виявляється в усіх трьох випадках (Коростенко – Уміркований – "Щирий") зовсім

по-різному: в одного – через браваду й пиху, в другого – через страх, в третього – через химерний бунт. Коростенкова пиха маскує його готовність до холуйства й мімікрії. Полохливість Уміркованого виказує в ньому майже цілковиту атрофованість національної свідомості й гідності, яка ледве жевріє під брилами покори й страху. Екстравагантний же бунт Недоторканого є виявом важкого – мученого й каліченого – постання українця в учорашньому малоросові, постання незграбного, викличного, смішного... Змальовуючи цей "курйозний типаж", В. Винниченко дотепно використав можливості анекдотичної форми, фарсу, буфонади. В його оповіданнях явлено колоритні типи-маски, які – як виявилось – належать не лише початковій ХХ століття.

До збірки "Дрібні оповідання" чомусь не потрапила новела "Момент", надрукована в "Раді" ще наприкінці 1907 р. Творові цьому судилося зіграти досить помітну роль у творчій біографії письменника. Читали оповідання в редакції гуртом і дійшли думки, що "воно занадто еротичне, в Арцибашевському штибі"⁵⁸. Якби не підтримка Євгена Чикаленка, хтозна чи й було б надруковане. А тим часом у руках "радян" була неоромантична історія любові, що спалахує в душах молодого революціонера і панни в драматичній, смертельно ризикованій ситуації. Вона психологічно витончена, світла й прекрасна. Але й печальна водночас, бо герой новели залишається наодинці з мукою "осиротілого щастя", яке засяяло було на мить (момент!) – і зникло разом із чарівною панною. Винниченко рухала полемічна настанова: є в оповіданні "Момент" одверте протиставлення усталеної, традиційної моралі з її часом суворими, а то й пуританськими приписами, – і природності та принадності душевних і тілесних поривань двох молодих людей. Є піднесений і мінорний водночас апофеоз "великому, прекрасному процесу життя", частка якого – і ліс, і бджоли, і пташки, і "сплетені коханням метелики", і... ці юнак та дівчина, які мовби розчиняються у зеленому рухливому царстві природи, змальованому "по-гамсунівськи" (навіть з використанням стилістики популярного норвежця: "Квітки дивилися на нас і пашіли духом кохання і цвіту. Берези шептались між собою, оголені, білі берези...")⁵⁹. Людська ж мораль згадується як щось проти-природне, обтяжене умовностями і навіть лицемірством.

Все тут постає в неоромантичних контрастах: любов і смерть,

ерос й танатос, світ природи і "планета людей", яскраві герої, показані в незвичайних обставинах, — і буденність мирська... І тута, якою оповито твір, теж неоромантична, бо це тута за красою, гармонією, за любов'ю, яка є святом життя... Все, що природне, — прекрасне! І навпаки: "Скверно все те, що руйнує життя"... В цих "максимах", звичайно, впізнавався захоплений читач Ф. Ніцше, апологет "філософії життя", а водночас — бунтар проти буржуазної моралі, яких на початку ХХ століття було чимало в соціалістичних партіях...

"Ваше оповідання "Момент" викликало багато розмов, — писав Винниченкові Євген Чикаленко. — На лекцію Грушевського зібрався весь інтелігентний український Київ, і в перерві якось зайшла розмова за "Момент"; багато цікавого довелось почути, але лягти ніхто не ляв..." Утім, той же Чикаленко згадав якось, що в родинях мовознавця Павла Житецького й педагога та видавця Володимира Науменка книжки з творами Винниченка ховали від дітей! Ну, а патріарх української літератури Іван Семенович Нечуй-Левицький узагалі, як уже сказано, оголосив "добродія Винниченка" "еротоманом", подібним до Мопассана, Верлена, Бодлера, Уайльда, Андреева...

...А тим часом настав жовтень 1907 р. 12 числа, коли мав відбутися суд, В. Винниченко і В. Степанківський перейшли австрійський кордон.

Завершувався цілий період у політичній і літературній біографії Володимира Винниченка. Юність, частина молодості залишилися, як писав давним-давно автор "Слова о полку Ігоревім", "за шеломянем", за пагорбами України... Проте мрії про інше життя, яке рано чи пізно таки розвіє "темну силу", продовжували світити у вічі...

---

¹ ЦДАВО України. — Фонд 1823. — Справа 22.

² Цит. за: Касьянов Г. Український соціалізм: люди, портрети, ідеї (початок ХХ сторіччя) // Політологічні читання. — 1992. — Вип. 2. — С. 105.

³ Див. про це: Головченко Володимир. Від "Самостійної України" до Союзу визволення України. Нариси з історії української соціал-демократії початку ХІХ ст. — Х., 1996.

- ⁴ Галаган М. З моїх споминів. – Львів, 1930. – Т. 1. – С. 132.
- ⁵ Там само.
- ⁶ З архіву автора.
- ⁷ Чикаленко Є. Спогади (1861 – 1907). – Нью-Йорк, 1955. – С. 328.
- ⁸ Ливицька М. На грані двох епох. – Нью-Йорк, 1972. – С. 135–136.
- ⁹ Гончий лист за В. Винниченком 1903 року (подав Дмитро Соловей) // Україна. – 1929. – № 12.
- ¹⁰ ЦДАВО України. – Фонд 1823. – Опис 1. – Справа 27.
- ¹¹ Лист Є. Чикаленка до В. Винниченка від 14 квітня 1903 р. // Вежа. 1997. – № 8–9. – С. 194.
- ¹² Див.: Франко І. Новини нашої літератури // Літературно-науковий вісник. – 1907. – № 4 (передрук у кн.: Винниченко В. Раб краси. – К., 1994).
- ¹³ Нечуй-Левицький І.С. Українська декадентщина // Зібр. тв.: У 10 т. – К., 1968. – Т. 10. – С. 214.
- ¹⁴ Винниченко В. Народний діяч // Літературно-науковий вісник. – 1903. – Т. 21, кн. 2. – С. 129–157.
- ¹⁵ Українка Леся (Винниченко) // Винниченко В. Раб краси. – К., 1994. – С. 354.
- ¹⁶ Зеров М. Твори: В 2 т. – К., 1990. – Т. 2. – С. 440.
- ¹⁷ ЦДАВО України. – Фонд 1823. – Опис 1. – Справа 27.
- ¹⁸ Інститут рукописів НБУ ім. В. Вернадського. – Фонд 293. – Справа 14–16. Листи подаються з частковим дотриманням правопису їх автора.
- ¹⁹ Тищенко Ю. Хто такий Винниченко. – К., 1917. – С. 13.
- ²⁰ Інститут рукописів НБУ ім. В. Вернадського. – Фонд 293. – Справа 14–16.
- ²¹ Лист В. Винниченка до С. Задвиної від 5 грудня 1908 (?) року // ЦДАВО України. – Фонд 1823. – Опис 1. – Справа 30.
- ²² Лисяк-Рудницький І. Світогляд Володимира Винниченка у світлі його публіцистичних писань // Сучасність. – 1980. – № 9. – С. 68.
- ²³ Франко І. Старе й нове в сучасній українській літературі // Літературно-науковий вісник. – 1904. – № 1–3.
- ²⁴ Лист В. Винниченка до К. Голіцинської від 18 травня 1905 р. // ЦДАВО України. – Фонд 1823. – Опис 1. – Справа 27.
- ²⁵ Інститут рукописів НБУ ім. В. Вернадського. – Фонд 293. – Справа 73–183.
- ²⁶ Там само.
- ²⁷ Там само.
- ²⁸ Лист В. Винниченка до М. Рудницького від 29 серпня 1936 р. // Архів В. Винниченка в Колумбійському університеті (США). – Коробка II-26.
- ²⁹ Мазепа І. Підстави нашого відродження. Частина перша. Причини

нашої бездержавности. – Б.м. – "Прометей". – 1946. – С. 143.

³⁰ Франко І. Суспільно-політичні погляди М. Драгоманова // Іван Франко про соціалізм і марксизм. Рецензії і статті 1897–1906. – Нью-Йорк, 1966. – С. 245.

³¹ Мазепа І. Підстави нашого відродження. – С. 143.

³² Жук А. Як ми їхали до Америки // Сучасність. – 1964. – № 5. – С. 96–97.

³³ Там само.

³⁴ Касьянов Г. Український соціалізм: люди, портрети, ідеї (початок ХХ століття). – С. 111.

³⁵ Мазепа І. Підстави нашого відродження. – С. 146–147.

³⁶ Там само.

³⁷ Чикаленко Є. Спогади. – С. 329.

³⁸ Про "упертість" В. Винниченка див. зокрема лист Є. Чикаленка до В. Винниченка від 6 березня 1908 р. // Вежа. – 1997. – №8–9. – С. 218–219.

³⁹ Лівницька М. На грані двох епох. – С. 133.

⁴⁰ Пеленський Я. Чому так мало думаємо? // Українська літературна газета. – 1960. – Ч. 4(58), квітень.

⁴¹ Жук А. Як ми їхали до Америки. – С. 91.

⁴² Франко І. Новини нашої літератури // Винниченко В. Раб краси. – К., 1994. – С. 348.

⁴³ Українка Леся (Винниченко). – С. 365.

⁴⁴ Франко І. Новини нашої літератури. – С. 349.

⁴⁵ Там само. – С. 350.

⁴⁶ Винниченко В. О морали господствующих и морали угнетенных (Открытое письмо моим читателям и критикам). – Львів, 1911. – С. 12.

⁴⁷ Див.: Винниченко В. Дрібниця (Моє останнє слово) // Винниченко В. Твори. – К., 1911. – Кн. 4.

⁴⁸ Див.: Винниченко В. Дизгармонія // Винниченко В. Твори. – Х.-К., 1926. – Т. IX.

⁴⁹ Винниченко В. Темна сила // Винниченко В. Краса і сила. – К., 1989. – С. 383.

⁵⁰ Цит. за: Костюк Г. Володимир Винниченко та його доба. – Нью-Йорк, 1980. – С. 164.

⁵¹ ЦДАВО України. – Фонд 1823. – Опис 1. – Справа 27. Далі всі посилання на листування В. Винниченка і К. Голіцинської подаються за цим джерелом.

⁵² Див.: Маланюк Є. Малоросійство // Маланюк Є. Книга спостережень.

Фрагменти. – К., 1995.

⁵³ Винниченко В. Малорос-європеєць // Винниченко В. Краса і сила. К., 1989. – С. 449. Всі цитати з новели "Малорос-європеєць" подаються за цим виданням.

⁵⁴ Достоевський Ф. Беси // Достоевський Ф. Собр. соч.: В 15 т. – Л., 1990. Т. 7. – С. 35.

⁵⁵ Гоголь Н. Старосветские помещики // Гоголь Н. Собр. соч.: В 8 т. М., 1984. – Т. 2. – С. 7.

⁵⁶ Винниченко В. "Уміркований" та "щирий" // Винниченко В. Краса і сила. – К., 1989. – С. 458. Далі цитати з оповідання «"Уміркований" та "щирий"» подаються за цим виданням.

⁵⁷ Чикаленко Є. Спогади. – С. 232–234.

⁵⁸ Лист Є. Чикаленка до В. Винниченка від 8 листопада 1907 р. // Вежа. 1997. – № 8–9. – С. 202.

⁵⁹ Див.: Винниченко В. Момент // Винниченко В. Краса і сила. – К., 1989.

ЕМІГРАНТ

"Волею непокійної долі моєї я мусив покинути на довгий час Україну й їхати жити за кордоном. Але живучи хоч би у самому раю, я не можу не жити разом з тим душею на Україні".

**З листа В. Винниченка до М. Коцюбинського
від 16 жовтня 1907 р.**

Львівський транзит У середині жовтня 1907 р. В. Винниченко разом із В. Степанківським та А. Жуком, переправившись через Збруч, приїхав до Львова. Саме там була надія налагодити роботу видавництва УСДРП, заховавшись від всюдисущого ока російської жандармерії. У "місті Лева" видавав газету "Земля і воля" – партійний орган українських соціал-демократів Галичини – Володимир Левинський; там мешкали численні знайомі й приятелі Винниченка. Один із утікачів, Андрій Жук, згадував, що переправа через кордон почалася від Кам'янця-Подільського. Причому В. Винниченко і В. Степанківський, переходячи Збруч, десь наткнулися на поліцію і "мало не провалилися". У Львові зупинилися в Академічному домі на вулиці Супінського, 17. Дім цей, збудований на кошт Євгена Чикаленка, був і гуртожитком для українських студентів, і, водночас, притулком для політемігрантів з Росії.

Атмосфера Львова вигідно відрізнялася від атмосфери Києва. Можна зрозуміти здивування А. Жука, який під час українського публічного віче стояв на міській площі поруч із... поліційним

комісаром! Промовці лаяли крайову й центральну владу, дискутували з приводу ввезення в Австрію худоби з-за кордону, вимагали відкриття у Львові української школи — і їх не розганяли нагайками. Тим часом українці у Львові були явно на других ролях. Українська мова звучала рідко, як і в Києві. Панувала польська.

У жовтні 1907-го Винниченка зустріли у Львові з усіма знаками пошани. Його там уже добре знали як талановитого письменника й енергійного партійця. Галицькі соціал-демократи влаштували Винниченку прийом у Товаристві "Воля", на якому Володимир Старосольський виступив із рефератом про громадську діяльність і творчість гостя (іменем свого приятеля і однопартійця Старосольського Винниченка з метою конспірації незабаром підписуватиме свої листи).

Тиждень перебування у Львові загалом був заповнений численними зустрічами. Зокрема, згадував А. Жук, "відбулися у нас спільні наради з галицькими товаришами в УСДРП в особах В. Левинського і Л. Ганкевича, і тут виник план створення фінансової підстави для партійного видавництва, що обслуговувало б потреби обох соціал-демократичних партій, наддніпрянської і галицької, маючи між іншим на увазі київський збірник "Дзвін". ...З цієї метою було порішено, щоб ми, троє наддніпрянців, їхали до Америки збирати гроші на видавництво серед галицьких емігрантів. Найбільше захопився цією справою Винниченко, підтримуваний Левінським". Але перед тим вирішено було заїхати в Женеву, до Левка Юркевича, сподіваючись, що він зможе фінансувати подорож до Америки. Левко — однопартієць, близький приятель Винниченка, син старогромадівця доктора Осипа Юркевича, — мешкав тоді у Швейцарії, де йому дісталася від батьків частина родинного маєтку. Він і раніше жертвував кошти на партійні та видавничі справи. Як на лихо, на вокзалі, перед відходом поїзда на Женеву, у В. Винниченка вкрали портфель із спільною "касою" — щоправда, майже порожньою!

У переповненій емігрантами з Росії Женеві В. Винниченку судилося затриматися на кілька місяців, оскільки сподіваних грошей у Л. Юркевича не було. У швейцарській столиці, між іншим, мешкав тоді Винниченків земляк Лев Троцький; у великому котлі гарячкових партійних суперечок варилися есери й соціал-демократи, більшовики й меншовики — всього кілька сотень

революціонерів, які змушені були залишити Росію, задушену столипінською реакцією. Красномовну статистику, що характеризує два роки "конституційного" життя в Росії від 17 жовтня 1905 р. до 15 жовтня 1907 р., подав той же А. Жук, посилаючись на дані петербурзької газети "Товарищ". За два роки царський уряд засудив до смертної кари – 4 497 чол., відправив на каторгу – 1 780 чол. (в т.ч. на довічну – 605), на вічне заслання – 502 чол., до звичайних тюрем – 5 751 чол., до арештантських рот – 2 586 чол., до дисциплінарних батальйонів – 1 538 чол., до фортеці – 1 307 чол. Засланців до Сибіру й на далеку Північ на початку 1907 р. налічувалося 75 963 чол.!

"По всій Росії ідуть страшенні арешти, — писав у київській соціал-демократичній газеті "Слово" її редактор Симон Петлора. — В тюрмах повно народу. Забирають всіх, на кого тільки доносять шпиги, доносять за гроші і так, "від щирого серця". Міністерство д. Столипіна ніяк не може втихомиритись: йому мало того терору, що повис над великою країною хмарою чорною, йому мало арештів і горя, яке несуть за собою ці арешти в хати робітників та селян..."². Департамент поліції розіслав жандармським управлінням циркуляр, який повелівав посилити негласний нагляд за революційним рухом, "дать мерам пресечения самое обширное и решительное применение и принудить к ним особенно уездную полицию, как наиболее близкую к населению".

Було від чого втікати тим, хто замахувався на основи російського самодержавства! "За Україною не сумуйте, перетерпіть, дождіться кращих часів, бо тепер таке настало, що за моєї пам'яті ще такого не було, — радив В. Винниченкові Є. Чикаленко, його "хрещений батько", 27 грудня 1907 р. — Політика помсти і застрашування така, якої ще не було"³.

Втративши надію податися до Америки, Винниченко змушений був шукати заробітку в Швейцарії. "Я до Америки не їду, — пише він Є. Чикаленку восени 1907-го. — А на ті гроші, що прислав "мікрофоб" (Володимир Леонтович. — В.П.), В. (Володимир Степанківський. — В.П.) і А. (Андрій Жук. — В.П.) їдуть (принаймні, постановили їхати) в Нью-Йорк. Я тепер хотів би поїхати, але коли буду стояти на своєму, то й вони не зможуть їхати, бо на трьох не вистарча навіть на білети. Крім того, тепер в Америці страшенний кризіс — і сотні тисяч безробітних тікають звідти.

Їхать тепер, не знаючи ніякого ремесла, не маючи грошей, просто на смерть їхать.

...З другого боку, я їй радий, що лишаяюся, і вже беру уроки французької мови (а за них знов 7–8 р. в місяць), і хочу ходить слухать лекції по літературі”¹⁴.

Заробити гроші для В. Винниченка означало засісти за літературну працю. І він пише оповідання за оповіданням, пересилаючи їм Є. Чикаленку для публікації в газеті "Рада" або ж до "Літературно-наукового вісника" у Львові. Плекає надії на драматичні твори, на "завоювання" театральної сцени... Наприкінці 1907 року в збірнику "Дзвін" з'являється та сама п'єса, про яку Винниченко писав у листах до Катерини Голіцинської, – "Щаблі життя".

“Дзвін” Крім "Щаблів життя", у "Дзвоні" вміщено було вірші С. Черкасенка, оповідання М. Коцюбинського "В дорозі", статті В. Левинського ("Національне питання в Австрії і соціал-демократія"),

В. Степанківського ("Українська політика") та Д. Сергієнка ("До питання про аграрну реформу"). Збірник називався літературно-науковим, а видавала його, як іронічно висловився Микола Порш, один із вождів УСДРП, "фракція дзвонарів", тобто В. Винниченко (який перебував у постійній опозиції до ЦК партії, зокрема – самого М. Порша), а з ним – В. Степанківський та Л. Юркевич).

У публіцистиці "Дзвону" відбилася позиція української соціал-демократії стосовно найбільш актуальних питань політичного життя. Серед них було й національне питання. В. Левинського, як і його партійних однодумців, приваблював досвід Австрії, яка внутрішнє облаштування здійснювала за принципом національної автономії, а він, наголошував В. Левинський, "не протирічить соціалізму". Цей акцент мав принциповий характер: лідерам УСДРП ішлося як про національну, так і про соціальну емансипацію. Красномовним було й застереження В. Левинського щодо русифікаторської ролі організацій РСДРП в Україні. Їх він називає "патологічним об'явом", що свідчить про "ненормальне положення українського народу в Росії"¹⁵.

Стосунки УСДРП і РСДРП, отже, не були ідилічними. Українська

соціал-демократія включала до своєї програми вимогу національної автономії, російська ж ставилася до цієї вимоги як до "розстрілювання сил", як до загрози єдності пролетаріату в його боротьбі з самодержавством. Це розходження згодом загостриться, про що в 1913—1914 рр. свідчатиме дискусія журналу "Дзвін" з російським марксистом.

Але біда в тому, що і в середовищі української соціал-демократії єдності не було! Збірник "Дзвін" викликав різку критику в соціал-демократичній газеті "Слово" (1908, 13 січня): її редактора Симона Петлюру найбільше обурила п'єса В. Винниченка "Щаблі життя" (та й фракційність "дзвонарів", напевно, дратувала прибічників суворої партійної дисципліни). Навіть завжди прихильний до Винниченкового таланту Є. Чикаленко був розчарований любецьким витвором свого "хрещеника". "Як тільки вийшов "Дзвін", — писав він у "Щоденнику", — я поніс його Сергієві (Єфремову. — В.П.) і попросив написати критику на "Щаблі життя" Винниченка. Мені дуже хочеться відвернути Винниченка від таких тем. Він талановитий белетрист і Бог-зна який філософ, а береться в белетристичній формі проводити думки, які він вважає розумними і корисними. Я знаю, що Сергій такої ж думки про Винниченка, як і я, от тому я й напосівся на Єфремова, щоб він написав статтю про цю нову п'єсу Винниченка. Може, Винниченко переконається доводами Сергія і надалі писатиме як артист, а не мораліст та ще й Бог-зна який"⁶.

27 грудня 1907 р. Є. Чикаленко писав В. Винниченку: "Прочитавши знов "Щаблі життя", я остався при всіх тих поглядах на сю п'єсу, які Вам... висловлював. По виконанню вона краща за попередні драматичні п'єси, але по думкам — се анархизм, в найгіршому значінню сього слова. Герой, на мою думку, таки справді "прямолінейний дурень", хлопчина 1-го курсу, який начитався нігілістичних (при тім старих) книжок і, хоч кров з носа, хоче жити по наміченій програмі. ...Ви одкриваєте америку, про яку вже всі й забули думати"⁷.

У лютому 1908 р. майже водночас "вистрілили" колючими рецензіями на збірник "Дзвін" газети "Рада" (М. Гехтер) та "Слово" (С. Петлюра). М. Гехтер назвав "Щаблі життя" "торжественним гімном проституції"⁸. С. Петлюра наголосив на шкідливості самої "теорії" *чесності з собою*: мовляв, "на таку мораль індиві-

дуалізму робочий клас не пристане"⁹. (Звідки мав С. Петлюра знати, що саме з цього моменту їхні стосунки з В. Винниченком серйозно захмаряться і що настане час, коли їм доведеться разом іти надзвичайно тернистим шляхом української революції, щоб, зрештою, стати мало не політичними ворогами?). Рішуче не прийняли нову п'єсу В. Винниченка і Г. Хоткевич та Д. Дорошенко, вважаючи її мистецькою та ідейною невдачею драматурга, "апо-теозою самця та ще соціаліста"¹⁰.

Найґрунтовніше ж розглянув "Щаблі життя" Сергій Єфремов у великій статті з характерною назвою "Літературний намул". Головна претензія, яку адресував критик авторові п'єси, зводилася до того, що він "ставить на п'єдестал" героя-манекена (Мирона Купченка), який до того ж є особою "морально розперезаною", "культурним дикарем". "З страшного протестанта проти міщанської моралі виходить бліда фігура раба своїх власних, і зовсім не високої марки, інстинктів, не продуманого й не пережитого фразерства"¹¹. ...Власне, за те ж саме дорікали В. Винниченку й інші критики його п'єси.

Що ж означала ота Винниченкова *чесність з собою*?

Життєва філософія Мирона Купченка зводиться до кількох принципових речей.

1. *Геть стару, лицемірну буржуазну мораль*. "Роздушить, розметать ту шкаралупу, в яку затиснуто мою душу. Одкинуть все зайве, все, що оджило своє", — ці та подібні до них слова з уст Мирона звучать безліч разів¹². Нічого нового в тих філіпіках немає: те ж саме проповідував і Мартин із "Дизгармонії". Правда, Мирон Купченко із марксистською відвагою "розрубує" мораль на дві половини, одну з них оголошуючи "мораллю пануючих" (або "угнітателів"). Загальнолюдське до уваги не береться, оскільки в основу поділу покладено жорсткий принцип боротьби класів. Проституція — наслідок "рабського соціального ладу", проститутки — частина пригнобленого класу. Вони так само, як і інші знедолені, потребують захисту. Соціаліст Мирон вважає, що формою такого захисту можуть бути профспілки.

Він переконаний, що шлюб — лицемірний, сім'я — "згнила давно". Релігія ж із її християнськими заповідями вигідна багатим.

2. *Противагою старим заповідям є гасло "чесності з собою"*. Означає воно внутрішню погодженість людини з самою собою,

лад і гармонію в душі. За Мироном виходить, що немає нічого осудного з погляду моралі, оскільки ти сам творець своєї моралі. Цю свою ідею він розтлумачує іншим дещо плутано: "Будь чесним з собою! Твій досвід, все твоє життя сказало тобі: "красти можна"? Так кради! Твоє життя сказало: "оддай себе ближнім"? Оддай! А не оддирай свого розуму від свого серця". Іншими словами, між думкою, почуттями і вчинками не має бути ніякої суперечності. Дозволено все, що ти сам собі дозволиш.

Мирона Антоновича не розуміють і називають циніком. А інколи й просто жахаються його "чесності з собою". Особливо шокує готовність "нової людини" "послать смерть" своїй безнадійно хворій матері: мовляв, навіщо "піддержувати муки старого слабоумного существа"?

3. *Ключовим у позитивній програмі Мирона є слово "радість".* Саме "радощі життя" є тим смислом, який виправдовує різні способи досягнення мети. "Будь живим, здоровим, гарним мете-ликом!" – радить Мирон Ані, яка його безтямно любить. Себто – живи у згоді зі своєю природою, без озирання на лицемірну мораль. Адже "природу не замажеш в собі глиною моралі". "Любов тіла" має такі ж права, як і "любов душі", тим паче, що "половий інстинкт" – джерело радості (насолоди). В Ані він любить тіло, хоча справжньою своєю товаришкою не вважає. Народжувати ж дітей Мирон Антонович ладен тільки із жінкою, з якою може "сплести душу".

4. *"Скверно все те, що руйнує життя..."* Найбільшою скверною Винниченків герой вважає "рабський соціальний лад", однією з граней якого і є "мораль пануючих". Все інше – похідне від цього основоположного уявлення. Варто змінити ЛАД – зміниться й людина; соціалістична заповідь "чесності з собою" стане заporукою радості як основи щастя.

Слід зауважити, що самому Миронові Антоновичу зовсім не-легко дається реалізація його "теорії". Йому знайомі внутрішні конфлікти, оскільки "проклята, подла шкаралупа" (читай: стара мораль) приросла й до нього. Зіна, така собі біляпартійна "лялечка", з цього приводу цілком резонно зауважує: "Теорія одно, а життя другое..." Миронові Купченку щось заважає бути до кінця послідовним. Проголошуючи, що проститутки – рівні серед рівних, він все ж таки свою рідну сестру намагається "визволити" з

публічного дому! Та й мати, як можна зрозуміти, померла своєю смертю. Не все так просто і з "любов'ю тіла" та "любов'ю душі". П'єса "Щаблі життя" завершується тим, що Мирон і Аня "кам'яніють в диких (!), скажених (!) обіймах". Як не "оддирав" Мирон Антонович "свій розум від свого серця", як не відділяв "тіло" від "душі", а, виходить, і його самого відвідала *просто любов*, яка не визнає над собою ніяких "теорій" та розумувань...

Герой "Щаблів життя" весь час експериментує, прагне, як Заратустра, подолати в собі людину, але врешті-решт усе закінчується якимось мученням душі, судомним вольовим зусиллям, внутрішньою боротьбою. "Шкаралупу" загальнолюдської моралі, виявляється, не так легко розламати. Можна було б сказати, що життя коригує "теорії", але ж у Винниченка все мерехтить, взаємозаперечується, розмивається...

Морально-психологічні колізії п'єси, як і перипетії навколо твору, варто мати на увазі, коли йдеться про комплекс умонастроїв і почувань Володимира Винниченка тієї пори, коли він прибув на Капрі, щоб відродитися тілом і душею. Відмовлятися від ідеї "чесності з собою" він і не збирався: "Досі, мушу сказати, в моїх поглядах ще ніхто не міг мене збити", – нагадував він Є. Чикаленку¹³. А Євген Харлампійович і сам добре знав, що натура в його літературного "хрещеника" – "як у тура". Стоятиме на своєму. І що дужча критика, то затятіше.

Капрі, Незмінним супутником емігрантського життя
Максим Горький В. Винниченка стала скрута. Недарма ж тема грошей – постійна в його листуванні з Є. Чикаленком, одним із тих нечисленних меценатів, які забезпечували хоч і куций, а все ж рятівний "гонорарний фонд" тогочасних українських періодичних видань...

Становище українського літератора початку ХХ ст., змушеного жити "на творчих хлібах", та ще й за кордоном, було відчайдушним. М. Коцюбинський — присяжний повірний, начальник статистичного бюро в Чернігівському земстві! – і той скаржився в листі до В. Гнатюка 28 лютого 1908 р.: "Треба рятуватися, спочити, полежать в шпиталі або санаторії, а нема за що. Доведеться

пропадати. Служба ледве-ледве дає шматок хліба, а література!.. Соромно навіть признатися представникові культурної нації. Єдиний спосіб – писати по-російськи, але коли я досі цього не робив, то вже тепер не зроблю. А тим часом факт, що мої російські перекладачі дістають в кілька раз більше за переклади, ніж я за оригінал. Доведеться пропасти"¹⁴.

У цьому зізнанні М. Коцюбинського є, між іншим, невітшна констатація тієї реальності, яка ставила перед нелегким вибором і самого Винниченка: "Єдиний спосіб – писати по-російськи...". У 1908–1913 рр. тиск обставин, пов'язаних із цим фактором, був для Винниченка особливо драматичним.

Наприкінці лютого 1908 р. у В. Винниченка визріває намір податися в Італію на лікування. Він просить у Є. Чикаленка 120 р. авансу (знаючи, що перед тим Чикаленко і Грушевський домовились подвоїти йому гонорар за публікації в "Раді" та "Літературно-науковому віснику") і повідомляє, що незабаром хоче вирушити на Капрі. "Річ в тому, що я місяця два вже слабую на нерви від тутешніх туманів..."¹⁵.

На Капрі В. Винниченко приїхав із Женеви (там йому, між іншим, пропонували писати для "російської газети, де беруть участь Ленін, Богданов, Луначарський, Горький"). "Я дав згоду, – повідомляв В. Винниченко Є. Чикаленку, – але не знаю, чи дам коли що-небудь, хоча вони пристають, щоб неодмінно дав до першого номера"¹⁶. Всі, кого згадано в листі, на Капрі мешкали поруч. Власне, приїхавши на острів в середині березня 1908 р., В. Винниченко незабаром потрапив у коло Максима Горького, дім якого, наче магніт, притягував до себе численних емігрантів з Росії. Амбіційний Винниченко, вирішивши "не нав'язуватися" російській знаменитості, якийсь час тримався трохи осторонь, проте що таке острівець площею 10,4 квадратних кілометра?!

Горький поселився на Капрі ще в 1906-му, невдовзі після свого ув'язнення в Петропавлівці. У 1908 р. родина Горьких знімала велике помешкання (вілла "Сеттані"), в якому завжди було багатолюдно. З першою дружиною, Катериною Павлівною Пешковою, Олексій Максимович розлучився (щоправда, не оформивши розрив), і тепер його сімейне коло складала актриса Марія Федорівна Андреева, з якою він був у цивільному шлюбі, син Максим, Юрій та Катя Желябузькі (діти Марії Федорівни), а також Зіновій Пешков,

прийомний син Горького і, до речі, старший брат Якова Свердлова¹⁷.

Електрики на острові в ту пору не було, її замінювало газове освітлення. Взимку кімнати опалювалися грубками. Нагадувало про себе й капрійське безводдя. Проте всі ці незручності пере-кривалися екзотикою, красою та славетною історією острова (між іншим, назва його походить від слова "сарга", що означає "коза": місцеві жителі, отже, займалися розведенням кіз). За тридцять років до н.е. острів Капрі був літньою резиденцією Октавіана Августа. А всього тут налічувалося дванадцять імператорських палаців! Серед них – і палац Тиберія, руїни якого гості острова могли роздивитися зблизька, піднявшись на висоту 334 м. Екзотика Капрі – це й замок Барбаросси, монастир Чертоза Сан Джакомо, вілла "Сан-Мікеле", фінікійські сходи, собор св. Стефана...

Своєрідним путівником по острову можуть бути листи Михайла Коцюбинського, які він писав дружині та Олександрі Аплаксіній. Вони дають можливість перейнятися зачаруванням людини, яка опиняється віч-на-віч із капрійською красою. "Се чудо, а не острів", "земний рай", "острів чудес" — захоплювався Коцюбинський і докладно описував усе, що відкривалося його очам: блакитний та срібний гроти, "дике село Анакапрі" на вершечку гори, кактусові поля, місячні ночі ("час безумства природи на Капрі"), найвищу капрійську гору Монте Соляро, краєвид на море, сусідні острови, Везувій, який постав перед ним, коли він піднявся до руїн палацу Тиберія... Листи ж Володимира Винниченка з Капрі зовсім інші — описів у них майже немає. І не дивно: саме тоді життя Винниченка увійшло в період душевної смуги, ба — навіть гострої кризи, складниками якої були і еміграційна невлаштованість, вічна матеріальна скрута, і драматичні обставини особистого життя, і гостра критика "Щаблів життя" в українській пресі, і хворі нерви... Давалися взнаки роки, проведені в тюрмах, одиночних камерах, "кочове" життя революціонера, нервові перевантаження...

Досить швидко настала криза і в стосунках Володимира Винниченка з Максимом Горьким. Хоча починалося все з ідилії. Горький, дізнавшись про приїзд Винниченка на Капрі, сам розшукав його, запросив на літературно-мистецькі вечірки у віллі "Сеттані". Перед тим він прочитав Винниченкове оповідання "Момент" — і був у захопленні ("хорошая вещь, живая, красивая..."). На одному з

вечорів у Горького Винниченко читав щойно написане ним оповідання "Те ж саме". Реакція слухачів була неоднозначною. "Було багато "звездной" публіки, – повідомляв Винниченко Чикаленкові у листі від 15 квітня 1908 р. – Всі знайшли оповідання "несомненно художественным", а мене "большим талантом". Але напрям оповідання їм не вподобався: індивідуалістичний. А треба Вам знати, що Горький тепер зробився таким правдивим еседеком, що аж сумно робиться. До фанатизму! З приводу цього оповідання один вечір були гарячі балачки. Вони всі насадили на мене і доказували, що індивідуалізм – погана річ. Я цілком згоджувався з ними, але старався довести їм, що вбивання, приниження одиниці во ім'я колективності принижує саму колективність. Я старався довести їм, що реальність – не громадянство, не клас, а індивід, який абстрагує деякі з'явища і складає собі поняття громадянства. Певно, що ми ні до чого не добалакались. Я, розуміється, й не думав переконати таких людей, як Богданов, Луначарський і инч."¹⁸

Оповідання "Те ж саме" не збереглося; дещо про його сюжет та героя можна дізнатися хіба що з іронічного відгуку Є. Чикаленка в його листі до В. Винниченка: "Перша половина, поки ще не перевели в камеру Петра, просто нудна. ... Друга половина... читається з інтересом, ... але... жорстока вона, болюча і робить страшенно важке вражіння. Досадно за природу людську, бо герой оповідання нагадує того звіря, що зветься в зоології – "ведмідь-пустельник", який раз у раз живе самотньо, ненавидить своїх собратів і буває в гурті тільки в періоди "спаривання". Одна утіха, що сей герой, може, рознервувався в тюрмі, що він хворий, що на волі, коли він здоровий, він зовсім инакшій, що тоді він гуртова людина, а не "медвідь-анакорет"¹⁹. Судячи з усього, "Те ж саме" ще один Винниченків твір "з тенденцією". Звичайно, він підлив масла у вогонь суперечок про гармонію індивідуального й колективного, "Я" і "Ми", що їх вели гості вілли "Сеттані". Винниченко, як бачимо, бунтує проти тотальної апології колективності, захищає "Я".

Тут слід сказати, що на острів В. Винниченко потрапив якраз тоді, коли з ініціативи М. Горького там зібралися О. Богданов, В. Базаров, А. Луначарський, а потім і В. Ленін (у горьківському колі тієї пори були й Ф. Шаляпін, І. Скворцов-Степанов, О. Амфітеатров,

І. Ладизжников, С. Єлпатьєвський та ін.). Господар мав надію, що "з'їзд" зніме ті протиріччя, які виникли в редакції більшовицької газети "Пролетарий" між Богдановим і Леніним. Ішлося не тільки про різне ставлення до статті М. Горького "Разрушение личности", а й про речі цілком принципові. Як стверджують коментатори не друкованого до 1998 р. листування Горького, "конфлікт у "Пролетарии" (лютий 1908 р. – В.П.) став початком включення Леніна в полеміку проти філософії Богданова, яку досі вели плехановці". "Філософія ставала полем битви..."²⁰

Серед тих, хто слав В. Винниченку листи на Capri, via Grace, 7, була й Катерина Голіцинська. Серед київських знайомих про його еміграційне життя йшов якийсь дивний погослос. Ще перед від'їздом Володимира на Капрі Катерина запитувала: "Тут ходять чутки, що ти женився, чи це правда?" І ще через кілька місяців: "Недавно в Києві була чутка, ніби ти, подібно Франкові, занедужав, себто збожеволів". А ось із її печально-ніжного листа на Капрі: "Чомусь мені стало тебе так жалко, жалко, захотілося приголубити тебе. Коли б це можна було зробити, не дивлячись б на ту далечинь, яка розділяє нас! Я зараз плачу, дивлюсь на твою картку і плачу, сльози ллються з очей, я відхиляю голову, щоб не обілляти листа. Я хочу бачити тебе і... це недосяжна мрія. ...Що тобі, жителю південних країв з лазурно-синім небом, до маленької дочки півночі..."²¹.

Філософія як поле битви В. Ленін був проти публікації статті "Разрушение личности", оскільки вважав, що автор викладає в ній богдановські ідеї. Фотоапарат Юрка Желябузького зафіксував, як вождь більшовиків грає на Капрі з Богдановим у шахи. Але була й інша ГРА: її учасники виступали з різними трактуваннями філософських основ марксизму. Горький тому й збирав "з'їзд", що відчував: насувається гроза. "Ілліч – фиркає, наче самовар, коли закипає, дихає в усі боки полемічним жаром, і я боюсь – хоч би не обпік він когось. Люблю його – глибоко, широко, а не розумію, чому збісився чоловік, які ересі угледів?" – писав Горький Богданову наприкінці березня 1908 р.²².

А вгледів В. Ленін у працях О. Богданова, А. Луначарського й Максима Горького відступи від *матеріалізму*. О. Богданов у працях початку ХХ ст. ("Емпіріомонізм", 1904–1906 рр.) обґрунтував ідею "пристосування" свідомості до буття, взявши за основу для філософських побудов "відчуття", "досвід". Головним засобом будівництва соціалізму він вважав творення "суто пролетарської культури", в якій здійсниться підстановка колективного досвіду на місце індивідуального. Таким чином формувалася ціла *філософія колективізму*, якою захоплювався Горький, називаючи її "філософією майбутнього". Про це він не без патетики писав О. Богданову: "Вам суджено історією покласти перші камені фундаменту філософії майбутнього, яка є не тільки світорозумінням, але й – відчуттям зв'язку зі світом, філософії, яка повинна повернути людину на її місце – в центр процесу життя, повинна гармонізувати її – змінити фізично"²³. Останні слова особливо знаменні: Горькому уявлялося, що соціалізм, озброївшись богдановською "філософією майбутнього", *переробить* людину навіть фізично!

Луначарський же писав на Капрі статті, в яких трактував соціалізм, марксизм як *нову релігію*, а саме релігійне почуття – як таке, що вічно притаманне людині...

Зняти суперечності Горькому не вдалося. В. Ленін оголосить "капрійську школу" такою, що "навмисне схована від партії" прихильниками "богобудівничо-одзовістської фракції"²⁴. Про свої незгоди з "капрійцями" вождь більшовиків пізніше згадував так: "Я був на о. Капрі у квітні 1908 року і заявив усім цим трьом товаришам (Базарову, Богданову й Луначарському. – В.П.) про безумовне розходження з ними з філософії"²⁵. Наслідком стала поява книги Леніна "Матеріалізм і емпіріокритицизм", у якій критика Богданова була настільки різкою, що, взявшись її читати, М. Горький не витримав: "Отримав книгу Леніна, почав читати – і з досадою кинув її до дідька, – писав він у червні 1909 р. О. Богданову і його дружині. – Що за нахабство! ... Найважче ж враження справляє тон книги – хуліганський тон!"; "У його книзі – розлючений публіцист, а філософа – немає!". І резюме щодо В. Леніна: "Безнадійна людина"²⁶...

В. Винниченко, судячи з усього, був непогано обізнаний із філософськими дискусіями, що велися в колі "Горький – Богданов –

Луначарський — Ленін". Цілком можливо, що в квітні 1908 р. йому довелося слухати реферати О. Богданова про емпіріомонізм. Власне, він і сам підключався до тих дискусій, обстоюючи синтез "Я" і "Ми". І на обговоренні свого оповідання у віллі "Сеттані", і в листах до М. Горького... Красномовним є і його лист до Є. Чикаленка від 15 квітня 1908 р., у якому явно резонує "богдановська" тема: "І в філософії, і в соціальних науках, і в природних дисциплінах починає запановувати принцип моністичності, синтезування розірваних сушностей..."²⁷

Капрійські дискусії справді мали принциповий характер, оскільки велися з оглядом на "шляхи соціалізму". Після 1917-го вони перестануть бути суто кабінетно-теоретичними. Все це перейде в площину суспільної практики — і знеособлення "Я" колективним "Ми", і будівництво "пролетарської культури", і витіснення старої релігії новою...

Але повернемося до Винниченкового листа, в якому є цілком виразна іронія на адресу *соціалізму* Горького. "Горький тепер зробився таким правовірним ескедом, що аж сумно робиться. До фанатизму!..."

"Фанатизму" Горькому додали його зустрічі з В. Леніним на V з'їзді РСДРП, який відбувся в травні 1907 р., зрештою — сама атмосфера з'їзду. "Съезд меня ужасно хорошо начинил!" — радів автор "своевременной книги", як назвав вождь більшовиків його новий роман "Мать".

Ленін гостював у Горького на Капрі з 10 по 17 квітня 1908 р. — і якраз в один із цих днів "звездная публика" й слухала оповідання В. Винниченка "Те ж саме"! Можже, серед присутніх у віллі "Сеттані" був і Ленін?

Дискусія про "Я" і "Ми" згодом перекочує з вілли "Сеттані" в листування Винниченка та Горького, доповнившись ще й суперечками про "нових людей", зображення їх у літературі, про мораль та інстинкти, "шляхи соціалізму", українське питання...

Приводом для дискусійного обміну думками ставали твори В. Винниченка, які він посилав Горькому (зокрема, п'єси "Memento", "Базар", роман "На весах жизни"). І хоч обидва вони вважали себе "товаришами-соціалістами", проте в принципових питаннях

розходилися досить серйозно. Горький дорікав Винниченку за те, що той, подібно до В. Вересаєва та Б. Савинкова, "здирає з російського революціонера романтичні й ідеальні шати"²⁸. Винниченко не погоджувався, протестував, відбивався. Щойно отримавши листа з Капрі, тут же слав відповідь: "я зовсім не належу до ліквідаторів революції, але й не хочу бачити в революціонерах жреців і попів..."²⁹ І тут же обстоював своє право показувати "нових людей" не лише з ідеального боку, а й з боку їхніх недоліків, оскільки вони теж "не більше як люди".

Полеміка ця вельми характерна: Горький цілком точно помітив таку особливість художнього мислення свого візаві, як *парадоксальність* (додавши, що вона часом веде до плутанини). Але ж як сильно позначився на його оцінках запал боротьби, тактичний розрахунок, утилітарний критерій *корисності* чи *некорисності* твору! Особливо різко висловився Горький на адресу роману В. Винниченка "На весах жизни" (в листі до В. Миролубова, 1911 р.): "Так ось за ким ми йшли? — скаже російська демократія про революціонерів напередодні нової революції, в якій вони знову хочуть працювати. Гарна ж буде революція ця, якщо на чолі її стануть садисти й мазохісти Винниченка!"³⁰.

Знову в основу оцінок покладено критерій *потрібності/ непотрібності*, *своєчасності/ несвоєчасності* твору. (Мабуть, Горькому добре запам'яталася похвала В. Леніна на адресу його роману "Мать": "Нужная, своевременная книга..."). З тих же позицій "соціальної педагогіки" Горький відгукувався і про Ф. Достоєвського, вважаючи, що МХАТу не варто ставити спектакль "Николай Ставрогин" за романом "Бесы" — "произведением садическим и болезненным", оскільки "нові люди", революціонери показані російським письменником з бісівського боку. Потрібно — в інтересах усе тієї ж "соціальної пользы"! — домагатися "духовного оздоровлення", зосередившись не на "мерзавцах", а на "людях честных и бескорыстных"³¹. Тобто — на позитивних героях, кажучи словами з радянського лексикону наступних десятиріч...

Обставини політичного й морального вибору на початку ХХ ст. в Росії були жорсткими, це так. Наступ реакції, спрямованої на розгром революційного руху, ставав тотальним. У середовищі самої російської інтелігенції теж існували гострі протиріччя (варто згадати хоч би застереження авторів збірника "Вехи" — 1909 р. —

щодо неможливості вдосконалення суспільства шляхом революційного насилля). Усе це зрозуміло, і все ж... Прагматика Горького, зорієнтованого виключно на "соціальну користь", несла в собі серйозні загрози, оскільки йшлося про "регулювання" художницької свободи, ігнорування естетичних начал заради певних матриць, начебто потрібних суспільству в той чи інший момент. І якими б не були мистецькі прорахунки автора п'єс "Memento", "Базар", роману "На весах життя" (в т. ч. й ті, які зумовлювалися його надмірною любов'ю до парадоксів), — все ж Винниченко мав підстави для бунту, оскільки дискусії з Горьким виходили з берегів конкретних оцінок конкретних творів...

Дуже схожою на Винниченкову була й ситуація Леоніда Андрєєва, ще одного "капрійця" 1908 року. Реагуючи на критику А. Луначарським його оповідання "Тьма" і драми "Цар-голод", Л. Андрєєв писав М. Горькому на Капрі: "Мені прикро не за себе. Мені прикро за справу, якій служать так, як Луначарський, — по-лакейському. Говорять про себе як про людей нового, досконалого життя, нової психології, а пишуть і думають, як у "Новом времени"³². Чи не правда, Андрєєв мовби повторює Винниченка? Він теж — проти "нечесності з собою", проти подвійної моралі, дисгармонії, невідповідності гасел і дій, розладу між ідеалом, який проповідується, щоб "загіпнотизувати" маси, — і власною обивательською, грішною суттю...

На Капрі Горький запропонував В. Винниченку співпрацю з видавництвом "Знание": йшлося про видання трьох томів його творів у російських перекладах. Винниченко охоче погодився і, повернувшись з Італії до Швейцарії, знайшов перекладачів, які протягом літа виконали (разом з автором) належну роботу. Проте справа з виданням тритомника почала затягуватися. І в травні 1909 р. В. Винниченко "вибухне" гнівним листом до Горького, в якому дорікне йому не тільки за порушення домовленостей, неповагу до "чужої праці", а й за "неповагу, несерйозне, обивательське і навіть урядове ("правительственное") ставлення до української національності, яке притаманне багатьом російським емігрантам"³³.

Тоді ж, у травні, газета "Рада" за наполяганням В. Винниченка надрукувала його "Лист до Горького", який буде, по суті, україномовною версією того листа, що його Винниченко відправив адреса-

тові. Щоправда, Є. Чикаленко вмовив "хрещеника" не друкувати "останній уступ" про "неповагу російських інтелігентів до українства"³⁴. Реакція Горького на лист добре відома. Про неї, зокрема, писав М. Коцюбинський у капрійському листі до дружини: "Коли Горький прочитав листа в "Раді", був дуже засмучений, схвилюваний, все ходив по хаті і казав: "Так мені й треба, так і треба, поки я видавець. Відмовлюся від справи ("Знання") – тоді не буду мати таких неприємностей"³⁵.

Сумні сюжети з "небажаною дитиною" "Боячись, що лишусь на Капрі без копійки, я завтра виїжджаю в Женеву, — скаржився В. Винниченко Є. Чикаленкові у травні 1908 р., після двох місяців життя на "острові чудес". — Я маю зараз 50 фр(анків). Коли я лишусь тут і заплачу за квартиру, то мені їсти нема чого. А в Женеві все-таки є знайомі". І ще через кілька речень: "Якби Ви допомогли мені знайти людину, що згодилась би на рік позичити зараз рублів 300–500..."³⁶ Проте і в Женеві омріяного спокою не було: "...якби мені як-небудь розплутатись з своїм довгами, і я згоден бити каміння на дорозі, аби не почувати, що я повинен писати"; "Я вже не можу вийти на вулицю, щоб не зустрітись з якимсь кредитором. З гір утік, бо боявся, що виженуть за неплатіж..."; "в санаторії був, але там так дорого все, що позичених у Левка (Юркевича) 400 фр(анків) мені не хватило, і через те я на другий день звідти виїхав..." Подібними наріканнями пересипані майже всі тодішні листи Винниченка до Чикаленка... "Мені тепер дуже погано зо всіх боків: і особистого, і матеріального, і всякого..." – це рядок із його останнього капрійського листа³⁷. Своєрідний рефрен в епістолярії 1908 року...

Щодо матеріальної скрути і "хворих нервів" – усе зрозуміло, але що означає Винниченкове зізнання, що йому погано і "з боку особистого"? Справа в тім, що десь наприкінці 1907 р. в життя Володимира Винниченка увійшла жінка, з якою його пов'яжуть стосунки, що згодом обернуться для них обох великими душевними потрясіннями. Звали її Людмила Гольдмерштейн (у дівочтві – Максимович). Була вона родом із Полтавщини, мала шестирічну

доньку. Що привело її до Женеви — сказати важко. Можливо, Винниченко познайомився з Люсею ще в Росії. У всякому разі, там у них були спільні приятелі: в одному з листів Люся згадала авіатора Левка Мацієвича, якого не міг не знати Винниченко, оскільки їх обох пов'язувала спільна діяльність в Революційній Українській партії.

На початку 1908 р. експозиція сюжету женевського роману 28-літнього емігранта з Людмилою Гольдмерштейн (до речі, старшою за нього на два роки) залишилася вже далеко позаду. У березні вони разом поїхали на Капрі. Він — щоб "набиратись фізичного і морального здоров'я", вона... Вона просто любила Винниченка і хотіла бути там, де він. Володимир, який прагнув за будь-яких обставин бути "чесним із собою", не залишав Люсі ніяких ілюзій щодо "страсті, любовного *запалу*": на Капрі я їду задля здоров'я і праці, — писав він, і пропонував жінці такий собі вільний від надмірного романтизму "пакт" коханців-товаришів. "Обмін цінностями": я буду корисним тобі, ти будеш корисна мені...

На Капрі Винниченко дізнався від Люсі, що вона вагітна. Навпевно, кожен із них розумів, що народжувати Люсі не слід. Залишалася надія на аборт, тому жінці довелося спішно повертатися до Женеви. Проте було пізно: на "преждевременні роди" лікарі не погодилися. 26 квітня 1908 р. Л. Гольдмерштейн писала Винниченкові, затамувавши відчай: "Володя, за віщо ти сердишся на мене? ...Хіба я винна, що не можу зразу викинути із свого серця, але хіба я тобі чим-небудь мішаю цим? Хіба я у тебе прошу щонебудь? ...Коли у мене був такий одчай, то хіба ти не знаєш, що у мене більш нікого немає? ...Я проти тебе нічого не маю. Хіба ти винен, що не міг відповісти на моє чувство? Потім я багато думала про те, що ти мені казав на Саргі: що я не можу нічого дати, що із себе нічого не уявляю і т.д. Це правда. За це бути ображеною — навіть смішно. Боляче було дуже — це правда. Переждала я із-за цього багато, але хіба можна сердитися за правду, яка б вона не була? Може, у мене і є які-небудь цінності, але я не умію їх дати і не получаю нічого — ти тільки казав правду. Клянусь тобі всім святим для мене, що для мене близький, рідний, дорогий. Ти для мене ближче, ніж товариш..."³⁸.

Листів було багато. Перебирати їх в архівних папках — все одно,

що ворушити попіл недавно погаслого вогнища: в глибині його ще іскриться жар. Кількарічне листування Люсі Гольдмерштейн і Володимира Винниченка читається як епістолярний роман, сповнений психологічних парадоксів, мінливої любовної пристрасності, болю і холоду, звинувачень і прощень, відчайдушних пошуків виходу з безвиході, приниження постійною матеріальною скрутою, несподіваного пробудження батьківського інстинкту, егоїзму й великодушності, очікувань дитини і жаху її смерті (частину цього моторошного "епістолярного роману" історик Н. Миронець видрукувала в журналі "Кур'єр Кривбасу", 2001, № 138–141).

На Капрі Винниченко почувався "зовсім хворим". Повернувшись до Женеви, він писав Є. Чикаленку: "Більшість часу я просто жалка, хвора істота, яку доводить до сліз гудіння мухи або скрип дерева од вітру. Маленька зміна погоди робить все моє тіло важким, голову порожньою, тяжкою. А як погода тут міняється тричі на тиждень, то я тільки те й роблю, що жду постійної погоди. Я певний, що незабаром у мене з'являться галюцинації. Іноді безсонними ночами мені треба просто вставати з ліжка і робити чимнебудь шум, щоб не допустити до увялення за столом якоїсь фігури. Я стараюсь себе гіпнотизувати, як це робить Зоря Драгоманів (син М. Драгоманова. — *В.П.*), і переконувати, що все це — мої вигадки. І на якийсь час це вдається мені. Але досить якоїсь дурниці, і все пропало. Погано, Євгене Харлампійовичу, я це виразно вже бачу. Правда, я ще не піддався зовсім і буду боротись з останніх сил"³⁹. Нервові виснаження, "гостра неврастенія" поглиблювали душевний занепад, тяжку депресію — настрої В. Винниченка тієї пори надзвичайно похмурі.

У вересні 1908 р. він залишає Швейцарію і їде до Франції, в Париж. Париж зустрів його так, як зустрічав сотні інших шукачів щастя: байдуже. Проте Винниченко буде грандіозні плани. Має намір записатися вільним слухачем до Сорбонни, щоб "штудіювати природні науки, філософію, літературу і мови"; заснувати в Парижі Український клуб, запалити тамтешніх українців ідеєю культурницької роботи. А головне — розповідати Європі про Україну. Вирішує навіть позмагатися з Г. Сенкевичем: серед його творчих задумів — історичний роман з часів Хмельниччини. Особливі надії покладає на свої п'єси, сподіваючись завоювати сцену європейських театрів — не більше й не менше!

А тим часом літературний Париж живе своїм самодостатнім життям, нічого не знаючи про честолюбні мрії письменника з нікому не відомої України. На вулицях міста Винниченко міг зустріти немолодого вже А. Франса, який якраз тоді узявся за роман "Повстання ангелів". Пізньої осені в Парижі з'явився М. Пруст (він тільки-тільки розпочав роботу над епопеєю "У пошуках втраченого часу"). Ровесник Винниченка Гійом Аполлінер пише вірші, які згодом увійдуть до першої його книжки "Алкоголі". А. Жід готується видати роман "Іммораліст", проблематика якого дивовижно перегукується з моральними "конструкціями" деяких Винниченкових творів...

У нових клопотах минають два місяці. Винниченко поступово знаходить душевну рівновагу, про що він і повідомляє Є. Чикаленка: "Уявіть собі, в Парижі я найкраще почуваю! Найшов уперше тиху хату, в якій цілі дні сиджу за роботою..."⁴⁰. А з Женеви тим часом приходять листи від Люсі, в яких вона пише про свої переживання перед пологами: "Вона (лікарка. – В.П.) каже, що дуже велика дитина (мабуть, в тебе, Володінька)...". І ще через день: "Ти зробив все, що міг і не міг, щоб допомогти мені, мій любий, якби ти знав, як цію це! (Йдеться про влаштування Люсиного побуту в Женеві, яким клопотався Винниченко. – В.П.). ... Чому ми не стрілись хоч би год з 7 тому назад – я не була ж стара. Я не гарна, я вже занадто середня людина. Середня рішуче во всьому: не дурна і не умна, не дуже погана і не гарна, і так все, все... Ось родиться дитина, заботи, клопоти, буду здоровіша, візьму себе в руки, і я доб'юсь того, Володінька, що ти для мене будеш тільки дорогим товаришем, а зараз не можу, нема сил побороть себе..."⁴¹.

А далі сталася катастрофа. Син Володя, якого Л. Гольдмерштейн народила 24 жовтня 1908 р., прожив усього три місяці. "Оце недавно в мене помер син (трьох місяців) при тяжких обставинах, – скаржився Винниченко Є. Чикаленкові 21 лютого 1909 р. – Це вкрай зопсувало мої нерви, і те, що я придбав у Парижі, пішло геть. Почуваю себе дуже погано..."⁴².

І тут ми наштовхуємося на психологічну загадку, якій важко знайти якісь раціональні пояснення. Восени 1908 р. В. Винниченко написав п'єсу "Memento", в основу сюжету якої він поклав історію своїх стосунків з Люсею Гольдмерштейн. У "Літературно-науковому віснику" п'єса з'явилася друком на початку 1909 р. (кн. 2) –

якраз тоді, коли "при тяжких обставинах" не стало дитини Володимира Винниченка і Людмили Гольдмерштейн. Виходить, життя повторювало, "наздоганяло" сюжет драми "Memento"? Люся, прочитавши п'єсу, впізнавала все до дрібниць: "Memento: Володік, моя крошка. Memento! Як ти міг виписати мого... (нерозбірливо. – В.П.). Я читала і переживала муку. Ти не забув ні одного мого слова..."⁴³.

У п'єсі історія з небажаною дитиною закінчується тим, що художник Василь Кривенко виставляє немовля на холодний вітер – і воно незабаром помирає. Мотивується цей страшний вчинок Кривенка тим, що він не хоче, аби його спадкова хвороба передалася дитині, "запрограмувавши" її подальші муки й нещастя. Але справа ще й у тому, що Винниченків герой – заложник ПРИНЦИПУ: апологет сили, ніцшеанець, він оголосив війну "темному сліпому інстинкту" і "приписам ветхої моралі". І ось цей новий його "божок", Принцип чесності з собою, вимагає від Кривенка неабияких жертв. Художник заводить роман з Антоніною, проте крім плотських утіх та ідеї "вільного кохання" нічого іншого обіцяти їй не збирається. Дізнавшись, що Антоніна завагітніла, – драгується: небажана дитина ("плювок життя") може зруйнувати його схему. В Антоніні ж прокидається материнський інстинкт. І хоч Кривенко велить їй позбутися плоду, проте жінка не в силі цього зробити: "Я не вб'ю своєї дитини..." Докори Василя щодо її "покірності темним інстинктам" викликають у неї незгоду ("це великий інстинкт") і навіть здивування, ледь приховане обурення Кривенком: "Що ти за бог такий, всезнаючий?"⁴⁴.

Проте художник Кривенко, заклопотаний власними принципами, врешті-решт, не обмежується докорами й переконуваннями. Він зважується на те, щоб вірність Принципові оплатити смертю дитини. Втім, у цьому його вчинкові "перемоги" значно менше, ніж поразки. За торжество голої ідеї заплачено життям безневинної маленької людини. Її смерть – жажливий результат насилля СХЕМИ над ЖИТТЯМ...

Люся Гольдмерштейн, читаючи "Memento", вже мала підозру, що між фіналом п'єси і смертю її дитини є якийсь зв'язок. "На думку, що Володік умер не випадково, потолкнули мене Юркевичі, – написала вона Винниченку. – Я страшенно кричала, що цього не може бути, я йому... довіряла, він любив його уже не як свою

дитину, а і як крошку Володіка... Підтвердила це Єлена, сказавши в день свого виїзду Марусі (дружині Левка Юркевича. — В.П.), що ти його задушив навмисне...¹⁴⁵. Марія Юркевич посилала Винниченкові в Париж сигнали "sos": Люся — на межі божевілля. І він, схоже, таки приїздив у Женеву, бо невдовзі Люсю відправили до Полтави.

"Прости, Люсю, всі гріхи мої вільні й невольні перед тобою, — писав Винниченко напередодні їхньої останньої зустрічі. — Найтяжчі, може, страждання я дав тобі для того, щоб не було ще тяжчих. Скажу ще про сина. Нікого й нічого на світі я ще так, з такою ніжністю і з таким болем не любив, як його. Одна думка про його такою хвилиною любові облива моє серце, що трудно дихать. Навіть тепер, зараз. Хочеш, вір моїм словам, хочеш, ні. Але сказав це тобі раз назавше, і ніяких питань мені про це ніколи не став. Бо всяке питання є сумнів, а сумнів словами розігнать важко...¹⁴⁶

Був цей їхній роман від самого початку приречений на сумний фінал. Про любов з Винниченкового боку не йшлося, а народження дитини було небажаним для обох... Мине багато років — і в одному з листів Винниченко нарікатиме на "спадкову фамільну нашу хворобу", якої не уник і він сам. Очевидно, тоді, в 1908 р., небажаність дитини була немалою мірою пов'язана саме з цією обставиною. Інакше що означають оті загадкові Винниченкові слова: "Найтяжчі, може, страждання я дав тобі для того, щоб не було ще тяжчих"? Навесні 1909-го обом, Володимирі і Люсі, залишалися хіба що відчай, розчарування й надрив. Збираючись поїхати нелегально в Росію, Винниченко готовий був на все: "Я приймаю виклик твій і нітрошки не сумніваюсь в тому, що ти можеш пристрілити мене, можеш підняти процес і всіма правдами й неправдами доводити, що я повинен у смерті нашої дитини. Можеш навіть видати мене російському уряду, коли зможеш. Можеш звернутись до преси, і... І що? Тут ти безсила. Але ніякого роду помсти я не боюсь, Люсю. Ідучи на Україну, я сам підписую свій смертний присуд. З першим же арештом я кінчаю своє життя...¹⁴⁷

Ось так: драма могла завершитися самогубством, і це було б схожим на фінали багатьох Винниченкових п'єс...

Дивовижно, але на стосунках Л. Гольдмершгейн і В. Винниченка позначався і класовий фактор! У всякому разі, в одному з листів

до Софії Задвиної Винниченко раптом спалахує: "Мне жаль ее (Люсю. — *В.П.*), жаль мучительно... Порой же я ее ненавижу, презираю, готов причинить ей сознательно муки. ...Всею своею кровью из народа я ненавижу в ней упадочность панства, никчемность, негодность, негодность к жизни"⁴⁸... Це теж весна 1909-го...

Ім'я Соні Задвиної в цій сумній історії не є випадковим. Хто вона — ще належить з'ясувати. Писала Соня Володимирі Винниченку екзальтовані листи, патетика яких мала, здається, книжне походження (цитуватиму їх мовою оригіналу: тут важливо відчутти стиль): "Вдвоем, рука в руку крикнуть наше credo и зажить красиво, бурно нашей, только нам одним известной жизнью, объединяя вокруг "наших" целей все лучшее..."; "Я держала драгоценный сосуд с лучшим миром моей души "любовью", его разлили небрежно и смешали с землей..."

Вважала себе вродливою, але "с холодным темпераментом".

Винниченко називав її поблажливо "деточкой", інколи — "дорогой кошечкой". Вона дорікала йому за грубість і, ображаючись, трохи по-дитячому нагадувала про якусь свою послугу: "Я вам помогла в огромном для вас деле; без меня Вам бы не удалось выпутаться из него..." А він по-мефістофельськи бавився з "деточкой", злегка іронізуючи над її наївністю, підлаштовуючись під цей її екзальтований стиль і розігруючи "демонічні" пристрасті... "Берегись, Соня, я дик в любви..."; "...с скрежетом зубов могу и нож всадить тебе..." Або ось так, з "романтичною" ультимативністю: "Если любишь душой и телом — приходи сегодня вечером..."

Соня писала оповідання, напевно, такі ж екзальтовані, як і її листи. Давала їх читати Винниченку. Розуміла, що їхні стосунки мають свій психологічний сюжет, і одного разу дозволила собі маленьку примху: "Если что создашь из наших отношений и писем, посвяти мне..." Соня трохи "придумувала" себе. "Еду к мужу. Никогда я его так не любила, как теперь. Почему — не знаю, но это так", — написала вона якось Винниченку, мовби підтверджуючи ту самохарактеристику, яка зустрілася в одному з її листів: "Я слишком артистка в жизни".

Софія Задвина знала про історію з Люсею Гольдмерштейн (хоч, може, не з усіма подробицями). Люся, зі свого боку, знала про Софію, — і ревнувала Винниченка до неї. Навіть більше — зізналася йому: "Я ненавижу двух людей", і називала при цьому імена

Соні та ще якоїсь Єлени, додаючи: "Я так певна, що якби вони не трапились на твоєму шляху, то Володік би жив"⁴⁹. Але писалося це вже трохи згодом, у жовтні 1909 р., коли сама Люся жила в Полтаві, коли біль її починав ущухати. Вона вже могла дозволити собі "похвалитися": "Є в мене людина, яка любить мене, але я не хочу від нього дитини. ...Мені приємно, як я бачу, як він блідніє від страсті...."

Історія з дитиною начебто прийшла до завершення. Проте в творчості Володимира Винниченка вона мала нові продовження! Здається, він міг би повторити стосовно себе слова Фалька, героя роману С. Пишибишевського "Ното sapiens": "Мене вбиває сама думка про те, що я навряд чи можу сам відчувти безпосередньо страждання або ж насолоду, – все стає в мені літературою, чимось штучним..." Історія стосунків з Л. Гольдмерштейн озвучилася й у романі В. Винниченка "По-свій" (1912). Сюжет цього твору має досить велике відгалуження, яке автор називає так: "Із записок Вадима Стельмашенка". Саме тут вириває вже знайомий нам мотив небажаної дитини, власне – відлуння капрійської історії. От тільки героїв своїх В. Винниченко "поселив" не на екзотичному італійському острові, а в сибірській глушині...

**"Тепер ти маєш
спинитись
на якомусь плані
будучого життя..."**

Десь напередодні свого переїзду із Женеви до Парижа Винниченко отримав листа від Левка Юркевича, який тепер, навесні 1909 р., мав би йому пригадатися. "Не гнівайсь, але звертаюсь з проханням до тебе через те, що саме тепер ти маєш спинитись на якомусь плані відносно свого будучого життя", – писав Левко в серпні 1908 р.⁵⁰. Проте можливість *спинитися* у "Вольдемара" (як називав його Юркевич) з'явилася тільки навесні 1909-го, коли він вирішив будь-що їхати в Росію. Треба було струсити з себе все, що стало для нього нестерпним. "Я сам підписую свій смертний присуд. З першим же арештом кінчаю своє життя..."

Минуло півтора року з того часу, як він подався за кордон, – і ось тепер, лікуючись у санаторії швейцарського містечка Кюснахт, Винниченко міг озирнутися на все, що сталося в його житті після

втечі за Збруч. Наміри їхати до Америки і збирати там кошти для видання соціал-демократичної літератури виявилися нереальними мало не з самого початку. Грошей не вистачило навіть для другого випуску збірника "Дзвін". "Не витанцювалось", – змушений був писати Винниченко Коцюбинському, якого перед тим агітував приєднатися до кола авторів збірника. Двомісячне "intermezzo" на Капрі перетворилося на суцільну муку. Планував там написати "одповідь всім крикунам", які лаяли його за "Щаблі життя", – а довелося змагатися з хворобами і заодно думати, що робити з вагітною Люсею. Вілла Горького з її "зоряними" гостями давала шанс заявити про себе в російських виданнях, проте й тут не все складалося так, як хотілося б. Літо 1908-го Винниченко витратив на переклади своїх творів російською мовою – і дарма: Горький затягував з обіцяним виданням у "Знаннях" тритомника свого нового капрійського знайомого. Надії на вихід до російського читача відкладалися. З іншого боку, Винниченко бачив, що "вдержатись в українській літературі" йому теж буде непросто. Нерозуміння критики, пуританство частини читачів, які, прочитавши новелу "Момент", писали до редакції "Літературно-наукового вісника" обурені листи і погрожували, що відмовляться від передплати, неабияк запалювали амбіції Винниченка. Йому починало здаватися, що з української літератури його "випихають".

Тема "випихання" з української літератури виразно зазвучала в його листуванні з М. Коцюбинським, із яким Винниченко познайомився у Львові на початку червня 1909 р. Михайло Михайлович їхав лікуватися на Капрі, Володимир Кирилович збирався нелегально перетнути російський кордон... "Ви, людина ідейна, яка міцно зв'язала себе з нашим народом, переходите в чужу літературу, мотивуючи свій вчинок тим, що Вас "випихають", а Ви не хочете пручатись, – дивувався М. Коцюбинський. – Збоку я просто дивуюсь. Хіба ж Ви пишете для критики? Хіба для Вас таку велику, таку рішучу вагу має те, що скаже той або інший? Хіба, нарешті, Ви думаете, що у нас є серйозна критика, як у людей? Тим часом дуже несправедливі до свого читача, навіть кривдите його. Ви маєте найкращого читача, якого можна мати, молодь! Кого у нас читають? Винниченка. Про кого скрізь йдуть розмови, як тільки річ торкається літератури? Про Винниченка. Кого купують? Знов Винниченка. Чого ж Ви хочете? Не можна ж

європейською міркою міряти наші відносини..."⁵¹

На якийсь час розважливий і дипломатичний Коцюбинський, можливо, й остудив запал Винниченка, хоча від наміру написати "одповідь крикунам" у художній формі той аж ніяк не відмовився.

І все ж, як не допікали обставини, він таки чимало за півтора року життя в еміграції написав. Оповідання "Зіна", "Купля", "Щось більше за нас", "Рабині справжнього", "Записна книжка", «"Уміркований" та "щирий"», "Матвій Безодня", п'єси "Memento" і "Базар"... З "Memento" все вийшло кепсько: Винниченко відправив рукопис на Капрі для Горького й Луначарського, відіслав Чикаленку і в редакцію "Літературно-наукового вісника", але досить швидко зрозумів, що цей твір успіху йому не принесе. Всі, хто прочитав "Memento", розвели руками. Ну а щодо такого читача, як Люся Гольдмерштейн, то її п'єса просто-таки шокувала. Після "Memento" Винниченко опинився у "блокаді" загального осуду (хоча й на Капрі його стосунки з Люсею Гольдмерштейн, схоже, викликали косі погляди).

А прорватися на сцену страшенно хотілося! Залишалося сподіватися на успіх нової п'єси – "Базар". Першим її читачем, за традицією, став Євген Чикаленко. Правда, цього разу не тільки він: на читання нової драми "парижанина" Винниченка до київської домівки Євгена Харлампійовича запрошено було Миколу Садовського й Марію Заньковецьку... "Вони прочитали п'єсу, – сповіщав Винниченко Горького, – і винесли одностайний, дуже приємний для моєї роботи висновок. Але... тут же додали, що на українській сцені їй не бувати, бо цензура нізащо не пропустить..."⁵²

Сподіватися на прихильність цензури і справді не випадало, адже на сцені мали б з'явитися... молоді революціонери! Хоча Винниченка хвилюють у п'єсі не так політичні, як морально-психологічні колізії. "Мене глибоко цікавить питання про ставлення людини до інстинктів", – писав він у цю пору Горькому. Йшлося про можливість "переробки людини" – не більше й не менше! Про можливість подолання біологічних програм, приборкання інстинктів, підпорядкування "природи"... Тому й ставить Винниченко своїх героїв у ситуацію жорсткого експерименту, який має дати відповідь на поставлені питання. Цього разу експеримент починається з того, що жіноча краса революціонерки Марусі заважає їй виконувати партійні обов'язки. У гуртку всі мають

бути начебто тільки товаришами, а насправді "проблема статі" дає про себе знати й тут. Вродлива Маруся щокроку пересвідчується, що її сприймають передусім як гарну жінку, а не як товаришку по партійній роботі. Проголошена революційна аскеза, універсальна рівність виявляються дуже відносними. "Я ще ні одного не бачила, – розчаровано каже Маруся, – щоб не спробував хтось залицятись до мене. Революціонери теж. Я думала перше, що революціонери не такі, але... бачу..."⁵³

В одного (Трохима) Марусина краса пробуджує ревності, і він ладен відмовитися виконувати завдання, тобто організовувати втечу товаришів із тюрми, оскільки поруч буде суперник. Другий (Леонід) готовий кинути заради Марусі дружину. А є ще ж Цінність Маркович, партійний "поводир", для якого головне – мета, а не засоби. Отож і жіночу красу він хоче просто використати задля справи. І виступати перед робітниками Марусі непросто, адже "вони не слухають, вони дивляться на мене". Краса для "ідеальної" революціонерки Марусі стає "проклятою", і врешті вона спотворює собі кислотою обличчя. А завершується цей жорстокий експеримент самогубством героїні. Їй довелося пережити тяжке розчарування в близьких їй людях, передусім у Леонідові, який, по суті, відсахнувся від неї, хоч і говорив перед тим, що для нього важливішою є душа, а не фізична краса.

Приборкання статі обернулося трагедією. Життя помстилося за спробу насилля над його законами, і це для В. Винниченка чи не найголовніший висновок. Він сподівається зацікавити своєю п'єсою Горького, але наражається на різке неприйняття твору. Це саме тоді Горький написав, що Винниченко, як і Вересаєв та Савинков "здирає з революціонерів романтичні й ідеальні шати"; що революціонери в п'єсі "Базар" – "не соціалісти". Винниченко "вибухнув" уже знайомим нам довгим епістолярним монологом, в якому намагався довести, що він ніякий не ліквідатор революції, але й на революціонерів не хоче дивитися як на якихось жерців чи попів...

Був квітень 1909 року. Винниченко ще покладав на свою п'єсу великі надії. Знайшов якусь актрису, напівфранцуженку-напівросіянку, яка взялася перекласти твір французькою мовою і навіть обіцяла допомогти "проштотувати" його на паризьку сцену. Фантазія Володимира Кириловича розігралася неабияк: "І коли, справді,

мені вдасться ця операція, то я моментально стаю власником надзвичайно доходного маєтку, бо раз п'єса поставлена в Парижі, то це значить, що вона обійде цілий світ. Крім того, досить пройти одній моїй п'єсі, щоб пішли вже й інші. І мені здається, що це матиме вагу не тільки для мене одного, а й для всієї нашої літератури..."⁵⁴

Мріям цим не судилося збутися: фортуна, з сумом іронізував Винниченко, взялася показувати йому дулі. Та й до свого проєкту він охолов досить швидко.

Влітку 1909 р. Винниченко під чужим прізвищем, з чужими документами приїхав в Україну. Євген Чикаленко, дізнавшись про це, схопився за голову: "Тут (у Києві. — В.П.) йдуть неймовірні чутки, що Ви вже одужали і скоро маєте бути в Києві. Я сьому не вірю, бо певний, що Ви ще з глузду не з'їхали: з Вашими лехкими приїздить в таку пилюку — се безуміє"⁵⁵. "Легені" і "пилюка" — то, звичайно, маленькі конспіративні хитрощі Євгена Харлампійовича. Він знав, що адресат зрозуміє його застереження щодо політичної задухи. Час непевний, можна попастися на гачок жандармів, — і що тоді? Є. Чикаленко добре знав і російські порядки, і "дику, анархистичну натуру" свого "хрещеника".

У червні Володимир гостював у Романівці, в Рильських. З Іваном Рильським вони приятелювали. А поруч, у сусідньому селі, жили Юркевичі, здавна прихильні до Винниченка...

Романівський епізод мав несподіване продовження у творчості Винниченка. У 1910 р. він натіше комедію "Молода кров", яку Леонід Новиченко згадав у вельми характерному контексті: "Родини Рильських узагалі не щастило — в тому числі і в деяких творах художньої літератури: йдеться, конкретно кажучи, про шаржоване і загалом несправедливе зображення, яке вона дістала в ранній п'єсі В. Винниченка "Молода кров". (Рильські виведені, звичайно, під іншими іменами, але цілком впізнавано). Молодому соціал-демократові й талановитому письменникові, що бував улітку в своїх друзів і партійних колег — братів Юркевичів (вони ж — по батькові — близькі приятелі сім'ї Рильських, що жила в сусідньому селі), здалося виграшним вивести напівдворянську, старонародницьку родину з дивакуватою матір'ю, що стала панею "з простих", і трьома її синами як художню ілюстрацію занепаду старих гнізд

і "старої" – народницької – ідеології. Досить відомий у літературі випадок "підгонки" конкретних людей під ті чи інші соціальні та характерологічні типи"⁵⁶.

Сюжет комедії будується на смішних перипетіях навколо одруження Антося, сина пані Морочинської, на їхній же наймищці Ївзі. Пані, оберігаючи чистоту дворянської крові, опирається шлюбові. Але, зрештою, капітулює. Вирішальну роль тут відіграє її брат Макар Макарович, захоплений думкою про злиття з простолюдом, а також ідеєю оздоровлення роду "молодою кров'ю" дівчини-селянки.

Проте панська примха обертається фарсом. Ївга виявляється аж ніяк не пейзанською особою, як про неї замиловано думають Антось і Макар Макарович. Це банальна хвойда, яка "бігає в стайню" до місцевих парубків. Та й у панича Антося, як стає відомо, є байстря – результат його "вільного кохання" з сільською дівчиною Килиною. Ївга про те знає, але вона, як і її батько, "собі на умі": головне – прибрати до рук Антося⁵⁷.

Фарс, як і слід було очікувати, завершується посоромленням прекраснодушних ілюзій. Невдовзі після весілля Антось дізнається про Ївжині гріхи. Батько молодої починає запускати руку в панське добро. Ївга скидає маску і стає нахабною, самовпевненою, брутальною... Сільська "ідилія" завершується повним конфузом.

Пишучи "Молоду кров", В. Винниченко відштовхувався від того факту, що "хлопоман" Тадей Рильський був одружений на дівчині з простого селянського роду. Хоча були й інші творчі спонуки, ба навіть підказки. Ще 24 листопада 1908 р. Л. Юркевич писав у Францію майбутньому авторові "Молодої крові": "Мені страшенно хотілося звернутися до тебе з проханням, щоб ти написав невеличкий памфлет (2,3 арк.) на тему про одруження на "милих селянках" (ти, певно, читав у "Раді" про національні родини з чільною статтею Копровського – здається, 226 ч.)?"⁵⁸ Винниченко ж написав не "невеличкий памфлет", а цілу п'єсу. Він полемізував, кепкував, осмішнював народницький погляд на сільські реалії, роблячи наголос – як і належало марксистові! – на становій (класовій) розколотості українського села початку століття.

Євген Маланюк, один із найбільш нещадних Винниченкових критиків, у статті 1951 року висловився цілком осудливо вже про сам факт написання п'єси "Молода кров": "З властивою собі

безцеремонністю (і не без цинізму) Володимир Винниченко використав одруження Т. Рильського як сюжет для своєї досить забавно написаної, але й пліткої комедії "Молода кров", більш подібної до фарсу. Очевидно, комедія та нічого спільного з дійсністю не мала (хитра селянка обкручує дурнуватоного панича і його ще дурнішого батька (помилка Є. Маланюка: у н'єсі – дядька. – В. П.). Михайло Мухин, який був шкільним товаришем Максима (Рильського. – В. П.) і який мав нагоду колись бути запрошеним до маєтку Рильських, згадував, що мати Рильського була взором тактовності, натуральної шляхетності й товариської культури, "вона частувала чаєм, як справжня пані дому, і ніхто не відгадав би в її захованні її селянського походження"⁵⁹.

Втім, "Молоду кров" Винниченко напише трохи згодом, повернувшись у Париж, а поки що він шукає нагоди, щоб усамітнитися і реалізувати нарешті свій намір дати "одповідь всім крикунам".

Він нелегально поселяється у Фастові й пише свій перший роман. Вже сама назва роману мала стати ляпасом опонентам: "Чесність з собою". "Пишу роман, — "звітував" Винниченко Люсі Гольдмерштейн 25 жовтня 1909 р. — Пишу по-російському, бо... знаю, що його не візьме ні одне українське видавництво. Це продовження "Щаблів", навіть з участю того самого Мирона Антоновича і його сестри, Марусі. Вони в другому тільки городі, з другими людьми..."⁶⁰

Роботу над романом В. Винниченко закінчив буквально в останні дні 1909 р., уже повернувшись у Париж. А в січні 1910-го він відправив свою "російську повість" петербурзьким видавцям. "Можеш собі уявити по заголовку, що я все-таки "маніяк", писав В. Винниченко все тій же Л. Гольдмерштейн. — Але гадаю, що цю ідею висловив тепер так, що не зрозуміє тільки дурень, або хто навмисне не схоче зрозуміти..."⁶¹

Йому здавалося, що тепер нарешті вдасться пробити броню нерозуміння тих, хто два-три роки тому не прийняв його "Щаблі життя"...

А тим часом Володимир Винниченко наближався до свого тридцятиріччя. Непомітно відшуміла молодість. "План свого будучого життя" він, звичайно, не міг бачити в деталях, проте вектор

руху не викликав сумніву. Український марксист і український (аж ніяк не російський!) письменник Винниченко знав, що попереду його чекають *боротьба і творчість...*

---

¹ Див.: Жук А. Як ми їхали до Америки. — С. 93 — 94.

² Слово.— 1907. — Ч. 1.

³ Лист Є. Чикаленка до В. Винниченка від 27 грудня 1907 р. // Вежа. — 1997. — № 8—9. — С. 212.

⁴ Лист В. Винниченка до Є. Чикаленка від 17 листопада 1907 р. // Там само. — С. 208.

⁵ Левінський В. Національне питання в Австрії і соціал-демократія // Дзвін. — Збірник 1. — К., 1907. — С. 180.

⁶ Чикаленко Є. Щоденник (1907—1917). — Львів, 1931. — С. 23.

⁷ Лист Є. Чикаленка до В. Винниченка від 27 грудня 1907 р. // Вежа. — 1997. — № 8—9. — С. 211.

⁸ Гехтер М. Новини нашої літератури // Рада. — 1908. — 5, 6 лютого.

⁹ Петлюра С. "Дзвін", збірник // Слово. — 1908. — Ч. 2.

¹⁰ Хоткевич Г. Літературні вражіння // Літературно-науковий вісник. — 1908. — Кн. 4.

¹¹ Див.: Єфремов С. Літературний намул // Рада. — 1908. — 7, 8, 11, 12, 14, 17 березня. Або: Єфремов С. Нариси історії української літератури й критики. — Мюнхен, 1994.

¹² Винниченко В. Щаблі життя // Винниченко В. Твори. — Харків, 1926. — Т. 29.

¹³ Лист В. Винниченка до Є. Чикаленка від 27 лютого 1908 р. // Вежа.— 1997. — № 8—9.— С. 214.

¹⁴ Лист М. Коцюбинського до В. Гнатюка від 14 лютого (ст. ст.) 1908 р. // Коцюбинський М. Твори: У 7 т. — К., 1975. — Т. 6. — С. 88.

¹⁵ Лист В. Винниченка до Є. Чикаленка від 27 лютого 1908 р. // Вежа. — 1997.— № 8—9. — С. 214.

¹⁶ Лист В. Винниченка до Є. Чикаленка від 4 березня 1908 р. // Там само.— С. 216.

¹⁷ Про перебування М. Горького на Капрі див.: Быковцева Л. Горький в Італії.— М., 1979.

¹⁸ Лист В. Винниченка до Є. Чикаленка від 15 квітня 1908 р. // Інститут рукописів НБУ ім. В. Вернадського.— Фонд 293. — Справа 73—183.

¹⁹ Лист Є. Чикаленка до В. Винниченка від 11 квітня 1908 р. // ЦДАВО України. — Фонд 1823. — Опис 1. — Справа 35. Є. Чикаленко датував листи за старим стилем, В. Винниченко — за новим, як у Європі, звідси розходження в часі.

²⁰ Див.: Горький М. Неизданная переписка. — М., 1998. — С. 22.

²¹ Див.: листи К. Голіцинської до В. Винниченка // ЦДАВО України. — Фонд 1823. — Опис 1. — Справа 27.

²² Горький М. Неизданная переписка.— С. 36–37.

²³ Там само. — С. 40.

²⁴ Ленін В.І. Учням капрійської школи: 30 серпня 1909 р. // Ленін В.І. Повне збір. тв.: У 50 т. — К., 1974. — Т. 15. — С. 193, 195.

²⁵ Там само. — С. 191.

²⁶ Горький М. Неизданная переписка. — С. 55.

²⁷ Лист В. Винниченка до Є. Чикаленка від 15 квітня 1908 р. // Інститут рукописів НБУ ім. В. Вернадського. — Фонд 293. — Справа 73–183.

²⁸ Лист М. Горького до В. Винниченка від 17 квітня 1909 р. // Слово і час.— 1993. — № 2. — С. 54.

²⁹ Лист В. Винниченка до М. Горького від 19 квітня 1909 р. // Там само. — С. 55.

³⁰ Лист М. Горького до В. Миролюбова від 2 вересня (за ст. ст.) 1911 р. // Горький М. Собр. соч.: В 30 т. — М., 1955. — Т. 29. — С. 177–178.

³¹ Див.: Горький М. О "карамазовщине" // Там само. — М., 1953. — Т. 24.

³² Литературное наследство. — Т. 72. — Горький и Леонид Андреев. Неизданная переписка.— М., 1965. — С. 307–308.

³³ Лист В. Винниченка до М. Горького від 5 травня 1909 р. // Слово і час.— 1993.— № 2.— С. 57.

³⁴ Лист Є. Чикаленка до В. Винниченка від 21 травня 1909 р. // ЦДАВО України. — Фонд 1823. — Опис 1. — Справа 35.

³⁵ Лист М. Коцюбинського до В. Коцюбинської від 13 червня (за ст. ст.) 1909 р. // Коцюбинський М. Твори: У 7 т. — К., 1975. — Т. 6. — С.134.

³⁶ Лист В. Винниченка до Є. Чикаленка від 9 травня 1908 р. // Інститут рукописів НБУ ім. В. Вернадського. — Фонд 293. — Справа 73–183.

³⁷ Там само.

- ³⁸ Лист Л. Гольдмерштейн до В. Винниченка від 26 квітня 1908 р. // ЦДАВО України. – Фонд 1823. – Опис 1. – Справа 28.
- ³⁹ Лист В. Винниченка до Є. Чикаленка від 7 липня 1908 р. // Інститут рукописів НБУ ім. В. Вернадського. – Фонд 293. – Справа 73–183.
- ⁴⁰ Лист В. Винниченка до Є. Чикаленка від 29 жовтня 1908 р. // Там само.
- ⁴¹ Лист Л. Гольдмерштейн до В. Винниченка від 12 жовтня 1908 р. // ЦДАВО України. – Фонд 1823. – Опис 1. – Справа 29.
- ⁴² Лист В. Винниченка до Є. Чикаленка від 21 лютого 1909 р. // Інститут рукописів НБУ ім. В. Вернадського. – Фонд 293. – Справа 73–183.
- ⁴³ Лист Л. Гольдмерштейн до В. Винниченка від 9 квітня 1909 р. // ЦДАВО України. – Фонд 1823. – Опис 1. – Справа 29.
- ⁴⁴ Див.: Винниченко В. Memento // Винниченко В. Вибрані п'єси. – К., 1990.
- ⁴⁵ Лист Л. Гольдмерштейн до В. Винниченка від 9 квітня 1909 р. // ЦДАВО України. – Фонд 1823. – Опис 1. – Справа 29.
- ⁴⁶ Лист В. Винниченка до Л. Гольдмерштейн від 15 березня 1909 р. // Кур'єр Кривбасу. – 2001. – № 139. – С. 120.
- ⁴⁷ Лист В. Винниченка до Л. Гольдмерштейн від 18 квітня 1909 р. // ЦДАВО України. – Фонд 1823. – Опис 1. – Справа 29.
- ⁴⁸ Лист В. Винниченка до С. Задвиної від 27 лютого 1909 р. // Там само. – Справа 30.
- ⁴⁹ Лист Л. Гольдмерштейн до В. Винниченка, 1909 р. (точна дата не встановлена) // ЦДАВО України. – Фонд 1823. – Опис 1. – Справа 29.
- ⁵⁰ Лист Л. Юркевича до В. Винниченка від 10 серпня 1908 р. // ЦДАВО України. – Фонд 1823. – Опис 1. – Справа 37.
- ⁵¹ Лист М. Коцюбинського до В. Винниченка від 31 грудня 1909 р. // Рад. літературознавство. – 1989. – № 2. – С. 48.
- ⁵² Лист В. Винниченка до М. Горького від 15 квітня 1909 р. // Слово і час. – 1993. – № 2. – С. 53.
- ⁵³ Винниченко В. Базар // Винниченко В. Вибрані п'єси. – С. 93.
- ⁵⁴ Лист В. Винниченка до Є. Чикаленка від 30 травня 1909 р. // Інститут рукописів НБУ ім. В. Вернадського. – Фонд 293. – Справа 73–183.
- ⁵⁵ Лист Є. Чикаленка до В. Винниченка від 6 червня 1909 р. // ЦДАВО України. – Фонд 1823. – Опис 1. – Справа 35.
- ⁵⁶ Новиченко Л. Поетичний світ Максима Рильського. Книга друга:

1941–1964. – К., 1993. – С. 62.

⁵⁷ Див.: Винниченко В. Молода кров // Винниченко В. Вибрані п'єси. – К., 1991.

⁵⁸ Лист Л. Юркевича до В. Винниченка від 24 листопада 1908 р. // ЦДАВО України. – Фонд 1823. – Опис 1. – Справа 37.

⁵⁹ Маланюк Є. Книга спостережень: Статті про літературу. – К., 1997. – С. 315.

⁶⁰ Лист В. Винниченка до Л. Гольдмерштейн від 25 жовтня 1909 р. // Кур'єр Кривбасу. – 2001. – № 140. – С. 61.

⁶¹ Лист В. Винниченка до Л. Гольдмерштейн від 2 січня 1910 р. // Там само. – С. 76.

ЧЕРВОНІ
НІЦШЕАНЦІ

"Я ХОЧУ СОБОЮ ВОЗВЕЛИЧИТИ УКРАЇНЬСЬКЕ..."

(Психологічний портрет В. Винниченка)

Літературна молодість Володимира Винниченка прийшла на початок ХХ ст., коли відбувалася гостра боротьба генерацій в українській літературі. Покоління "Молодої України" намагалося "прорубати вікно в Європу", подолати архаїчну традицію етнографічно-побутового письма, а також народницькі уявлення про місію літератури як такої. (Ситуація ця, між іншим, багатьма ознаками нагадує нинішні літературні обставини в Україні).

Бунт проти "старосвітщини", яким позначена атмосфера українського літературного життя на рубежі століть, цілком відповідав умонастрою молодого В. Винниченка. Обставини — обставинами, але важливо враховувати й суб'єктивний фактор, тобто — психологічний портрет письменника, адже "стиль — це людина", казав Бюффон. Стиль бунту, його характер і форми мають індивідуальне вираження, — так було й у випадку з Винниченком.

Лінію його поведінки — як творчої, так і громадської, як у гімназійні, так і в зрілі роки, — великою мірою визначали *дух противенства*, внутрішня установка на незгоду, протест, виклик. Він змалку звик чинити наперекір загальноприйнятому, домагатися свого всупереч обставинам, хай навіть ціною власної репутації. "Наче біс який сидів у хлопцеві!... Спокій був його ворогом..." — ця авторська характеристика Федька-халамидника (героя однойменного оповідання В. Винниченка) цілком стосується й самого автора. Спогади рідних письменника свідчать, що оповідання про збитошного Федька, написане 1912 року в еміграції, містить автобіогра-

фічний елемент. І це стосується як подробиць та обставин дитинства автора та його героя, так і характерів — реальної людини і літературного персонажа.

Гострі відчуття, відчайдушно-веселий бешкет, незвичайні вчинки, які ошелешують дорослих, зате викликають захват у друзів, — стихія хлоп'ячого ватажка, якому подобається розігрувати своїх ровесників, влаштовувати ризиковані розваги. У XIX ст. про таких казали: *enfant terrible* (жахлива дитина). Проте є у Федька і щось надзвичайно привабливе: передусім — його безоглядність, розмах натури, горда затятість, спритність, навіть зухвальство. А заодно й надійність, готовність узяти на себе чужий "гріх", не ховаючись за спинами інших.

Федько — не такий, як усі. Він із тих "порушників правил", що руйнують стандарт, усталені форми, яких збуджує поезія незвичайних вчинків.

У спогадах матері В. Винниченка, зафіксованих дружиною письменника, є чимало деталей, які "дублюють" історію Федька-халамидника. Збігаються й контури характеру. У часи елісаветградського дитинства Володимир Винниченко був схожим на свого майбутнього героя. "Я був хворобливо вразливий на образи", — каже про себе поет Андрій Халепа з роману В. Винниченка "Хочу!" Судячи з усього, ця ж риса була і в характері молодого Винниченка, імпульсивного й честолюбного. Його дух противенства нерідко виявлявся у формі виклику. У гімназії йому нагадували: "Мы тебя учим на чиновника, а не на свинопаса", — а він навмисне підкреслював своє "мужицьке" походження, розмовляв по-українськи, що вже само по собі було порушенням "стандарту". На зверхність і спроби принизити його відповідав екстравагантними вчинками. Закінчилося це численними непорозуміннями з адміністрацією гімназії і тим, що В. Винниченку атестат зрілості не видали: довелося екстерном скласти випускні іспити у Злато-пільській гімназії. Але й там В. Винниченко шокував викладачів: йдучи на іспит, надяг солом'яного бриля, вишиту сорочку, на руку взяв кирею...

Оця його схильність до епатажу, до "мефістофельської" гри з оточенням та обставинами виявлятиме себе згодом не тільки в суто житейських ситуаціях — у літературі теж.

Не останню роль відіграла його подиву гідна затятість, по-

множена на самовпевненість, віру в безмір власних сил, постійну готовність бути в опозиції до всіх. Опір оточення чи обставин викликав у нього бажання ще активнішої дії — так було і в революційній діяльності, і в творчості, і просто в життєвських ситуаціях. Є. Чикаленко мав достатньо підстав написати в одному з листів: "у вас натура — як у тура". Характерною є та упертість, з якою В. Винниченко ні на йоту не бажав поступитися, коли, починаючи з 1907 р., усі його найближчі друзі й прихильники (Є. Чикаленко, С. Єфремов, Леся Українка, С. Петлюра, В. Леонтович...), не кажучи вже про недоброзичливців, узялися лаяти його за ризиковане експериментування у сфері "нової моралі", за надмір публіцистики у п'єсах і романах, за "проповідництво"... Як наслідок — наростання конфлікту з українською громадою, читацькою публікою, гарячковите намагання довести своє все новими й новими варіаціями одних і тих же мотивів, виступи з відкритими листами, зверненими до опонентів...

І все це — з невідомою щирістю, якоюсь аж демонстративною відвертістю, боязною бути запідозреним у лицемірстві, що виливалися в спроби сформулювати для себе (але й для інших — теж!) етичний принцип "чесності з собою". Він мав означати передусім повну внутрішню гармонію. Найменша невідповідність між почуттям, словом і вчинком — не допускалася, принаймні самонастанова була саме такою. Цим своїм принципом В. Винниченко віддавав певну данину індивідуалізму, адже його "чесність з собою" виключала обов'язковість якихось вимог, етичних нормативів з боку суспільства. Головне — бути в ладу із самим собою, а не в ладу із суспільною мораллю, фарисейською, прогнилою, "буржуазною"...

Тут виявлявся ще один Винниченків "пунктик". Він органічно не терпів віджилих, старих, "зношених" форм життя, ставлячись до них із фанатизмом "полум'яного революціонера". Цей свій фанатичний дух заперечення він приніс і в літературу.

Втім, не лише заперечення. Винниченко не обмежувався відкиданням віджилого — його, здається, ніколи не покидав потяг до універсальних, масштабних питань, до проблеми удосконалення життя, до пошуків "філософського каменя". Сучасники письменника дружно відзначають його схильність до фантастичних проєктів, які багато кого шокували своєю нездійсненністю, утопічністю,

часом — наївністю, крізь яку інколи могло проглядати й щось моторошне. Коли почалися селянські грабежі 1902—1905 рр., В. Винниченко носився з ідеєю влаштувати підпали панських маєтків за одну ніч по всій Україні і був дуже "огірчений", коли друзі-революціонери не підтримали його. Епізод цей вельми красномовний. Винниченкова бурхлива уява намалювала йому вражаючу картину: старий світ воднораз згорає в полум'ї, щоб оновитися в огні. Емоційна, легкозбудлива, художня натура штовхала молодого революціонера, політика до негайної дії, до втілення фантастичного плану, — і що там реалії конкретної ситуації, практичний розрахунок, можливі наслідки...

Уява виявлялася дужчою за реальність, "охудожнюючи" її, змушуючи весь час прагнути до трансформації цієї реальності, "підтягуючи" її до бажаного зразка...

У щоденнику В. Винниченка майже немає спогадів. Минулий час — майже відсутній. Автор діаріуша цілковито спрямований у будучину, його думки належать їй. Потік життя сприймається як матеріал для творчості, а поведінка самого В. Винниченка часом виглядає як експеримент, "провокування" сюжету. Життя стає в такому разі літературою, а література втручається в житейську практику, "підказуючи" ті чи ті варіанти розвитку подій.

Схильність до конструювання моделей майбутнього (як у політичній, так і в літературній практиці), постійна заклопотаність питаннями загального щастя й гармонії вели В. Винниченка на стежку утопізму, і він таки виходив на неї, часом ставав заложником власних ідей і проектів, хоча далеко не завжди і далеко не в усьому це був захмарний мрійник. У випадку з Володимиром Винниченком маємо справу з винятково суперечливим характером. Імпульсивний і темпераментний "порушник правил", він водночас відчував постійну потребу в самоорганізації й самодисципліні. Затятий і самовпевнений, бував і безжальним до себе, про що свідчить наявність гострих самооцінок у щоденнику. Людина індивідуалістського складу, цей письменник змушений був брати на себе ношу революційного лідера, провідника нації, "вождя"...

Ця вічна нетотожність самому собі була виявом яскравої, динамічної, духовно багатої, артистичної натури. Винниченко був апогетом сили й цільності, а тим часом знаком його особистості була стихія, що добре розумів Є. Чикаленко, який одного разу не

втримався від вигуку (в листі до В. Винниченка від 9 липня 1908 року): "Ви по щирості своїй вельми талановита людина, але, вибачте, — дика, анархистична, руйнуюча сила"¹.

"Буйний, різнобічний талант Винниченка"² відзначався парадоксальністю, і це теж впливало з його суперечливої, динамічної, темпераментної натури, а не лише з особливостей складу розуму. Характерна деталь: у багатьох своїх творах (особливо написаних у перші десять років літературної праці) Винниченко явно зловживає словом "чудний", — але в тому то й річ, що його як художника постійно цікавила, притягувала до себе химерія життя, дивні метаморфози, що відбуваються з людиною чи масою людською, екстравагантні, "чудні", ірраціональні вчинки. Життя відкривалося йому своїми парадоксальними виявами, а слово "парадокс" первісно (в грецькій мові) якраз і означало "несподіваний, дивний". Якщо ж мати на увазі ширший зміст цього поняття, то парадокс є абсолютною суперечністю, судженням, яке доводить як істинність, так і неістинність певного твердження. Про парадоксальність Винниченка-художника можна говорити і в цьому розумінні. Амбівалентність його авторської позиції (передусім у драмах і романах) — тому свідчення, про що мова ще буде йти далі.

Окремого дослідження заслуговує питання про світогляд В. Винниченка, тобто — про систему його поглядів на світ і людину в ньому. Проте на трьох головних компонентах, що ними визначається світогляд, варто зупинитися бодай коротко. Ними є **ідеали, переконання і ціннісні орієнтації**. Про свій ідеал, тобто заповітну й вирішальну життєву мету, сам В. Винниченко цілком вичерпно висловився в одному з листів до Є. Чикаленка (від 21 січня 1908 р.): "Будьте певні, Євгене Харлампійовичу, що поки я почуваю в собі сили, я постараюсь зробити все, щоб прислужитись нашій національній справі. Всякими путями, всякими способами, а ми мусимо стати нарівні з передовими націями. Це мета, для якої варто жити й працювати"³.

Щирість цих слів підтверджена всією лінією поведінки письменника — як громадської, так і творчої. Бажання докласти зусиль до того, щоб українська нація утвердила себе політично й культурно, стало для В. Винниченка домінуючою потребою, визначивши, до речі, і його творчу установку на засвоєння й трансформацію, "переправку" художнього досвіду передових літератур Європи.

Тема національної гідності українства, української літератури, її представництва в широкому загальнокультурному контексті не раз виникала в щоденникових нотатках В. Винниченка, в його листуванні. Домінуюча думка – про необхідність подолати інерцію "рідної" гаркун-задунайщини, стати нарівні з кращими зразками світової літератури. Причому роздуми В. Винниченка сповнені як розуміння тяжких історичних обставин, що випали на долю України, так і вельми гострої національної самокритики. Ці два мотиви в нього тісно переплітаються, не раз набираючи особисто-го характеру.

Перебуваючи наприкінці 1907 року в Женеві, В. Винниченко пише Є. Чикаленку про те, що почав брати уроки французької мови і слухає лекції з літератури. "Крім того, думаю прошту-діювати теорію і історію світової науки, філософії і літератури, – повідомляє 27-літній політичний емігрант своєму пораднику і благодійнику. – Я ж – неук, як і більшість наших письменників. Через це почасти ми й не можемо конкурувати з російськими і європейськими письменниками, хоч здатности, може, й не менші маємо..."⁴.

Коли М. Горький влітку 1908 року "забракував" оповідання В. Винниченка "Те ж саме", той принципово відмовився друкувати свій твір і в українських виданнях: "Я не хочу, щоб в українській літературі появлялось щось моє, чого не схотіли б в російській літературі. Українська література не повинна бути смітником, куди можна скидати все негодяще"⁵.

Винниченків ідеал визначав лінію його життя у великому і в малому. Ось він (у березні 1909 р.) заходжується біля перекладу французькою мовою своєї п'єси "Базар", сподіваючись, що вона побачить паризьку сцену. Можливою популярністю і матеріальними статками все не вичерпується: "мені здається, що це матиме вагу не тільки для мене одного, а й для всієї нашої літератури"⁶.

Ось береться засновувати в Парижі Український клуб, домовляється з редакцією журналу "Courtier Europeen", що вона надасть сторінки для рубрики "Ukraine".

Ось, зачеплений критичними закидами Є. Чикаленка щодо "публіцистики" в його п'єсах, вирішує стояти на своєму, протестуючи суто по-винниченківськи: якщо ця моя п'єса погана, то я знищу її і напишу кращу (таке в нього траплялося не раз: перепи-

сувати, "шліфувати" свої твори не любив, волів узятися за щось нове, аніж "дотягувати" те, на чому поставив крапку). "В мені починає загорятись завзятість. Цю п'єсу знищу, але не покладу пера в цій сфері до того, поки не признаюсь сам собі, що не можу писати п'єс. Хай ще дві-три проби, але мушу ж я схопити те, що із філософських трактатів робить п'єси. Гауптман, Ібсен теж беруть ідею і воплощають її в дію й образи..."⁷. Це — з листа В. Винниченка до Є. Чикаленка від 5 листопада 1910 р.

Прагнення звірити себе з Ібсеном і Гауптманом — досить характерне. В. Винниченко обирав позначку на належній творчій висоті і тоді, коли йшлося про українську літературу загалом. І, треба сказати, був строгим, прискіпливим (і навіть несправедливим, коли мати на увазі конкретні оцінки й персоналії) арбітром. У травні 1918 р., задумуючись не раз над гіркою українською історією, яку "треба читати з бромом", він писав у "Щоденнику" слова скрушні і різкі: "до чого ж ми убогі! ...Через безлюддя, бідність на культурні сили і Грушевський серед деяких патріотів у генії попав. "На безлюдді і Хома дворянин", — і Грушевський геній, і Олесь, і Коцюбинський. Та й мене часом так обзивають. Сумно, коли порівняєш цих геніїв із справжніми світовими геніями. Ми — гній майбутніх геніїв нашої нації"⁸.

Звичайно, весною 1918 р. подібні думки з'являлися під тиском тяжких настроїв В. Винниченка, який після падіння Центральної Ради змушений був переховуватися на Княжій горі неподалік від Канева. Але справа, зрештою, не стільки в точності тих чи тих присудів, не стільки в мірі "національного мазохізму", скільки в рефрені, що звучав у роздумах письменника практично завжди: "Ми мусимо стати нарівні з передовими націями".

Віра саме в таку свою місію, безперечно, складала істотну частину самовизначення В. Винниченка, його почувань та установок, беручи гору над сум'яттям, непевністю, виставлянням собі суворих рахунків.

Що ж до **переконань**, які визначають напрямок мислення і дій, систему мотивів і установок людини, то у випадку з Винниченком слід мати на увазі передусім його ранню політичну заангажованість. Це був революціонер-практик, один із чільних діячів української соціал-демократії. Вступивши 1900 року на правничий факультет Київського університету, В. Винниченко попав у вир

гарячих подій, якими жив Київ. Студентство бунтувало проти політики уряду, брало участь у робітничих демонстраціях. Активний член студентської громади Київського університету, В. Винниченко вже в 20-літньому віці вступає до лав Революційної Української партії, займається пропагандистською роботою, тричі відбуває ув'язнення в Лук'янівській тюрмі й "Косому капонірі" (всього в тюрмах йому довелося провести аж три з половиною роки), 1907 року втікає за кордон і повертається з еміграції лише 1914 року, та й то під чужим прізвиськом. І так — аж до березня 1917-го.

Літературна праця, отже, тісно переплелася з професійною революційною діяльністю. Політичні переконання озивалися в тому, що називається пафосом твору, не кажучи вже про те, що в багатьох оповіданнях, романах, п'єсах В. Винниченка сам життєвий матеріал є фрагментом тієї української дійсності, яка кипіла соціальною й політичною боротьбою — селянськими бунтами, робітничими демонстраціями, конспіративною роботою молодих революціонерів-інтелігентів...

Володимир Винниченко за своїми політичними поглядами (а переконання — це і є стійкі погляди) був соціал-демократом, і то було знаком доби, прикметою цілого покоління українських інтелігентів, активне громадське життя яких починалося на світанку ХХ ст. Соціалістичний рух мав на своїх прапорах і національно-визвольні ідеї — про цей симбіоз дотепно висловився Я. Пеленський, стверджуючи, що політичне мислення В. Винниченка — це "нешлюбна дитина Карла Маркса з вродливою і темпераментною українською молодницею"⁹. Треба лише зауважити, що таких "нешлюбних дітей" у колах української революційної молоді було тоді багато...

Українській соціал-демократії перших двох десятиліть ХХ ст. був добре знайомий *дуалізм*, в основі якого лежало прагнення згармонізувати соціальну й національну ідеї. Сповідуючи євангеліє класової боротьби, вона водночас жадала й національного визволення, намагаючись поєднати одне з другим. Звідси — *роздвоєність*, яка чималою мірою пояснювалася самими реаліями України тієї пори.

"Це був час (перед вибухом революції 1905 р. — В. П.), — згадував пізніше Ісак Мазепа, — коли в поступових колах Росії панував погляд, що необхідно зосередити всі революційні сили для знищення насамперед самодержавного режиму. Всі інші завдання відсувалися на задній план як менш актуальні. Вважалося, що в

демократичній Росії настануть кращі умови життя для всіх народів, що входили до складу Російської імперії. Тому й серед української революційно настроєної молоді був поширений погляд, що, мовляв, треба нам спочатку здобути для Російської держави волю політичну й соціальну, а там національне питання вирішиться "автоматично"⁹. І ще в цьому ж зв'язку: "Українська національна свідомість була в той час навіть серед активних українців ще дуже мало розвинута", газета "Рада", наприклад, мала близько 3 тисяч передплатників на 30 мільйонів українців, "українська ідея в цей час ще не мислилась як щось цілком ясне й безсумнівне"¹⁰.

Все це варто пам'ятати, щоб краще зрозуміти й становище та політичні орієнтації Володимира Винниченка, стосовно якого загальна ситуація доповнювалася деякими суттєвими відтінками, що про них точно сказав Є. Чикаленко, який дуже добре знав вдачу свого літературного "хрещеника": хоч Винниченко і належав до соціалістичної партії, писав Є. Чикаленко, проте "я вважаю, що по вдачі своїй він швидше анархист"¹¹.

Малася на увазі вічна Винниченкова опозиційність, конфліктність (в ЦК УСДРП він мав складні стосунки з М. Поршем, у літературному середовищі — з С. Петлюрою й М. Грушевським, майбутніми своїми соратниками в часи УНР, — та й хіба тільки з ними?). І. Лисяк-Рудницький уже значно пізніше зауважував, що "Винниченко-політик мав... великі недоліки, що корінилися почасти в його характері, а почасти в інтелекті. До хиб характеру треба зарахувати Винниченків непогамовний, "степовий" темперамент, що кидав його в екстремі..." Інтелектуальною ж вадою його було *доктринерство*, адже екстремі мають звичку перетворювати переконання людини в догми. І справді: "в духовості Винниченка реаліст перебував у постійному неусвідомленому конфлікті з доктринером". Він "належав до людей, які не можуть жити без утопії"¹² і саме тому не раз виявлявся заручником власних ідей і проєктів, про що вже було сказано вище.

Художник у Винниченкові нелегко уживався з проповідником (чи доктринером, як сказав би І. Лисяк-Рудницький). Раціоналістичні побудови в нього часом вступають у суперечність із подихом життя, ідеологічна настанова — з блискучою художницькою інтуїцією.

Соціаліст Винниченко ненавидів старий (буржуазний!) світ з його соціальними контрастами і кривдами, національною

безправністю України. Внутрішня установка на боротьбу за світ новий, який малювався в уяві з усіма крайнощами соціалістичного утопізму (фізичне знищення панівних класів, встановлення диктатури пролетаріату, ліквідація приватної власності, заперечення "буржуазної" моралі, відкидання інституту сім'ї, "перебудова" людини...), — була органічною для В. Винниченка, якого, здається, ніколи не покидала ідея загальної гармонії, щасливого облаштування життя.

Його революціонізм стосовно старих суспільних форм мав ще одне (окрім соціалістичних ідеалів і програм) потужне джерело — філософію Фрідріха Ніцше, з її всепроникним гаслом "переоцінки всіх цінностей". Таким чином виявлялася, переломлюючись у системі переконань конкретної людини, загальна закономірність. "На зламі століть в українській літературі і критиці з'являється ніцшеанський дискурс", який "розвивався паралельно з соціалістичним. Мода на соціалізм була не меншою, ніж мода на Ніцше"¹³.

Не варто говорити про вплив Ф. Ніцше на В. Винниченка, оскільки так звані "впливи" ніколи не зводяться до простого пасивного сприйняття, до безвольного відбиття і засвоєння чужих ідей. "Вплив" зумовлюється не тільки значимістю, силою і виразністю того, що впливає. Він завжди є також результатом активної волі й вибору, акт переваги. ""Впливає" на людей те, що соціально їм не чуже, більше того, те, що їм треба і, отже, цікаве"¹⁴.

У Ніцше соціаліст Винниченко так само знаходив для себе "те, що треба", — навіть при тому, що сама соціалістична ідея відкидалася цим філософом. Можна сказати, що з Ніцше він вів свій "діалог", шукаючи в нього обґрунтування своїх поривань і прагнень, підтвердження своєї правоти. Так шукають спільників у якійсь важливій справі (В. Винниченко навіть переклав українською трактат "Так промовляв Заратустра" — сталося це, очевидно, під час одного з трьох тюремних ув'язнень, отже, десь між 1903 і 1907 роками. Три загальні зошити з перекладом "Заратустри" зберігаються в архівах разом з іншими матеріалами, що належать до цієї пори).

Таким чином, у процесі накопичення життєвого досвіду в молодого В. Винниченка сформувалася цілком визначена система ціннісних орієнтацій, які утворювали "вісь свідомості, що забезпечує

стійкість особистості, спадкоємність певного типу поведінки й діяльності, яка виражається у спрямованості потреб та інтересів"¹⁵. Усвідомлені цінності стають, як відомо, переконаннями.

Ієрархія цінностей, які сформувалися в процесі життєдіяльності В. Винниченка, мала такий вигляд:

політичні цінності — всебічне (тобто — соціальне й національне) визволення суспільства шляхом руйнування Карфагена російського самодержавства. Власна участь у цьому процесі здійснювалася Винниченком у двох формах — безпосередньої політичної діяльності й літературної творчості. Причому творчість уявлялася не лише як спосіб самовираження чи впливу на умонастрої суспільства, а також як можливість піднесення національної гідності українства ("я хочу собою возвеличити українське...");

філософські цінності — повнота життя з її яскравістю, насиченістю, природністю, без чого неможливе людське щастя. Але для його досягнення потрібна й суспільна гармонія: Винниченко уявляв, що досягти її можна, облаштувавши суспільне життя на соціалістичних засадах. Пройшовши через захоплення ідеями Ніцше, він тривалий час вважав, що універсальним філософським ученням є марксизм. Пізніше ж, уже в останній своїй еміграції 1920—1951 рр., Винниченко, розчарувавшись у радянському варіанті соціалізму, напише великий філософсько-етичний трактат "Конкордизм", у якому викладе власне розуміння гармонії у стосунках між різними політичними системами, злагоди людини з самою собою, досягнення нею фізичної і духовної досконалості. Г. Костюк мав підстави стверджувати, що світоглядна еволюція В. Винниченка була вельми стрімкою — "від радикальних соціал-демократичних позицій перших двох десятиріч ХХ сторіччя до цілковитого їх заперечення новою утопією синтезом старого Фур'є й модерного Ганді"¹⁶;

моральні цінності — принцип "чесності з собою" як етичний постулат "нової моралі", власні моделі якої В. Винниченко намагався протиставити моралі "старій", з його погляду — буржуазній, фарисейській, облудній. Звідси — Винниченків революціонізм у питаннях моралі (культ природності, індивідуалістські тенденції, вільні стосунки між статями, ідея пробного шлюбу тощо);

естетичні цінності пов'язувалися у В. Винниченка, передусім, з європейським художнім досвідом, інтенсивне засвоєння якого

мало стати запорукою якісного оновлення національної традиції.

Характерною в цьому розумінні є лектура В. Винниченка, про яку можна скласти часткове уявлення на підставі його листів і "Щоденника". Сліди Винниченкового читання зустрічаються тут не так і рідко. У вересні 1908 р. він просить свою кореспондентку Люсю Гольдмерштейн надіслати йому романи Ф. Достоевського "Брати Карамазови" та "Злочин і кара". У січні 1909 р. кілька разів згадує (в листах до Софії Задвиної) польського модерніста С. Пшибишевського, причому — в контексті роздумів про стосунки між статями: "Не всякая пара людей может сходиться, не всякую женщину тянет к известному мужчине и наоборот. Должно быть большее или меньшее родство их тел и душ, должен быть гармонический темп их существ. Не в метафизическое влечение я верю, а в это. Оно не необходимо, — другие силы могут нейтрализовать его, можно развить его до метафизики. Пшибишевский яркий выразитель этой идеи"¹⁷. Судячи з усього, інтерес до С. Пшибишевського у В. Винниченка був глибоким. 1909 р. він навіть виголошував у Парижі реферат про творчість цього письменника. А 1911 р. нотував у "Щоденнику": "Загадки таїть Пшибишевський". І там же: "У Пшибишевського нема акції, а тільки життя душі"¹⁸.

В листах до Є. Чикаленка В. Винниченко неодноразово посилається на М. Горького (1907–1909 рр.), згадує імена І. Тургенєва, Е. Золя, Г. Мопассана, Л. Андреєва, Г. Сенкевича (1908 р.), Г. Ібсена, Г. Гауптмана, Л. Толстого (1910 р.), О. Купріна й М. Арцибашева (1912 р.)...

У щоденникових записах 1911 р. зустрічаються його думки про Гамлета (герой Шекспіра — "приклад великого інтелекту і не дуже сильних бажань"). Серед нотаток 1914 року — враження про прозу норвезького письменника А. Гарборга: "Його "Загублений батько" наганяє на мене думливість. ...Він щирий, сердечний, дійсно шукаючий, дійсно страждучий"¹⁹. Записи січня 1915 року свідчать про знайомство В. Винниченка з творчістю Б. Бйорнсона.

Характерною особливістю творчої лабораторії письменника Винниченка (принаймні після 1907 р.) було те, що він, беручись за п'єсу чи роман, спеціально студіював праці з філософії, психології, біології... Про роботу над перекладом Ф. Ніцше вже згадувалося вище. А ось ще один красномовний запис у "Щоденнику" (1911 р.): В. Винниченко нотує перелік книжок для читання, серед

них — "Наука й нравственность" М. Бертеля, "Развитие наследственности" О. Геровича, "Любовь в природе и развитие любви в живом мире" Бельше, праці Вагнера, Ренана, А. Бергсона... Коло читання визначається, як бачимо, інтересом В. Винниченка до проблем спадковості, ролі інстинктів, підсвідомості, моральних аспектів життєдіяльності людини...

Як свідчать архіви, В. Винниченко студіював наукові праці вельми уважно, роблячи численні виписки з них (зберігся, наприклад, його розлогий конспект дослідження М. Гюйо "Происхождение идеи времени. Мораль Эпикура и ее связь с современными учениями". — Спб., 1899). Таким чином "підживлювалися" ті "теорії", що їх проповідують герої деяких п'єс та романів В. Винниченка. Є. Чикаленко вважав, що перенесення в літературні твори тих чи тих наукових ідей, дискусій обертається у В. Винниченка публіцистикою, і сердито картав його за надмір проповідництва: "Боюсь, що й одповідь критикам (які різко негативно поставилися до п'єси "Щаблі життя". — В. П.) Ви втнете таку саму, як сю п'єсу. Я вже се бачу з Вашої откритки, в якій Ви кажете, що "штудіюєте наукові твори", на підставі яких будете її писать.

Коли я говорив про Вас, що Вам треба більше читать, ніж писать, то не про таке читання я говорив. Я мав на меті, що Ви взагалі будете учитись, розвивать себе, щоб быть широко освіченою людиною, а не для того, щоб, вооружившись науковою зброєю, доводить критикам, що треба бути "чесним з собою"²⁰. Справді, відсутність систематичної освіти,²¹ і то не лише політичної (на що вказував І. Лисяк-Рудницький), тільки частково компенсувалася самоосвітою, якій, до того ж, заважала "революційна метушня" цієї людини, наділеної "небуденними і різноманітними природними здібностями"²². В. Винниченко й сам усвідомлював, що партійна діяльність поглинала його молодість (варто ще раз пригадати його скрушне зізнання Є. Чикаленкові: "Я ж — неук..."), хапався за книжки, брався відвідувати лекції, а безгрошів'я штовхало його до швидко- і багатописання, темперамент і амбіції не дозволяли "висиджувати" свої твори ("як Коцюбинський", — зіронізував він в одному з листів)...

Коло Винниченкового читання цілком закономірне в контексті літературних захоплень перших двох десятиліть ХХ ст. Можна навіть сказати, що воно типове для тодішнього українського інте-

лігента. Для порівняння можна зіслатися на лектуру В. Стефаника, М. Коцюбинського, Лесі Українки, Ольги Кобилянської...

"Чи багато читав Стефаник? — запитував Б. Лепкий. — Як там було в Русові, не знаю, але за краківських часів — ні, Арно Гарборг, Достоевський, Кнут Гамсун, Ібсен, Пшибишевський, з яким добре жив, досить. ...З наших Франка високо ставив...

Ніцшого "Also sprach Zarathustra" позичив собі від мене, бо казав, що Ніцше потужний стиліст"²³.

М. Коцюбинський у 1905 р., відповідаючи на запитання М. Мочульського, називав практично ті ж імена: "В молодих літах захоплювався я Шекспіром, В. Гюго, а відтак і Мопассаном, хоч взагалі читав дуже багато"; "свій літературний смак я виробив під впливом європейської літератури. Слов'янські літератури мені менше подобаються. В останні часи дуже захоплююсь північними письменниками (Ібсен, Юнас Лі, Від та інші), також Метерлінком, Роденбахом...". І ще — на продовження теми смаків і ціннісних орієнтацій: "Слов'янські літератури мені менше подобаються, ніж європейські. А то тому, що я там стрічаю ширші горизонти, більшу дефініцію в оброблюванні сюжетів, у стилі. Спеціально Достоевського дуже люблю. З сучасних українських письменників мені більше подобаються Стефаник, Франко, Мирний, Кобилянська, Леся Українка, Самійленко, Лепкий".

Законодавцями літературної моди, отже, були скандинавські письменники (Г. Ібсен, К. Гамсун, Б. Бйорнсон, А. Гарборг), німецькі (Г. Гауптман), російські (Ф. Достоевський), польські (С. Пшибишевський). Естетичні цінності пов'язувалися у В. Винниченка саме з цим рядом... Чи вдалося йому досягти бажаного — "собойо возвеличити українське"? Схоже, що кінець ХХ ст. дає підстави відповісти на це запитання загалом ствердно. Хоча історія цього возвеличення виявилася надто драматичною, повною суперечностей, триумфів і поразок. І справа тут уже й не в самому В. Винниченкові, а в нашій національній долі і вдачі, в українській історії століття, яке нарешті минуло...

¹ ЦДАВО України. — Фонд 1823. — Опис 1. — Справа 35.

² Слова історика І. Лисяка-Рудницького (див. його статтю "Суспільно-політичний світогляд Володимира Винниченка у світлі його

публіцистичних писань"// Сучасність. — 1980. — № 9. — С. 61)

³ Інститут рукописів НБУ ім. В. Вернадського. — Фонд 293. — Справа 73—183.

⁴ Там само.

⁵ Там само.

⁶ Там само.

⁷ Там само.

⁸ Винниченко В. Щоденник. Т. 1: 1911—1920. — Едмонтон — Нью-Йорк. — 1980. — С. 286.

⁹ Див.: Володимир Винниченко. Анотована бібліографія / Упоряд. Вадим Стельмашенко. — Едмонтон, 1989.

¹⁰ Мазепа І. Підстави нашого відродження. Частина перша: Причини нашої бездержавності. — Б.м., "Прометей", 1946. — С. 143.

¹¹ Чикаленко Є. Спогади (1862—1907). — Нью-Йорк, 1955. — С. 329.

¹² Лисяк-Рудницький І. Суспільно-політичний світогляд Володимира Винниченка у світлі його публіцистичних писань. — С. 68, 73.

¹³ Павличко С.Д. Теоретичний дискурс українського модернізму: Автореф. дис. ... докт. філол. наук. — К., 1996. — С. 12.

¹⁴ Асмус В.Ф. Историко-философские этюды. — М., 1984. — С. 217.

¹⁵ Философский энциклопедический словарь. — 2-е изд. — М., 1989. — С. 732.

¹⁶ Костюк Г. Володимир Винниченко та його доба. — С. 201.

¹⁷ ЦДАВО України. — Фонд 1823. — Опис 1. — Справа 30.

¹⁸ Винниченко В. Щоденник. — Нью-Йорк — Едмонтон. 1989. — Т. 1. — С.39.

¹⁹ Там само. — С. 143.

²⁰ ЦДАВО України. — Фонд 1823. — Опис 1. — Справа 35.

²¹ У 1900 р. В. Винниченко екстерном склав іспити в Златопільській гімназії, того ж року вступив на юридичний факультет Київського університету, але з другого курсу був виключений за участь у студентських протиурядових акціях і здобув диплом лише 1905 року, — знову склавши іспити екстерном!

²² Лисяк-Рудницький І. Суспільно-політичний світогляд Володимира Винниченка у світлі його публіцистичних писань. — С. 70.

²³ Лепкий Б. Із спогадів. Василь Стефаник // Дивослово. — 1996. — № 9. — С. 5.

ТВОРЧІСТЬ ВОЛОДИМИРА ВИННИЧЕНКА

1902 - 1920 РР.

І ХУДОЖНІ ТЕЧІЇ ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Винниченко-художник починався з бунту проти віджилих мистецьких форм, передусім етнографічно-побутової "старосвітщини" (хоча коріння його творчості, природно, живилося й національною традицією). Його власні естетичні пріоритети пов'язувалися з новітніми художніми явищами в Європі й Росії, з "авторитетними стилями", тобто — зі стилями тих письменників, творчість яких задавала тон у загальноєвропейському літературному процесі.

З кінця ХІХ ст. вплив європейських художніх шкіл на українську літературу значно посилювався. І це не була "експансія" ззовні. Це був наслідок активного зустрічного руху самого українського письменства. Нічого не відбувалося раптово й просто. Нове співіснувало зі старим, нерідко народжувалося зі старого, вступаючи з ним у складну взаємодію, що трималася на системі "притягувань-відштовхувань".

Творчість В. Винниченка 1902—1920 рр. — реальне підтвердження цього загальнометодологічного висновку. Вона увібрала в себе елементи різноманітних явищ, знаменуючи перехід української літератури до нової естетичної якості. Через те важливим видається питання про зв'язок прози й драматургії письменника з основними художніми напрямками й стилями доби: реалізмом, натуралізмом, неоромантизмом та символізмом.

Неореалізм. Творчість В. Винниченка розвивалася переважно в рідній прозі реалізму. Однак слід мати на увазі, що й сам цей напрям на початку ХХ ст. набув нових рис, збагачуючись і ускладнюючись порівняно з минулим сторіччям. Відбувалося це як за рахунок

іманентного його розвитку (виникли, скажімо, різноманітні типи реалістичного роману — філософський, психологічний, сатиричний, фантастичний), так і внаслідок засвоєння здобутків інших напрямів (відтворення життя у формах самого життя доповнилося художньою умовністю, притчевістю, елементами фантастики...).

Вже на межі XIX—XX ст. стало очевидним, що український реалізм набуває нових ознак. Значно зросла увага письменників до внутрішнього світу людини, збагатився сам психологічний інструментарій, за допомогою якого розкриваються характери героїв. Крім того, реалізм охоче йшов на зближення з модернізмом. Тому дослідники небезпідставно почали називати його (вже в оновленій іпостасі) неореалізмом, маючи на увазі близькість "до модернізму в художніх засобах психологічного пізнання людини" і розходження з ним (модернізмом) "у меті цього пізнання: реалізм-ві людина потрібна була для осмислення соціального оточення".

Серед тих, кому дісталася роль реформатора реалізму в українській літературі, був і В. Винниченко.

Уже в перших новелах він, вдаючись до прийомів латентної критики, полемізував з І. Нечуєм-Левицьким навіть на сторінках художніх творів, кепкуючи над його "патріархальною", описовою манерою письма. Подібні відштовхування є не лише способом заперечення чужого досвіду, а й формою подолання власної інерції. В. Винниченко, можливо, не був би таким насмішкуватим щодо стилю І. Нечуя-Левицького, якби не відчував, що й сам мимоволі віддає данину етнографічно-побутовій традиції. Сміх дає змогу не лише спростувати канон, а й самому звільнитися від нього. Тому, на нашу думку, творчість В. Винниченка не була стрибком від старого реалізму до нового. Вона була переходом до неореалізму.

Щодо розуміння самої місії літератури, то письменник дотримувався загалом народницьких уявлень. Модерністи, як відомо, наголошували на самоцінності мистецтва, на його НЕ-утилітарності, на тому, що творчість — це насамперед самореалізація митця-пророка, рукою якого водить сам Бог. Для народників же творчість — це не стільки містика, скільки свідоме служіння народу. Література була для них соціальним педагогом. Вони не могли дозволити собі розкоші пориватися "в блакить", забуваючи про злободенність. І цей ідеал для В. Винниченка був ближчим. Революціонер-практик, один із лідерів української соціал-демократії,

він і творчістю своєю прагнув втручатися в життя, щоб змінювати його. Чи ж дивно, що деякі ранні твори письменника мали відверто агітаційний характер і навіть видавалися як... партійна література. І чи дивно, що сучасники (наприклад, Євген Чикаленко, Леся Українка) помічали в його романах та п'єсах проповідницьке начало, оголену тенденційність? У творах В. Винниченка 1902—1920 рр. помітний той публіцистичний, "трактатний" елемент, який пізніше, особливо в останній період творчості письменника, стане домінуючим. Звідси й поява таких романів-трактатів, як "Лепрозорій", "Нова заповідь" чи "Слово за тобою, Сталіне!"

В. Винниченка вабила не стільки самореалізація через творчість, скільки суспільний ефект слова, можливість його впливу на суспільство. Свій обов'язок художника він вбачав у тому, щоб виносити на обговорення суспільства злободенну проблематику і тим самим виконувати "провокативну" місію. Подібний підхід до власної творчості спостерігаємо в О. Довженка, який одного разу зізнався, що мріє написати такий твір, за яким би уряд прийняв постанову, щоб втілити висловлені в ньому ідеї в життя. В. Винниченко теж пропонував суспільству "сценарії щастя" — такі, якими він їх уявляв.

Крім того, серед численних літературних маніфестів та дискусій, якими для українського письменства починалося ХХ ст., була й вельми колоритна Винниченкова спроба сформулювати деякі постулати марксистської літератури. У статті "Спостереження непрофесіонала. Марксизм і мистецтво" він вів гостру полеміку з ідеологами модернізму, обстоюючи, по суті, принцип партійності літератури², за що був гостро розкритикований М. Євшаном. У постулатах В. Винниченка, в його закликах творити літературу суспільної дії, що вела б у "голубу далечінь", проглядали контури "теорії" соціалістичного реалізму.

Завдяки В. Винниченку нових ознак набув жанр українського реалістичного роману. Якщо наприкінці ХІХ ст. здобутки української прози пов'язувалися насамперед з романом соціально-психологічного типу, то на межі сторіч заявив про себе роман психологічний. Романи ж В. Винниченка прикметні вже тим, що в них відсутня гостра соціальна конфліктність, притаманна його ранній новелістиці. Майже всі вони — з життя української інтелігенції. Село в романах письменника практично відсутнє. Лише в деяких

творах, таких як "Чесність з собою", "По-свій" вгадується кипіння соціальних пристрастей: збираються на збори революціонери, десь готується страйк робітників, хтось згадує потрясіння, пережиті 1905 року... Мирон Купченко із "Чесності з собою" лише номінально заводський кресляр. Автора цікавлять морально-психологічні аспекти його поведінки, його "теорія" і здатність (чи нездатність) бути цілісною особистістю. Світ Винниченкових інтелігентів переважно замкнутий родинними рамками, важливу роль у ньому відведено складній любовній інтризі, "трикутникам" та "багатокутникам", покликаним продемонструвати химерію життя в його парадоксальних виявах. Світ, про який ідеться, — це повсякдення, в центрі його — поети, археологи, лікарі, журналісти, художники, юристи...

Крім того, в романах В. Винниченка послаблена роль фабули, увага автора зосереджена на психології персонажів. Внутрішні конфлікти його цікавлять більше, ніж зовнішні (зіткнення героя з несприятливими обставинами, оточенням, перешкодами). Домінують рефлектуючі герої, безпосередня психічна активність яких (пізнання, спілкування, переживання) невіддільна від самоаналізу, осмислення своїх життєвих принципів, цілей, цінностей, прагнень. Рефлексія в них є засобом самоконтролю та самовдосконалення.

Чи не в першу чергу це стосується героїв романів "По-свій", "Божки", "Хочу!", "Заповіт батьків", "Записки кирпатого Мефістофеля". Якщо характери Миколи Джері чи Чіпки Вареника у відомих романах І. Нечуя-Левицького й Панаса Мирного виявлялися через безпосередню дію, діалоги, монологи, авторські характеристики, то у В. Винниченка значну роль відведено внутрішньому мовленню героїв.

Це означає, що рефлектуючі герої вимагали нових способів зображення характерів, зокрема невласне прямого мовлення, внутрішніх монологів, складної структури діалогів та полілогів, динамічних портретів. Прийоми ці мали "оголювати" всю складну (часом навіть надламану!) психіку персонажів, розкривати процес їхнього безупинного самоаналізу.

Очевидно, саме цим можна пояснити той факт, що в романах В. Винниченка досить часто зустрічаються щоденники героїв ("По-свій"), листи ("Хочу!"), записки ("Чесність з собою"). Слово "записки" навіть винесене ним у заголовок роману 1916 р. —

"Записки кирпатого Мефістофеля". Оповідь тут чи не вперше в українській романістиці ведеться від першої особи.

У романах письменника надзвичайно важливе значення мають діалоги, що, до речі, споріднює їх із романами Ф. Достоєвського. Мають вони вигляд словесних двобоїв з приводу ідеї ("теорії"). Прикметними є диспути Тараса Щербини й Кита, Дари і Сергія ("Чесність з собою"), Петра Заболотька і соціаліста Михайла ("Заповіт батьків"), суперечки Вадима Стельмашенка з Микульськими ("По-свій"). Диспути героїв Винниченка давали критикам підстави говорити про публіцистичність і "проповідництво" у творчості письменника. Є в романах українського автора й момент поліфонії, що зближує їх з романами Ф. Достоєвського. Поліфонія, за М. Бахтіним, передбачає у Ф. Достоєвського "множинність самостійних голосів і свідомостей, які не зливаються", "множинність рівноправних свідомостей". "Головні герої Достоєвського не тільки об'єкти авторського слова, — зауважує дослідник, — а й суб'єкти власного"³. У В. Винниченка теж бачимо складну взаємодію авторського голосу з голосами персонажів. Критики 1910-х років, скажімо, сприймали монологи Мирона Купченка як такі, що висловлюють авторську позицію. При цьому вони не помічали, що авторові близькі й сумніви Тараса Щербини — Миронового опонента. Авторське "я" ніби розщеплюється, роздвоюється, і в цьому зв'язку слід говорити про Винниченкову амбівалентність. Тези Петра Заболотька у романі "Заповіт батьків" так само авторські, як і антитези Михайла. Авторський голос розчинений у голосах різних героїв, які часто мають протилежні погляди.

Подібна складність була новою для українського реалістичного роману. Несподіваною, порівняно з ранньою новелістикою, виявилася у Винниченка-романіста й функція пейзажу. Він майже зник, за винятком хіба що розкішних описів природи в романі "Хочу!". На зміну сільському матеріалові багатьох Винниченкових оповідань прийшов урбаністичний колорит. Тим часом у новелістиці В. Винниченка залишався більш традиційним, тому можна назвати лише кілька його творів "короткого" жанру, які ставали об'єктом гарячих суперечок, принаймні на рівні усних обговорень та приватного листування, — "Дрібниця", "Момент", "Рабині справжнього", "Те ж саме".

Хоча гострополемічні романи й драми В. Винниченка дещо

заступили новелістику письменника, саме в "короткому жанрі" його художні здобутки особливо яскраві. Від соціально-психологічного оповідання він ішов до новели, в якій соціальні колізії поступалися психологічним завданням. Новелістичній поетиці Винниченка притаманна опора на динамічну фабулу, в основі якої — історія, випадок, пригода, екстремальні обставини. Незвичайні ситуації стають моментом істини, висвітлюючи несподівані метаморфози, що відбуваються з героями. А вони, в свою чергу, зайвий раз засвідчують парадоксальність художнього мислення письменника.

Винниченко-новеліст художньо досліджував психологію взаємин вождя та маси, психологію натовпу ("Суд", "Солдатики!", "Студент"), тим самим збагачуючи людинознавчу скарбницю "малої прози". Адже психологічний аналіз "масової психології" був малодослідженою сферою і в європейській прозі (В. Винниченко, по суті, продовжував лінію автора "Жерміналю" Е. Золя, якого теж цікавила психологія окремої людини і маси в момент великих соціальних потрясінь).

Деякими рисами Винниченкова новелістична поетика споріднена з мопассанівською (значна роль пригоди, випадку в сюжетах, введення "внутрішнього оповідача"...).

У низці новел В. Винниченко використовує прийоми буфонади, анекдоту, фейлетону, фарсу ("Малорос-європеєць", «"Уміркований" та "Щирий"», "Записна книжка"). У кількох *новелах курйозів* створено колоритні типи-маски (передусім — лики малоросійства).

М. Зеров вважав, що в період з 1907 до 1920 року В. Винниченко віддавав перевагу "імпресіоністичній новелі"⁴. З цим твердженням погодитися нелегко. В. Агеєва, яка спеціально досліджувала українську імпресіоністичну прозу, доводить, що імпресіоністи, зосереджуючись на "конкретних феноменах", "ігнорували проблеми причинності, соціальної, біологічної, генетичної обумовленості". Для імпресіонізму цікавою є "мить, а не тяглість". Довіра до конкретного сприйняття й абстрагування від попередніх знань означали, що чуттєве враження від реальності важливіше за саму реальність. Світ поставав святковим і барвистим, оскільки йому, "побаченому заново", мовби поверталася первозданність⁵.

У творах імпресіоністів, як правило, автор відходить на другий план, а випадкове, індивідуально-неповторне стає таким же повно-

правним компонентом художньої системи, як і соціальне, масове. "Роль сюжету дуже послаблена", натомість перевага віддається настрою, а "логічний зв'язок між окремими картинами, епізодами іноді зовсім не простежується"⁶. Чи є все це у прозі, зокрема новелістиці В. Винниченка?

Очевидно, що ні.

На відміну від імпресіоністів, у яких поведінка, характер, душевний стан героїв не зумовлені соціальними, біографічними чи якимись іншими чинниками, а "приватний час окремого героя" лише пунктирно пов'язаний з "великою історією", у Винниченка-новеліста домінує реалістичне начало. Зображальне, об'єктивне, життєподібне, відтворювальне начало визначає стиль його новелістики, домінуючи над виражальним, суб'єктивним, умовним, перетворювальним. Лише в деяких творах з'являється "символістика": написання абстрактних понять з великої літери, деяка "позачасовість" обставин, притчевість, образна багатозначність. У цьому плані прикметними є новели "Дим", "Рабині справжнього", "Таємна пригода", "Момент" та деякі інші. Очевидно, саме вони дали певні підстави М. Зерову говорити про поворот В. Винниченка до "імпресіоністичної новели", що підтверджує загальну тезу про дифузю, взаємопроникнення стилів в українській літературі на початку ХХ ст., а також перехідні явища в ній.

"Старе" й "нове" переплітаються і в драматургії В. Винниченка. На думку Л. Мороз, "за багатьма зовнішніми ознаками п'єси В. Винниченка видаються ближчими не так до української класичної традиції, як до західноєвропейської так званої нової драми"⁷. Дослідниця аргументовано доводить спорідненість драматургії В. Винниченка з "новою драмою". Полемічною є лише її теза про домінанти ("не так до української, як до західноєвропейської..."). Зв'язок із українською класичною традицією лише констатується, але не увиразнюється. А він, безперечно, був, і досить очевидний.

Зупинимось зокрема лише на одній лінії цього зв'язку — на елементах мелодрами в деяких п'єсах В. Винниченка.

Мелодрамі, як відомо, притаманні перебільшена емоційність, гостра інтрига, тенденційна моралізація. Яскрава видовищність, для посилення якої використовувалися складні декорації та сценічні ефекти, мала викликати в глядача (читача) хвилю емоцій. Розчулення, обурення, жалість, гнів — важливі чинники того емоційного

потрясіння, на яке розрахована мелодрама.

У п'єсах В. Винниченка фатальній грі пристрастей відведено чимало місця. У ранній молодості він, пародіюючи "малоросійську драму", кепкував над провінційною гаркун-задунайщиною і навіть висміював "типове" сценічне дійство із штучними афектаціями, "страшними позами", надсадним реготом виконавців ролей. Пізніше, в п'єсах "Молода кров" та "Співочі товариства", теж пародіює штампи (зокрема поширений сюжет про нещасливу любов бідної дівчини до панича). Проте у власній творчій практиці Винниченко не поривав з традицією, навіть тією, яку висміював. Ось і мелодраматизм виявився не таким уже й зайвим у його драматургії. Достатньо звернути увагу на велику кількість самогубств (і загалом смертей) у фіналах п'єс.

Шукає і знаходить смерть революціонерка Маруся, яка перед тим із "ідейних" міркувань спотворила свою вроду, обливши обличчя кислотою, а потім пересвідчилася, що її самопожертва була марною ("Базар").

Випиває ціанистий калій Наталя Павлівна, яка не має інших доказів своєї любові ("Брехня").

Випиває отруту і Родіон Лобкович з "Пригвождених".

Накладає на себе руки Софія Сліпченко через свій мимовільний гріх перед родиною й Україною ("Між двох сил"), революціонерка Марія Ляшківська випиває отруту, програвши "дуель" жандарму Сталинському ("Гріх").

А "дикі" й "скажені" екзальтації персонажів у п'єсах "Дизгармонія" та "Щаблі життя"? А розігрування мотиву дитини — іграшки в руках дорослих (деякі сюжетні перипетії в п'єсах "Memento", "Чорна Пантера і Білий Ведмідь", "Натусь", "Закон" випередили в часі експлуатовані пізніше в телевізійних "мільних операх" латиноамериканського походження). А сцени, в яких прислужник жандармського полковника Сталинського Ніздря підслуховує розмови революціонерів, сховавшись у шафі ("Гріх")? А "розправа" Чорної Пантери над картиною чоловіка, яку вона розпанахує ножом, щоб позбутися мистецького твору — "суперника" її дитини? Тож, як бачимо, опора на "українську класичну традицію" у Винниченка-драматурга була очевидною, і справа не лише в мелодраматичних елементах. Можливо, це той випадок, коли свідомо установка ("дайш психологічну Європу!", як сказав би

Хвильовий) доповнювалася мимовільним урахуванням досвіду М. Кропивницького, М. Старицького, І. Карпенка-Карого, попри всі полемічні ескапади В. Винниченка?

Знову, отже, перехід, знову — проблема "кінців і початків", яку, між іншим, відчували й сучасники В. Винниченка. Наприклад, М. Сріблянський, який уже в 1909 р. писав, що В. Винниченко "...становив собою межу між двома скресами нашого письменства — "старим" натуралістично побутовим малюванням громадян різних станів, кольорів, запахів і новим періодом аналітичного розгляду душі окремої людини"⁸.

Реалізм прози й драматургії В. Винниченка мав риси маргінальності. Збагачений новими художніми течіями, він поставав в оновленій, власне — неореалістичній якості.

Натуралізм, неоромантизм, символізм. "Щоб зрозуміти до-революційні драми й романи Винниченка, треба придивитися до натуралізму", — такого висновку дійшла Р. Багрій, досліджуючи проблеми "сексу і подружжя" в романі "Записки Кирпатого Мефістофеля"⁹. Висновок цей зовсім не безпідставний.

Натуралізм, як відомо, передбачав застосування принципів наукового підходу до феномена людини. "У художника та ж від-правна точка, що й у вченого, — наголошував Еміль Золя, — він дивиться на натуру, в нього є своя апіорна ідея, і він працює згідно з нею. Він не буде схожий на вченого тільки в тому разі, якщо, втілюючи свою апіорну ідею, не перевіряє шляхом спостереження й експерименту, чи правильна вона"¹⁰. В. Винниченко, виношуючи задум того чи іншого твору, нерідко брався за дослідження, перевірку шляхом експерименту певної ідеї. Він мав звичку опрацьовувати спеціальну наукову літературу, в якій йшлося про природу людини (праці з психології, фізіології). Д. Гусар-Струк не випадково звернув увагу на один із автокоментарів В. Винниченка з приводу "Щаблів життя": "...я взяв неіснуючу людину, окремі риси якої я зустрічав у живих людей, ввів її в коло своїх почуттів та думок і змусив увійти з сими висновками в реальне, дійсне життя. Я написав п'єсу "Щаблі життя", де описав ті наслідки приложення сих висновків до оточуючого життя, які я почасти пережив сам і які з логічною необхідністю витікали зі стану речей"¹¹. Тобто художник ставив перед собою завдання, вельми схожі з науковими. Його цікавила роль інстинктів — і він

влаштовував своїм героям випробування, ставлячи їх у певні ситуації, щоб прийти до пізнання закономірностей (варто пригадати Винниченків запис у щоденнику про його бажання виявити закономірності появи нещасливих шлюбів). Його турбувало питання про мету і засоби — і він експериментував, перебираючи різні варіанти розв'язання цієї проблеми...

Можна погодитися з Д. Гусар-Струком щодо механізмів Винниченкових дослідів: "Винниченко не проповідував ні сакрального індивідуалізму, ні тотальної аморальності, ні проституції, ні брехні, ні вільної любові, ні звіриного віддання хоті. Радше він старався перевірити, чи ідеї, які в теорії звучать прекрасно, здійсненні, і які з них виринають наслідки. Якби він жив сьогодні, він напевно проаналізував би в своїй художній лабораторії такі сучасні явища, як народження дітей в пробірці, чи штучне запліднення, чи материнство за допомогою матері-сурогата"¹². Додамо лише, що перевірка ідей у В. Винниченка, як правило, завершується негативним результатом: вони (ідеї) не витримують випробування реальним життям, яке завжди виявляється багатшим за схему, непередбачуванішим, стихійнішим і, зрештою, привабливішим. Втім, важливо наголосити саме на спорідненості Винниченкової художньої лабораторії з лабораторіями фізиків, біологів чи хіміків. Такому, як у Винниченка, підходу до творчості, напевно, аплодував би Е. Золя.

Крім того, натуралізм великого значення надавав біологічним початкам людської поведінки. "Людина для Золя передусім біологічна істота", — зауважував з цього приводу О. Анікст, додаючи, проте, що французький романіст брав до уваги й фактор середовища¹³. І все ж натуралізм не був би натуралізмом без фізіологічних чинників, без дослідження впливу спадковості на характер людини. А хіба немає такого ж зацікавлення "мохноногими" біологічними програмами, грою інстинктів та пристрастей у драмах В. Винниченка "Чорна Пантера і Білий Ведмідь", "Пригвождені", "Мохноноге", у романі "По-свій"? Натуралізм, крім того, означає відверте зображення фізіологічних аспектів людського життя. У цьому зв'язку варто нагадати, що деякі сцени в новелах "Рабині справжнього", "Чудний епізод", у п'єсі "Щаблі життя" Є. Чикаленко називав порнографічними, а І. Нечуй-Левицький взагалі зараховував В. Винниченка до "еротоманів". Варто згадати й той факт,

що збірник "Земля" з романом "Чесність з собою" було конфісковано, а видавців притягнуто до судової відповідальності: цензура виявила в цьому творі українського автора не лише схвалення тероризму, а й "елементи порнографії".

Щодо "порнографії", то такі присуди видаються нині перебільшеними (вони можуть бути цікавими для з'ясування динаміки моральних уявлень в одному й тому ж суспільстві протягом певного історичного часу), чого не можна сказати про натуралістичні описи (сцена пологів у новелі "Баришенька", деякі одкровлення героя новели "Дрібниця (Моє останнє слово)"...).

Менш вловимий зв'язок творчості В. Винниченка з неоромантизмом, хоча саме на ньому наголошувала Леся Українка. Оповідання "Голота", вважала вона, нагадує "Ткачів" Г. Гауптмана, "драматурга ново-романтика, який пройшов крізь горнило і романтизму, й натуралізму. Для п. Винниченка, як і для Гауптмана, людина натовпу вже не бутафорська приналежність, як це було в старих романтиків, не манекен для примірювання костюмів, зшитих з "людських документів", як це було в натуралістів, ні, в них "людина натовпу" — людина в повному розумінні слова: але вона не виділена з натовпу, вона, навпаки, залишена в своєму середовищі і разом з ним висунута на перший план так близько, що й середовище перестало вже здаватися фоном, розділившись на рівноцінні, але нерівнозначні постаті"¹⁴.

Натовп цікавив неоромантиків не як безлика маса, а як "зібрання певних особистостей", їхнє гасло — "кожна особистість суверенна". Ось і в "Голоті" Леся Українка побачила реалізацію саме такої настанови.

В. Агеєва, констатуючи наявність сильної романтичної традиції в українській культурі, логічно пов'язує відродження цієї традиції на початку ХХ ст. з загальним національно-культурним піднесенням, внаслідок чого "неоромантичний культ "краси і сили", уславлення діяльного, сильного героя-бунтаря, часто героя-надлюдини, піднесеної над сірою буденщиною, неприйняття старого рабського світу й віра в можливість становлення світу нового, побудованого за законами гармонії й краси, як ніколи, відповідали духові часу"¹⁵.

Винниченків "герой-бунтар" виглядав досить специфічно на тлі інших персонажів української неоромантичної прози й драма-

тургії (з огляду на насподіване поєднання "соціалізму" та "ніцшеанства"), але він і справді несе в собі виклик дійсності. Інша річ, що його "моделі" досконалішої дійсності — химерні й кручені; об'єктивно вони навіть здатні породити сумнів у привабливості мрії, до якої пориваються бунтарі Винниченка з їхніми вельми ризикованими "експериментами".

На думку Л. Мороз, у творах В. Винниченка є й "інгредієнти поетики символізму". Однак дослідниця наголошує на тому, що "йдеться не про символізм чи експресіонізм як більш-менш цілісний напрям, а про наявність притаманних їм мистецьких прийомів"¹⁶.

Власне, вона розвиває думку М. Вороного про "драму живих символів", яку той ще 1911 року об'рунтовував у кількох своїх статтях. "Живі символи" М. Вороний знаходив у новій (чи неореалістичній) драмі, представленій іменами Ібсена, Пшибишевського, Виспянського, Гауптмана, Чехова, Винниченка. Інтрига, зовнішні обставини, побутові ознаки в ній, писав М. Вороний, відсуваються на другий план; на першому ж постає "страшливий образ кривавого бойовища в душі людини"¹⁷. На зміну монологам як "ненатуральній і мало вдячній формі для інтерпретації внутрішніх переживань прийшов живий символ. Виймаючи з душі дієвої особи все те, що становить трагедію її життя, автор утворює нову постать, утворює проект внутрішньої боротьби і конфлікту, і вже має дві сильні постаті, що раз у раз впливають одна на одну. Ця друга постать, будучи символом, є разом і реальністю, є приятелем чи другом, невідомою і укритою на дні душі силою, що уявляється нам в мріях-снах, уяві й пречуттях, або ж страшним гостем, що загіздився в серці людини; ця постать, з вигляду реальна, в істоті символічна, не повинна тратити враження таємничості або якогось скритого і глобального значення"¹⁸. Як приклади "живих символів" М. Вороний називає кілька персонажів із "Золотого руна" С. Пшибишевського, "Весілля" С. Виспянського, "Жінки з моря" Г. Ібсена, "Самотніх" Г. Гауптмана, а також Івана Стратоновича й Сніжинку з драм В. Винниченка "Брехня" та "Чорна Пантера і Білий Ведмідь".

Як бачимо, В. Винниченко, хоча й був затятим противником ідеології модернізму (про це свідчить його стаття "Спостереження непрофесіонала"), творчо скористався художніми здобутками цього напрямку. У його письменницькій практиці відбувалося те, про

що з азартом говорив художник Олаф Стефензон — персонаж однойменної новели: "Техніка? Форма? Давайте її сюди, давайте найкращу, найдосконалішу форму: імпресіонізм, примітивізм, натуралізм, чорт-біс, все, що може найкраще обкреслити людину, давайте все сюди!"¹⁹.

Спроба маніфестування Винниченком естетичних поглядів, пов'язаних з ідеєю "марксистської літератури", була його химерним (хоча й закономірним, симптоматичним з огляду на тенденції доби та особливості світогляду письменника) проектом. В основі його — принцип партійності літератури, по суті — прообраз літератури "соціалістичного реалізму". Але, на щастя, Винниченко-художник не особливо дослухався власних естетичних доктрин: стихія таланту веліла йому дотримуватися не стільки принципу партійності, скільки принципу... Олафа Стефензона.

---

¹ Мельник В. О. Суворий аналітик доби: Валер'ян Підмогильний в ідейно-естетичному контексті української прози першої половини ХХ ст. — К., 1994. — С. 47.

² Дзвін. — 1913. — № 12.

³ Бахтин М. Проблемы поэтики Достоевского. — М., 1972. — С. 7–8.

⁴ Зеров М. Твори: У 2 т. — К., 1990. — Т. 2. — С. 440.

⁵ Агеева В. Українська імпресіоністична проза. — К., 1994. — С. 154.

⁶ Там само. — С. 156.

⁷ Мороз Л. Драматургія Володимира Винниченка: мистецьке експериментаторство на тлі "нової драми" кінця ХІХ — початку ХХ століть: Автореф. дис. ... докт. філол. наук. — К., 1997. — С. 3.

⁸ Сріблянський М. На великім шляху // Українська хата. — 1910. — № 1. — С. 51.

⁹ Багрій Р. Записки кирпатого Мефістофеля, або Секс, подружжя і ще деякі проблеми // Всесвіт. — 1990. — Т. 11. — С. 167.

¹⁰ Золя Э. Собр. соч.: В 26 т. — М., 1966. — Т. 24. — С. 277–278.

¹¹ Гусар-Струк Д. Винниченкова моральна лабораторія // Укр. слово. — К., 1992. — Кн. 1. — С. 378–379.

¹² Там само.

¹³ Аникст А. Теория драмы на Западе во второй половине ХІХ века. — М., 1988. — С. 166

- ¹⁴ Леся Українка. Винниченко. — У кн.: Винниченко В. Раб краси. — К., 1994. — С. 363.
- ¹⁵ Агеева В. Українська імпресіоністична проза. — С. 13.
- ¹⁶ Мороз Л. Драматургія Володимира Винниченка... — С. 21.
- ¹⁷ Вороний М. Твори. — К., 1989. — С. 409.
- ¹⁸ Там само. — С. 419.
- ¹⁹ Винниченко В. Краса і сила. — К., 1990. — С. 266.

ТІНЬ ЗАРАТУСТРИ

Ніцшеанський слід у творчості Володимира Винниченка

У 1907 – 1916 роках Володимирові Винниченку не раз доводилося чути й читати закиди на свою адресу щодо "імморалізму" та індивідуалізму. Цікаво, що подібні докори лунали з вуст як "старих" українофілів (І. Нечуй-Левицький), російських соціал-демократів (М. Горький), так і українських демократів різних політичних відтінків (С. Єфремов, С. Петлюра, М. Гехтер та ін.). Першим подразником виявилася драма В. Винниченка "Щаблі життя" (1907 р.), прозовим варіантом якої став роман "Чесність з собою" (1910 р.). Проте й багато інших творів письменника не раз викликали полемічні збурення, змушуючи критиків якимось пояснювати природу, витоки отого Винниченкового "імморалізму" й індивідуалізму. Закономірно виникало запитання про те, наскільки близьким В. Винниченку був комплекс ідей німецького філософа Фрідріха Ніцше, законодавця моди в європейській літературі на рубежі XIX і XX століть. Зрештою, 1913 року в журналі "Українська хата" (№ 5) з'явилася стаття П. Христюка з красномовною назвою "В. Винниченко і Ф. Ніцше", в якій коротко викладалися основні постулати популярного німецького філософа, а також розглядалися деякі аспекти "діалогу" українського письменника з Ф. Ніцше. Невдовзі ж настали часи, коли й сама "Українська хата" перестала існувати. З початком світової війни російський уряд влаштував погром українства; було вже не до Ніцше і не до резонансу його ідей в українській літературі.

А тим часом порушена П. Христюком проблема залишалася.

Малосприятливі для наукових обговорень обставини української історії відсунули її аж до останніх років ХХ століття... Саме час повернутися до подій і атмосфери мало не сторічної давності.

"Не раніше 1901 року мої думки почнуть доходити до вух", — написав Ф. Ніцше у травні 1887 року. І — помилився: вже в 90-х роках його ідеї набули неабиякого поширення. Привид боголюдини, білявої бестії Заратустри, наприкінці минулого століття бродив по Європі, викликаючи цікавість, обурення, захоплення... Важко назвати когось із більш-менш помітних письменників рубежу століть (як у західноєвропейській літературі, так і в російській), який би байдуже пройшов повз Ніцше. Ця мовчазна, вразлива на красу, хвороблива людина, яка в 1900 р. закінчила божевіллям, шокувала європейську публіку своїм пристрасним бунтом — бунтом проти тих цінностей, які здавалися фундаментальними, непорушними, освяченими самим часом.

Цікавою є аналогія, відзначена неокласиком Павлом Филиповичем: "Загально визнаний, хоч і мало ще досліджений, вплив Ніцше на європейську думку і художнє слово наприкінці ХІХ — на початку ХХ століття, був величезний і, мабуть, не менший, ніж вплив Байрона в першій чверті століття".

Була в цій магії впливу якась загадка. Зерна ідей, що їх проповідував Ніцше упали в сприятливий ґрунт, а отже — упали надзвичайно вчасно.

Європейська філософська думка останніх десятиліть ХІХ століття переживала кризу позитивізму, який проголошував істинним те, що піддається перевірці науковим шляхом. На зміну культурі розуму, раціонального знання приходив інтерес до ірраціоналізму. Психологічна наука дедалі успішніше зазірала в безодні людської підсвідомості. На противагу апології мас, що її проповідували соціалістичні вчення, висувалася ідея індивідуалізму. У сфері моралі багато чого уявлялося таким, що потребувало рішучого перегляду, а то й заперечення.

Соціалісти взагалі моделювали нові теорії моралі (1905 року, скажімо, в російському перекладі вийшла праця австрійського вченого Антона Менглера з характерною назвою — "Нова наука про моральність", написана ще за життя Ф. Ніцше). У літературах Західної Європи пробивав собі дорогу модернізм із його вельми специфічним уявленням про місію слова, культивуванням краси,

сильної особистості з рисами індивідуаліста.

У цьому контексті філософія Ніцше була дуже до речі. Більше того, вона й сама творила цей контекст. "Перший декадент, поет-безумець, поет-пророк", як називає його А. Лаврова, і справді "своїм талантом сколихнув ірраціональні шари європейської культури, які довго дрімали". Він був "кумиром європейського модернізму" (А. Шамрай). З його проповідей, що звеличували сильну особистість, постала у філософії течія індивідуалізму. Його яскравий стиль запалював художників слова. Філософія Ніцше, яка без жалю руйнувала всі авторитети, для багатьох інтелектуалів Європи кінця XIX і початку XX століть була "суворим евангелієм сили, влади і міці"³.

Один із перших і найґрунтовніших дослідників Ніцше німецький професор Г. Вайнінґер виділяв у цій новітній "евангелії" сім головних пунктів, що становили її суть. Причому назва кожного з них починається з анти-:

- 1) антиморалізм;
- 2) антисоціалізм;
- 3) антидемократизм;
- 4) антифемінізм;
- 5) антиінтелектуалізм;
- 6) антипесимізм;
- 7) антихристиянство.

Идеться тут про пізнього Ф. Ніцше, який різко протиставився кумирові своєї молодості А. Шопенгауеру. Про Ніцше, в чіїх працях 80–90-х років минулого століття пафос "переоцінки всіх цінностей" став усепроникним. Його "книжка для всіх і ні для кого", названа "Так казав Заратустра", є гімном надлюдині. "Людина, — пише Ф. Ніцше, — це те, що треба подолати", це перехід від звіра до надлюдини. Надлюдина ж — "сенс світу", вона є творцем, який вписує "нові цінності на нові скрижалі".

Але якими були ті "нові цінності", що їх проповідував Ф. Ніцше вустами гордого самітника Заратустри, що їх він карбував на скрижалях інших своїх трактатів? Передусім — сила, воля, мужність, безмежна внутрішня свобода, гордість. Ці чесноти є передумовою життєвого розквіту. Вони є суттю істоти, яка височить серед загалу, уособлюючи собою вищий тип. Сенс життя, за Ф. Ніцше, полягає якраз у творенні касти сильних, досконалих аристократів волі,

провідної верстви, що має зосередити в своїх руках владу.

Жадання влади, волю до могутності філософ вважав головним інстинктом усіх живих істот, зокрема й людини. Він переносив на людський світ багато тих висновків, до яких прийшов Дарвін. Зокрема поширював на людське середовище теорію природного добору. Звідси — теза про те, що право на життя має лише сильний. Слабкий же мусить поступитися сильному. Зло — від слабкості, добро — "все, що помножує в людині чуття сили, жадання влади і, зрештою, саму силу".

Апологія сили відштовхувала Ф. Ніцше від християнства, яке він вважав релігією співчуття. Співчуття для нього — річ недопустима, бо воно породжує слабкість: "Християнське співчуття — це найнездоровіший складник нашої хворої сучасності. Зробитися лікарем, виявити безжальність, твердо тримати ножа наш обов'язок, наша любов до людини, бо ж ми філософи, ми гіперборейці!"

Цей залізний гіперборейський тон Ф. Ніцше був спрямований і проти "соціалістичних фантазій", адже соціалістичні гасла проголошували рівність, однаковість людей, тоді як природа створила їх різними, нерівноцінними. З тієї ж причини творець Заратустри скептично ставиться й до демократії, вбачаючи в ній усе ту ж тенденцію рівняти всіх. Апологет сильної, вільної від умовностей суспільства особистості, він погордливо відкидає культ громади, колективу, що його сповідує соціалізм. Він заперечує всяке панування колективу над людською індивідуальністю, адже ідеал його — боголюдина, вінець життя, каста обраних.

Ясна річ, каста особливих, досконалих особистостей має витворити й особливу систему цінностей, в т. ч. — моральних. "Трясовина людської моралі" — не для надлюдини Ніцше! "Тартюфство моралі" — не для аристократа волі, гордого самітника, що живе в горах!..

Щось моторошно-привабливе було в цьому тотальному бунті Ф. Ніцше, в його апофеозі сили й нічим не обмеженої свободи індивідуума. Праці філософа "Так казав Заратустра" (1883), "По той бік добра і зла" (1886), "Сутінки ідолів" (1888), "Антихрист" (1888) перекладаються багатьма мовами. Причому європейських інтелектуалів кінця XIX і початку XX ст. притягують до себе не лише ідеї Ніцше самі по собі, а й вишукана форма їх подачі, поезія й алегорії і навіть незвичайна "сатурналія мови", яка поставала зі сторінок перед читачами.

Ідеї німецького філософа почали резонувати в творчості популярних західноєвропейських письменників уже в 1880-ті роки. Саме в цей час відкриває для себе Ніцше, знайомиться й листується з ним, читає його праці Август Стріндберг. Фрідріх Ніцше високо оцінював п'єсу Стріндберга "Батько", яка вважалася маніфестом жінконенависництва. Індивідуалізм і антифемінізм — ось те, що найбільше вабило, інтригувало, спонукало шведського письменника до "співдумання" з Ніцше.

Тоді ж, у 1880-ті роки, читанням Ф. Ніцше захопився й молодий Кнут Гамсун. Згодом у його лейтенантові Глані, який втішається в горах самотністю й природою (повість "Пан"), впізнаватимуться риси Заратустри.

Проте й письменники старшого покоління, як, наприклад, 60-річний Г. Ібсен, озвалися у своїй творчості на ідеї Ніцше, які входили в моду.

Томас Манн вказував на аналогії між дендізмом Оскара Уайльда та імморалізмом Фрідріха Ніцше. Багато які з прибраних в афористичну форму парадоксів Уайльда, вважав він, "могли б вийти з-під пера Ніцше"⁴. Та й самого Т. Манна не обминула магія думок його співвітчизника-філософа, зокрема стосовно співвідношення мистецтва і життя.

Перегуки з Ф. Ніцше помітні також у творчості ще одного німецького письменника — Герхарда Гауптмана.

Ідеї Ф. Ніцше дали поштовх ідеології надіндивідуалізму; перший же за часом і найяскравіший тип надлюдини в художній літературі дав Станіслав Пшибишевський (Ерік Фальк у романі "Номо sariens"). Поза комплексом ідей Ф. Ніцше годі уявити творчість Г. Д'Аннунціо з його культом героїзму (боротьба) та естетизму (захоплення красою).

Власне, цей ряд можна продовжувати мало не до безконечності, адже й справді, кажучи словами Т. Манна, під впливом Ф. Ніцше "сформувалося духовне життя цілої епохи"⁵. Ніцше спричинився до появи в художній літературі певного типу героя — сильної особистості, індивідуаліста, "надлюдини", і це, можливо, найголовніше. В українській літературі чи не першою подібний тип героя (героїні) явила в своїй прозі Ольга Кобилянська.

Леся Українка вбачала в героїнях "Людини" (1894 р.) і "Царівни"

(1896 р.) "тип інтелігентної жінки, яка бореться за свою індивідуальність проти нівелюючого і засмоктуючого середовища австрійської буржуазії, яка потонула в безнадійному філістерстві"⁶. Пориви такої жінки *in Blau* Леся Українка резонно пов'язувала із "сильним впливом (на О. Кобилянську. — В. П.) філософії Ніцше". І ось що особливо важливо: "парадоксальний дух Ніцше розвинув у молодій буковинській письменниці значно більшу сміливість думки й уяви, ніж ми звикли бачити в більшості письменників-русинів"⁷.

Це варто запам'ятати: Ф. Ніцше пробуджував, розвивав художницьку *сміливість*, збуджував думку й уяву.

Зацікавленість О. Кобилянської філософією Ф. Ніцше дещо випереджала в часі аналогічні тенденції в російській літературі. В Росію Ніцше прийшов на початку 1890-х років. М. Горький згадував, що інтелігенція познайомилася з його вченням за статтями в журналі "Вопросы философии и психологии" в 1892 р. Сам він, прочитавши Ніцше, наділяв своїх босяків, а також Якова Маякіна з повісті "Фома Гордеев", рисами "анархізму переможе-них", прикметами "ніцшеанства".

І М. Горький не був самотнім у своєму інтересі до творця Заратустри. Особливо популярним у Російській імперії цей філософ став на початку ХХ століття, коли почали з'являтися переклади його праць, зарясніли публікації типу "Гауптман і Ніцше", "Шопен і Ніцше", "Достоевський і Ніцше", "Толстой і Ніцше"... Про Ф. Ніцше пишуть російські філософи Л. Шестов, Є. Трубецької, С. Франк, В. Соловйов... У художній літературі замиготіли "біляві bestii" в косоворотках. Причому інтерес до Ф. Ніцше виявляють письменники різних поколінь і різних художніх напрямів — від М. Михайловського до М. Арцибашева...

Чи ж дивно, що В. Винниченко, сидячи в київській тюрмі, взявся за переклад трактату "Так промовляв Заратустра", що і в його творчості зазвучали ніцшеанські мотиви?⁸

Коли Фрідріху Ніцше взимку 1882—1883 рр. у горах, що оточували бухту Раппало, явився його Заратустра, Володимир Винниченко ще тільки вчився ходити на подвір'ї батьківського будинку в Єлисаветграді. Проте літературна молодість його збіглася з піком популярності Ніцше в Росії. Залишатися осторонь модних філософських ідей було не в звичках В. Винниченка, тим паче

якщо вони виявлялися суголосними його уявленням і поглядам. Пристрасний заклик антисоціаліста Ф. Ніцше до "переоцінки всіх цінностей", бунт проти умовностей, догм, філістерства, покори цілком відповідав мріям соціаліста В. Винниченка про революційне перетворення життя. **Заратустра Фрідріха Ніцше прокладав дорогу "новій людині" Володимира Винниченка.**

Своєрідність героїв-ніцшеанців із п'єс та романів В. Винниченка з-поміж "братів" Заратустри, створених художньою уявою інших письменників, полягає передусім у *симбіозі ніцшеанства й соціалізму*, що стає для них керівництвом до дії. Важко навіть сказати, чого більше в Мартина з "Дизгармонії", Мирона Купченка з "Чесності з собою" і Вадима Стельмашенка з роману "По-свій" — типового соціалістичного революціонізму чи демонстративного ніцшеанства. Приналежність до партій, які опонують самодержавному режимові, у них суто номінальна. Читачеві майже не дано знати, як вони реалізують свої революційні програми. Зате ледь приховані цитати з Ніцше раз у раз зблискують у їхніх програмових монологах, у суперечках з опонентами. Та й сама лінія поведінки цих літературних героїв красномовно свідчить про те, що вони ретельно "чистять себе під Заратустрою", якщо перефразувати відомі слова поета.

Індивідуалізм справді є суттю цих та ще багатьох інших Винниченкових героїв. Той самий, який передбачає протиставлення особи суспільству; моральною орієнтацією якого є егоїзм, що нерідко спирається на критерії утилітаризму чи гедонізму і в крайніх формах призводить до анархізму, цинізму й нігілізму. Той самий, який визнає абсолютні права особистості, її свободу й незалежність від суспільства та держави.

На початку ХХ ст. у Європі "течія індивідуалізму" набрала сили як у філософії, так і в літературі. Пов'язано це було з тим, що з минулого, ХІХ ст. "особистість вийшла... з почуттям своєї незадоволеної туги, з жагою вищого ідеалу, з думкою про свої протиріччя із суспільством"¹⁹. Усвідомлення самоцінності кожного людського життя і кожної — неповторної, незамінної — особистості вступало в суперечність із закостенілою суспільною мораллю, а також із новомодним соціалістичним культом "Ми". Саме з цього соціально-психологічного ґрунту виростили індивідуалістські філософські моделі. У художній же літературі проблему "Я" і

"Ми" підняв на щит новоромантизм із його гаслом "визволення особистості". "Кожна особистість суверенна" — ці слова Лесі Українки з її статті про прозу молодого В. Винниченка були, по суті, гаслом цілого — новоромантичного — напрямку.

Наприкінці XIX — на початку XX ст. в літературах на європейському терені виникла ціла галерея "сильних особистостей" ніцшеанського зразка, зокрема — в творах А. Стріндберга, С. Пшибишевського, К. Гамсуна, М. Горького... У цьому ж ряді слід назвати і В. Винниченка. Його "ніцшеанці-соціалісти" — люди, для котрих їхнє *ego* — в центрі світу. І якщо "одиниці" Лесі Українки, "аристократки духу" О. Кобилянської, бунтар Брандт Г. Ібсена володіють магією людської привабливості, то герої В. Винниченка, які представляють згаданий тип, мають вельми монструозний вигляд: їхній цинізм, готовність в ім'я голого принципу переступити через матір (Мирон Купченко — "Чесність з собою"), сина (Василь Кривенко — "Memento"), люблячу жінку (Вадим Стельмашенко — "По-свій") відлякують ближніх.

Вони — заложники власних ідей, які засліплюють їх, спонукаючи весь час позирати в дзеркальце того Принципу, за яким проглядає... лик Заратустри. П. Христюк із цього приводу зауважував, що й сама формула "чесності з собою" запозичена В. Винниченком у Ф. Ніцше; що означає вона передусім "усе дозволено" і що вчинки героїв "Дизгармонії", "Щаблів життя", "Memento" виглядають "немов тільки ілюстрація до думок Ніцше"¹⁰.

Справді, "чесність з собою" для них означає, крім усього, культ сили. Варто послухати монологи й репліки Мартина з "Дизгармонії": "Мораль видумана дужими для безсилих. Коли безсилі робляться дужими, вони заводять свою мораль..."; "Брехня, насильство неморальні тільки тоді, коли не маєш сили для того. Дужого брехуна бояться й поважають, а з безсилою сміються й зневажають..." Отже, сила — понад усе. Тріумф сили знімає питання про засоби досягнення цього тріумфу.

Звісно, все це тільки парафрази з Ніцше. Наприклад, з його "Жадання влади": "Сильні полюбляють питання, до яких сьогодні ще ніхто не зважився підступити". Або: "Що таке добро? Все, що помножує в людині чуття сили, жадання влади і, зрештою, саму силу.

Що таке зло? Все, що походить від слабості.

Що таке щастя? Коли відчуваєш, як зростає сила..."

Або: "Коли є співчуття, втрачається сила..."¹¹.

Катехізис Винниченкових "ніцшеанців-соціалістів" явно списаний зі скрижалів німецького філософа, через те вони так заповзято культивують у собі комплекси "надлюдини", дотримуючись головних заповідей: "не викидай із душі своєї героя"; "людина — це те, що треба подолати"; "втікай у самотність"; "ти йдеш до жінок? Не забудь канчука!" тощо. "Людину в собі" ці Винниченкові герої долають успішно, але "надлюдьми" не стають¹². Навіть навпаки: втрачають себе, перетворюються в холодних і жорстоких експериментаторів над собою та іншими. Незатишно й порожньо поруч із цими "сильними особистостями". Натягнутими й відірваними від "грішної" дійсності видаються їхні програмові монолози, хоча сам по собі пафос заперечення філістерської моралі цілком закономірний у контексті актуальних ідей доби.

У фіналі "Чесності з собою" — зовсім у згоді з Ніцше — сильні тріумфують над слабкими, любов торжествує поруч із трупами (по суті, в буквальному сенсі слів), — але в тому тріумфові немає людського тепла, немає життя, а є лише умоглядна схема, зіперта на "дарвінську" тезу Ніцше: "Хай згинуть слабаки й невдахи, а ми їм ще допоможемо зникнути з лиця землі".

Те ж саме в "Memento", те ж саме — в "любовній" історії революціонера-засланця Вадима Стельмашенка й нещасної Наташі ("По-свій"). Щоразу смерть, смерть, смерть — як плата за експерименти... О, вже ці ніцшеанствуючі соціалісти!

Ф. Ніцше або ж його Заратустра кілька разів згадуються у творах В. Винниченка. Вадима Стельмашенка (роман "По-свій") після його повернення із заслання зустрічають (у родині Микульських) словами: "Невже ви справді такий ніцшеанець? Нам, українцям, здається, ще рано до цього... Ні?"

Далі відбувається коротка розмова на модну, як можна здогадатися, тему:

"— Я — не ніцшеанець, — сказав Стельмашенко.

— Як?! Хіба ви — не іммораліст? Я читала ваші...

— Так, я — іммораліст. Коли хочете так називать, але Ніцше — не іммораліст.

— О?? — ніби аж здивувалась Діна. Стельмашенко довірливо й просто подивився на всіх, немов шукав, хто ще, крім його, що

зна про те, що Ніцше не був імморалістом. Таких не було, — всі дивились на нього з чеканням.

— Ви, здається, не згодні зі мною? — промовив він не без задоволення. — А це так ясно. Він — такий же мораліст, як і ті, кого він так висміював і лаяв. Тільки перевернутий догори ногами мораліст. Ні? Ви цього не думаєте?"

Настає той момент, коли діалог переходить у монолог Стельмашенка — він викладає свій погляд на мораль, перевершуючи в радикалізмі суджень вже й самого Ніцше: "...Ніцше був той же філістер, але з манією величності і розлючений на тих, хто не визнавав за ним його геніальності. Ось хто він був по суті! "По той бік добра й зла"! Дурниця! Фраза! Ніколи він там не був..."

...Знаєте, мене завжди дивувало це називання Ніцше імморалістом! З якої речі?! Кожна сторінка його творів пашисть цим чуттям — то гнівом, то злостью, то зневагою... А його називають імморалістом! Егоїст хіба, а не іммораліст!"

Цікаво, що ці інвективи на адресу Ніцше Вадим виголошує вже після історії з Наташею, після свого конфлікту з колом таких же, як він, засланив, які оголосили йому бойкот, осуджуючи поведінку Стельмашенка. (Вадим "пожалів" Наташу, яка відбуває заслання, завівши з нею роман, що закінчується трагічно: Наташа завагітніла, Стельмашенко відвернувся від неї, жінка наклала на себе руки. А сам поет тим часом "долав у собі людину", бунтуючи проти "темних сил сивої, давно померлої старовини", тобто — батьківського інстинкту, плекаючи в собі нічим не обмежену волю і гордість!) Щоденникові записи Стельмашенка, зроблені на засланні, сповнені ледь прихованих цитат із Ніцше: у своїй апології *сили* й індивідуалізму він цілком щирий послідовник Заратустри.

Вадим і сам це усвідомлює: "Перечитав те, що вчора написав: чистий бред якогось Заратустри..." Це вже згодом, повернувшись, як блудний син, додому, він збагне, що його "теорії" — надто умовляльні. З того й почнеться поступове повернення Вадима *по цей* бік добра і зла.

Про Заратустру згадує й Данько Заболотько з роману "Заповіти батьків". А скільки ще є непрямих згадок та алюзій!

Тінь Заратустри переслідує "сильні особистості" з творів В. Винниченка подібно до того, як Гамлета переслідувала тінь його покійного батька. Проте чи означає це, що і в самих цих творах

є проповідь індивідуалізму й аморалізму? Шукаючи відповідь на це запитання, слід мати на увазі три обставини.

Перша. У В. Винниченка, як правило, присутні *опозиційні пари героїв*. Монологи одних наштовхуються на не менш пристрасні монологи інших. У "Дизгармонії" є Мартин, але є й Грицько з його відчайдушними сум'яттями й рефлексіями, з його острахом перед моральним релятивізмом революціонерів. У "Memento" "теоріям" Василя Кривенка найчастіше опонує Олеся, а потім — Антоніна. Катехізис Мирона Купченка ("Щаблі життя" та "Чесність з собою") викликає опір у Тараса Щербини. На противагу Петрові Заболотьку серед персонажів роману "Заповіти батьків" з'являється соціаліст Михайло...

А що автор? Як розподілені його симпатії й антипатії? Він — на чиєму боці?

А втім-то й річ, що тут доводиться говорити про *Винниченків дуалізм*, його амбівалентну "розчахнутість" між різними позиціями. Його голос присутній і в репліках Мартина, і в репліках Грицька, у монологах Мирона Антоновича, і в словесних партіях Тараса Щербини... Звідси — відчуття "розмитості фокусу", суперечливості й парадоксальності авторської позиції. Підтвердженням такого висновку є щоденникові записи і статті В. Винниченка: в них легко впізнати ті думки й формули, які письменник віддав літературним героям, причому — героям, які опонують один одному.

Через те індивідуалізм і імморалізм, скажімо, Кривенка, Купченка чи Стельмашенка не обертаються у Винниченка *проповіддю* індивідуалізму й імморалізму. Завжди залишається простір для сумнівів і альтернатив.

Друга. В індивідуалізмові Винниченкових героїв об'єктивно присутній елемент *протесту проти знеособлення людини*. Недарма в 1909 р. В. Винниченко так гаряче заперечував М. Горькому (а в його особі — й соціал-демократії як такій) з приводу можливості поглинання індивідуального "Я" безликим "Ми". Той "епістолярний" епізод мав продовження і в творчості В. Винниченка, зокрема в його п'єсі "Великий Молох" (1909). Вельми характерними в ній є дискусії лікаря (і революціонера) Зінька Чупруненка з Абстрактном і Катрею, його "партійними товаришами". Як запекло відстоює своє "Я" Зінько, не бажаючи приносити його в жертву партійному обов'язкові й "колективності"! "Я — людина, а не якась автоматич-

на машина, начинена голими принципами..."; "хочу собою бути"; "ненавиджу я страховище, яке зветься "Ми", цей Молох, який по якомусь праву простягає залізні руки і мене, розтинає мою душу, мое "я"...". Натомість Катря обіцяє Зінькові гармонію двох начал: "Ми хочемо зробити "Я" великим, як "Ми", широким, як "Ми", дужим, як "Ми". Молох? Да, "Ми" є Молох, але великий, прекрасний Молох!"

І знову авторський голос "розчинений" у партіях різних героїв — Зінька, Катрі, а також скептика Остапа, якому, між іншим, належать кілька влучних у своїй прозорливості суджень про "будучих людей", які не помічають своєї відірваності від життя: "Всі проповіді, що вистрибували з голови людей, а не з нутра життя, тільки шкодили людям"; "Бачив я випотрошених, висхлих, заражених теоріями, ці живі кістяки, у яких між ребрами замість серця висить "Капітал" Маркса..."

У бунті "індивідуаліста" Зінька Чупруненка є передчуття перетворення партії — в монастир, небезпеки сектантства. Вельми зловісною виглядає в п'єсі постать Абстракта, хранителя партійних заповідей, догматика й "прокуратора", а по суті — "ловця душ", який влаштовує суд партійної "п'ятірки" над Чупруненком. Продовженням цього образу є Цінність Маркович із п'єси В. Винниченка "Базар". Слід віддати належне прозорливості В. Винниченка, який розгледів у соціалістичному русі початку століття злоякісні тенденції, які у трагічно-жорстокому вигляді виявляться згодом. Знеособлення "Я" — одна з них.

Це вже пізніше в антиутопії Є. Замятіна "Ми" (1923 р.) постають гримаси "нового світу", канонізовані в дивних формулах типу: "Ми — від бога, я — від диявола".

Це вже наприкінці 1920-х у "Народному Малахіїві" й "Патетичній сонаті" М. Куліша зазвучить тема загубленої в революційному вихорі й знеціненої людини.

Це вже в 1938—1940 рр. Артур Кестлер напише роман "Ніч ополудні", в якому Михайло Рубашов (один із вершителей більшовицької революції, герой громадянської, народний комісар...), раптом виявившись "ворогом народу", сам того не відаючи, задумується в камері над винниченківськими в своїй суті питаннями. Що сталося з революціонерами? З самою революцією? Він робить чимало гірких висновків, цей приречений на ганьбу й смерть

"сталевий" більшовик Рубашов. Серед них особливо красномовні два. Перший: "Помилка була в аксіомі, що мета виправдовує засоби". Другий: людське "Я" перетворилося в "граматичну фікцію". Цим терміном Михайло Рубашов замінив "першу особу однини, бо партія була проти "Я" окремого члена, вона його не визнавала".

Але ж це — саме те, проти чого бунтував Зінько Чупруненко! Між "Великим Молохом" і "Ніччю ополудні" цілих тридцять років, а співвідносяться вони між собою, як початок і фінал...

Третя. В. Винниченко був не єдиний, кому дісталися звинувачення (чи докори) щодо аморалізму. Історія літератури знає чимало подібних ситуацій. Аморалістами називали Ш. Бодлера, А. Рембо, А. Стріндберга. Г. де Мопассану після появи його поеми "На березі" влаштували скандал: суд притяг його до відповідальності "за образу звичаїв і громадської моралі", і тільки з допомогою Г. Флобера справу вдалося зупинити. В одному з листів до Мопассана Флобер писав із цього приводу: "Ти розмовляв із Музою, а тебе мають за того, хто розтліває малолітніх дівчаток". І — як резюме: "Так, що прекрасне, те й моральне. От і все, і нічого більше"¹³.

Про репутацію "короля життя" О. Уайльда вже й говорити нічого...

Суб'єктивно В. Винниченко не був заперечником моралі як такої, він лише шукав моделі *нової моралі*, яка б замінила стару — лицемірну й анахронічну. Тим самим він підключався до тієї загальної тенденції, про яку у зв'язку з філософією Ф. Ніцше говорив Т. Манн: "Моральний критицизм був не тільки і не стільки індивідуальною схильністю самого Ніцше, скільки загальною тенденцією епохи. Епоха ця — кінець століття, коли європейська інтелігенція вперше виступила проти ханжеської моралі свого вікторіанського буржуазного століття"¹⁴.

Доводиться визнати, що в критичному пафосі В. Винниченко був переконливішим, ніж у конструктивних аспектах свого бунту. Ф. Ніцше стимулював його до роздумів над тим, що К. Міхальський називає "проблематичністю, історичністю, крихкістю основних моральних понять, які формують наші знання і нашу поведінку (таких, як "правда", "брехня", "добро", "зло"...)¹⁵. Чи не найхарактернішим прикладом цього є п'єса В. Винниченка "Брехня" (1910).

У ній легко вловити відгомін парадоксів та імперативів полемічно настроєного автора, який рішуче повставав проти однознач-

них присудів на користь невичерпності й багатолікості життя: "Хай живе брехня!" – проголошує героїня твору Наталія Павлівна, заявляючи про свою готовність ціною омани забезпечити хворому чоловікові спокій і певність себе. І не завжди вона тотожна злу. Наталія Павлівна сказала неправду, що випила отруту випадково, переплутавши її з лавро-вишневими краплями, – а хіба було б краще, якби сказала правду?

Як передсмертне слово, як заповіт живим у фіналі п'єси прозвучав вельми характерний тост Наталії Павлівни. Читачеві (і глядачеві) дано зустрітися з тезою, яка не один раз повторюється у В. Винниченка: "За все, що дає радість..." *Повнота життя* для нього – річ важливіша за ті чи інші моральні категорії, які виявляються крихкими й відносними. Власне, це вельми схоже на "імператив" Ф. Ніцше: "Те, що не сприяє життю, стає йому *шкідливим*". Цю формулу можна й перевернути, і тоді вона буде ще ближчою до Винниченкового пафосу: "Те, що сприяє життю, стає йому *корисним*".

В. Винниченка не могла не приваблювати сама *парадоксальність* Ф. Ніцше, адже вона була суголосною чи не найхарактернішої якості художницького таланту українського письменника.

Вже через багато років, у муженьській самотності політемігрант В. Винниченко, пишучи свій філософсько-етичний трактат "Конкордизм", не забуде тієї давньої тези про "все, що дає чисту радість" – вітальність, нічим не стримуваний активізм, яскравість і повнота життя залишаться для нього в числі головних цінностей...

Здається, у Ф. Ніцше В. Винниченко знаходив "підказку" і для деяких своїх новелістичних сюжетів. Перекладаючи працю "Так промовляв Заратустра", він, напевно ж, зупинявся на ось цьому афоризмі з розділу "Про старих і молодих жінок": "Чоловік для жінки – лише засіб, метою якої є завжди дитина. ...Краще за чоловіка розуміє жінка дітей, але чоловік дитинніший, ніж жінка". Але ж ці слова Ф. Ніцше можуть бути епіграфом до новели В. Винниченка "Тасмна пригода"! Герой її, молодий революціонер Довгаль, теж виявляється "лише засобом" для "чудної жінки", у яку він "цілком і безнадійно закохався", тимчасом, як вона мала єдину мету – народити дитину. "Я хочу собі мати дитину без всяких там ваших шлюбів, батьків, кайданів. ... Ви – дуже, дуже хороший, і я вам страшенно вдячна. От і все".

А в новелі "Момент" мовби оживають слова Ф. Ніцше про те, що "метелики, мильні бульбашки й ті з-поміж людей, хто схожий на них, найбільше знають про щастя". Вона, ця новела, теж — про щастя, про те, що все природне — прекрасне, подібно до спалаху любові двох молодих людей, які, ризикуючи життям, переходять кордон (обоє вони — революціонери, які виконують складне завдання). Момент їхнього щастя показаний як частка вічної симфонії природи, "великого, прекрасного процесу життя".

Враження таке, що метелики й кузьки, яким автор віддав так багато уваги, і справді найбільше знають про щастя...

А загалом діалог В. Винниченка з Ф. Ніцше не був особливо продуктивним. Передусім тому, що винниченківські "сильні особистості" постали малопривабливими й навіть відштовхувачими резонерами. Їх якщо й назвеш циніками, то ніяк не "маленькими, здоровими, чистими". Можна не погоджуватися до кінця з Д. Донцовим, проте в його категорично-різкому судженні про цей Винниченків тип героїв все ж є частка істини: "До невпізнання відбився в тім дзеркалі і тип надлюдини Ніцше. В Ніцше він надлюдина, у Винниченка, напр., — підлюдина. Ніцше проповідує любов до дальніх. Винниченко — любов до ближніх, до самого себе, до свого тіла і до його розперезаних інстинктів насамперед. В автора Заратустри — це *blond Bestie*, в автора "Щаблів життя" — це "вільна скотина". Ніцшевський тип у західній літературі — це Глан з "Пана", в нашій — Мирон з "Щаблів життя". Там — брутальний, веселий і страшний грач. Тут гупо-цинічний і розпусно-похитливий балакун"¹⁶.

Д. Донцов, з усього видно, свої висновки робив, маючи на увазі такі твори В. Винниченка, як "Щаблі життя" й "Memento"; пізніші ж п'єси й романи письменника могли б пом'якшити його присуд, адже в них подих життя руйнує умоглядні конструкції "ніцшеанців-соціалістів", і вони від того набувають більш живого й психологічно яскравішого виразу.

Ф. Ніцше стимулював художницьку сміливість (чи й зухвальство!), коли йшлося про постановку актуальних моральних проблем. Бунтуючи проти старих, закостенілих форм як суспільного, так і індивідуального життя, В. Винниченко прагнув пропонувати свої "сценарії" досягнення гармонії, — і не раз впадав у суперечності, ризиковану за наслідками деструкцію, бував наївним і не-

переконливим. Жорсткість моральних експериментів, зрештою, змінювалася в нього пафосом вітальності, поетизацією природності як запоруки жаданого ладу людини з самою собою та з іншими. Важливим був також пристрасний акцент, що його робив В. Винниченко на самоцінності людського "Я". Взагалі, коли художник у ньому брав гору над проповідником,— з'являлися ті зблиски прозрінь і передчувань, які свідчили про блискучу інтуїцію й чесність цього письменника. Деякі його твори можуть сприйматися як застороги щодо "бісівщини" в революційному русі, тієї дисгармонії між метою й засобами, яка перетворюється на кровожерного Молоха.

Неважко помітити, що творчим *надзавданням* В. Винниченка було ширення резонансу українського художнього слова, виведення того із загумінкового стану шляхом прилучення його до художнього досвіду світової літератури і європейської філософської думки. Значною мірою В. Винниченку це вдавалося. І не лише ціною епатажу.

---

¹ Филипович П. Літературно-критичні статті. — К., 1991. — С. 128.

² Лаврова Н. Ницше Фридрих // Современная западная философия. — М., 1991. — С. 211.

³ Христюк П.В. Винниченко і Ф. Ніцше // Українська хата. — 1913. — № 5. — С. 281.

⁴ Манн Т. Философия Ницше в свете нашего опыта // Манн Т. Собр. соч.: В 10 т. — М., 1961. — Т. 10. — С. 367.

⁵ Там само. — С. 350.

⁶ Українка Леся. Зібр. творів: У 12 т. — К., 1977 — Т. 8. — С. 69.

⁷ Там само. — С. 70.

⁸ Три загальні зошити з перекладом "Заратустри" зберігаються в архіві з іншими матеріалами, що належать до 1903—1907 рр. Напевно, В. Винниченко перекладав Ф. Ніцше під час одного з трьох своїх тюремних ув'язнень.

⁹ Слова філософа П. Новгородцева. Цит. за: Христюк П. В. Винниченко і Ф. Ніцше. — С. 278.

¹⁰ Там само. — С. 289. Що ж до генези формули "чесність з собою", то, можливо, вона бере початок з афоризмів Ф. Ніцше на зразок ось цього:

"Найглибші закони життя й розвитку вимагають, щоб кожен мав свою чесноту, свій категоричний імператив..." (Ніцше Ф. Так казав Заратустра. Жадання влади. — К., 1993. — С. 339).

¹¹ Ніцше Ф. Так казав Заратустра. Жадання влади. — К., 1993. — С. 330, 332, 334.

¹² У "Жаданні влади", різко критикуючи християнство, Ф. Ніцше, до речі, виголошує похвальне слово буддизмові. Зрештою, його Заратустра — духовний родич Зороастра. Можна погодитися з М. Рябчуком, який вважає, що "ідея ніцшеанської "надлюдини" може бути адекватно осягнута лише в контексті інтуїтивного "пробудження", сповідуваного багатьма східними релігійно-філософськими системами.... Проповідуючи ідеал "надлюдини", Ніцше, як ми бачимо, щонайменше мав на увазі соціальний аспект людського буття, суспільно-політичну ієрархію тощо. "Надлюдина" за Ніцше — це приблизно те саме, що в давньокитайській традиції "досконаломудрий", інакше кажучи, це людина, яка осягнула дао, пізнала чотири священні істини Гаутами чи пройнялася складною діалектикою християнської трійці і боговтілення тощо. Така людина, безумовно, може вважати себе "по той бік добра і зла" — приблизно тією мірою, якою "по той бік добра і зла" є вітер, трава і ліс, морська хвиля — будь-яка частина цілісної світобудови" (Рябчук М. "Потойбіччя" Фрідріха Ніцше // Всесвіт. — 1990. — № 9. — С. 133).

¹³ Флобер Г. О літературе, искусстве, писательском труде. Письма, статьи: В 2 т. — М., 1984. — Т. 2. — С. 266, 268.

¹⁴ Манн Т. Философия Ницше в свете нашего опыта. — С. 388.

¹⁵ Для чого нам Ніцше? (Дискусія на сторінках часопису "Література на свеці"). — Всесвіт. — 1997. — №5—6. — С. 152.

¹⁶ Донцов Д. Дві літератури нашої доби. — Львів, 1991. — С. 265.

ВОЛОДИМИР ВИННИЧЕНКО

І ЛЕСЯ УКРАЇНКА

**“Я не буду загрозувати переходом в чужу літературу...”
(Загадка генези драматичної поеми Лесі Українки “Оргія”)**

Імена Лесі Українки та Володимира Винниченка чи не вперше зустрілися під однією обкладинкою у 1913 р. У четвертому номері київського журналу “Дзвін” поруч було вміщено драматичну поему “Оргія” – і продовження роману “По-свій”. Хоча подібне сусідство могло б статися й значно раніше.

Винниченко, вступивши в 1900 р. до Київського університету, досить швидко увійшов в українські літературні кола. Якийсь час він квартирував на вул. Жиянській, майже впритул із будинком Косачів. Неподалік мешкали Старицькі, Лисенки, Чикаленки... Євген Чикаленко щотижня влаштовував у своєму будинку літературні вечори, на яких бувала київська інтелігенція. Приходив сюди й учорашній елисаветградець Винниченко (Чикаленко був його земляком, оскільки шість років навчався в Єлисаветграді).

Український світ Києва був досить тісним – розминутися важко. Зрештою, факт раннього знайомства Винниченка з Лесею Українкою засвідчений мемуаристами (зокрема Марією Лівіцькою).

А вже в 1907 р. соціал-демократ Володимир Винниченко намагався залучити Лесю Українку до співпраці у задуманому ним збірнику (тоді ще збірнику) “Дзвін”. У грудні 1907-го він писав

К. Голіцинській: "Дзвін" вийде через 2 дні.... Леся прислала вірші, та запізно, підуть у другий збірник".

Другий випуск "Дзвону" світу не побачив, проте в 1913 р. натомість почав виходити журнал з такою ж назвою. Видавці — В. Винниченко, Л. Юркевич, Ю. Тищенко, Д. Антонович, В. Степанківський, В. Левинський — задумали його як український марксистський часопис, який мав стати трибуною Української соціал-демократичної робітничої партії. "Загальний наш світогляд — ортодоксальний марксизм", — заявляв Л. Юркевич.

Але чому Леся Українка подала до друку в журналі, натхненником якого був Винниченко, саме "Оргію" — твір, у якому йдеться про митців, яких спокушають переходом у чужу культуру? Чи був то лише випадковий збіг? І чи не криється тут якась загадка, до якої мають стосунок обоє — і Леся Українка, і Володимир Винниченко?

...А В. Винниченко невдовзі після "Оргії" напише роман "Хочу!" і в 1916 р. видасть його окремою книжкою. Ішла світова війна. Твір цей так і залишився не прочитаним критикою. Ні тоді, ні пізніше. Власне, серед Винниченкових романів, написаних до 1920 року, "Хочу!" найбільш обділений увагою; він наче провалився в "чорну діру" між війною, революцією, останньою еміграцією автора... Жаль, адже "Хочу!" (разом із "Записками кирпатого Мефістофеля") — чи не найцікавіше, що написав Винниченко-романіст у 1910-х роках.

Для нашого ж сюжету (Леся Українка і Володимир Винниченко) важливим є взаємне віддзеркалення поеми "Оргія" та роману "Хочу!". Якась між ними існує "вольтова дуга", якась таємниця об'єднує їх...

***

Чоловік Лесі Українки Климент Квітка у своїх спогадах написав, що "генезис сеї речі ("Оргії". — В. П.) має безпосередній зв'язок з поведінням Винниченка"².

Це свідчення відоме дослідникам досить давно: на нього посилався ще М. Драй-Хмара у монографії "Леся Українка" (1926 р.). Проте — як не дивно — задовільної відповіді на питання, в чому ж той "безпосередній зв'язок" полягає, в літературознавстві немає й досі. Та воно й зрозуміло: радянські автори всіляко намагалися

вимурувати китайську стіну поміж "співачкою досвітніх огнів" — і "ренегатом" (або, як писав О. Бабишкін, "пройдисвітом у політиці і літературі"). Мовляв, "Оргія", що її Леся Українка надрукувала в часописі, який видавали однодумці В. Винниченка Л. Юркевич, В. Степанківський і Ю. Тищенко, — то був її своєрідний памфлет, спрямований проти "зрадницької поведінки людей, подібних до Винниченка і К^о", тобто — "ідейних противників поетеси"³.

Подібні трактування були в широкому вжитку в українському літературознавстві: згадаймо хоч би, як вульгарно, з використанням ідеологічних кліше, тлумачилися ідейно-творчі і просто людські взаємини Т. Шевченка й П. Куліша, П. Грабовського й Б. Грінченка, Лесі Українки і Олени Пчілки... Одних прийнято було "підтягувати" до революційно-демократичного зразка, інших — шельмовано як представників "буржуазно-націоналістичного табору"...

Професор Г. Костюк у своїй ґрунтовній розвідці "Леся Українка і Володимир Винниченко" спростував чимало кривотлумачень щодо характеру стосунків цих двох письменників. Багато слушно-го сказано ним і про участь Лесі в журналі "Дзвін" — виданні, яке виходило під ідейним проводом В. Винниченка (сам він, член ЦК УСДРП, на ту пору, з 1907 року починаючи, змушений був жити в еміграції).

І все ж пояснено не всі загадки. Зокрема фактично без коментарю залишилося вже згадане свідчення К. Квітки про те, що генезис "Оргії" "має безпосередній зв'язок з поведінням Винниченка". Г. Костюк обмежився досить обтічною формулою: фразу Лесиноного чоловіка, пише він, "можна трактувати лише як твердження факту, що "Оргія" родилася... з контактів, дискусій і перетрактувань з Винниченком, що фактично значило — з редакцією "Дзвону". І навіть більше "робити інші висновки з цього Квітчиного фрагменту — це грішити проти логіки і правди життя"⁴.

Г. Костюка можна зрозуміти: у своїй статті 1971 року він сперечався з опонентами, доводячи, що ніякими "ідейними противниками" Леся Українка і В. Винниченко не були. Та й у самих спогадах К. Квітки він знаходить "якесь непорозуміння". Мається на увазі той мемуарний фрагмент, де йдеться про "Дзвін", "Оргію" і Винниченка. Наведемо його повністю: "Як Винниченко запросив її (Лесю Українку. — В. П.) до участі в журналі "Дзвін", вона, живу-

чи далеко і не знаючи, хто, власне, там дає тон, дуже вагалася між симпатією до напряму журналу і антипатією до такої позиції в національній справі, яку зайняв представитель журналу Винниченко, з яким, власне, і треба було їй трактувати. Довге й болісне вагання було розв'язане тим, що вона написала "Оргію", яку й послала до журналу". К. Квітка завершує тему вже знайомим нам твердженням про зв'язок генезису "Оргії" з "поводінням Винниченка".

Відчуття "якогось непорозуміння" у Г. Костюка залишили передусім слова мемуариста про антипатію Лесі щодо позиції В. Винниченка в національній справі. Але ж, дивується Г. Костюк, ніяких підстав для антипатій, викликаних якимись розходженнями в поглядах на національну справу, якраз і не було!

І все ж, ніякого "непорозуміння" у свідченнях К. Квітки немає. Щоб переконатися в цьому, потрібно, по-перше, розібратися в особливостях "поводіння Винниченка" в той час, коли "Оргія" ще не була написана, а по-друге, — в колізіях самого твору Лесі Українки, у їхніх проекціях на факти реального життя.

З весни 1908 року В. Винниченко тривалий час (близько двох місяців) мешкав на острові Капрі в Італії. У колі його близьких знайомих з'являються М. Горький, О. Богданов, А. Луначарський. Горький залучає 28-річного українського прозаїка до участі в збірниках "Знание". Московське книговидавництво починає друкувати Винниченкові романи ("Честность с собой" — 1911 р., "На весах жизни" — 1912 р.). Його ім'я з'являється поруч з іменами таких популярних письменників, як Л. Андреев, О. Купрін, І. Бунін, М. Арцибашев, Є. Чириков, Б. Зайцев... Мине кілька років, і з 1911 р. у перекладі російською мовою почне виходити зібрання творів В. Винниченка у дев'яти томах.

Не все було ідеальним у цих нових для нього стосунках з російською літературою. Скажімо, збірка творів В. Винниченка у трьох томах, яку М. Горький обіцяв видати в "Знании" ще наприкінці 1908 р., так і не вийшла в світ, і це стало причиною першого конфлікту літератора з російським письменником. У травні 1909 р. він навіть виступив у газеті "Рада" з відкритим листом до М. Горького. У першому варіанті цього листа містилися докори з приводу "неуваження, несерьезного, обывательского и даже правительственного отношения к украинской национальности, которое замечается у многих русских эмигрантов"¹⁵.

Винниченко мав підстави для нервування. Становище його було жахливим. Три з половиною роки тюрми, вимушена еміграція, майже цілковите безгрошів'я, кочове життя... А до цього всього — нервова перевтома ("Я певний, що незабаром у мене з'являться галюцинації, — скаржився він Є. Чикаленку в липні 1907 р., — іноді ночами мені треба просто вставати з ліжка і робити чим-небудь шум, щоб не допустити до увялення за столом якоїсь фігури. Я стараюсь себе гіпнотизувати, як робить це Зоря Драгоманив...") Ситуація ускладнювалася ще й особистими, "сердечними" причинами: дивним, заплутаним романом із жінкою на ім'я Люся Гольдмерштейн, яка наприкінці 1908 р. народить йому сина, але той через три місяці помре "за тяжких обставин"...

Розхолоджувало стосунки Винниченка з Горьким і те, що авторів роману "Мати", який він тільки-но написав, не подобалися нові тенденції у прозі й драматургії українського письменника, зокрема — приземлене і необ'єктивне, з точки зору Горького, зображення революціонерів-соціалістів у таких творах Винниченка, як "Базар", "Чесність з собою", "Рівновага" та ін. "Я совсем не принадлежу к ликвидаторам революции, но и не хочу видеть в революционерах жрецов и попов, — відбивався В. Винниченко. — Революционеры — люди лучшие, умнейшие, более отзывчивые, больше страдавшие, но не более как люди, подчиненные всем естественным законам. Если же они обладают недостатками, то не прикрывать их нужно, а обнаруживать. И, опять же, обнаружение обнаружению рознь. Можно обнаруживать, злорадствуя и злоствуя, можно и скорбеть, обнаруживая. Не думаю, чтобы в моем обнаруживании были злостность и злорадство, ибо обнаруживая других, я себя обнаруживаю. А сам я слишком люблю людей, слишком понимаю, что смысл моей жизни в людях, в их благе, слишком, наконец, я хочу торжества революции, чтобы ликвидировать ее и деятелей ее. Действительно, я несколько иначе понимаю пути к социализму, я хочу, чтобы Я не было затерто Мы, чтобы Мы было составлено из больших оригинальных Я, чтобы был синтез Я и Ты, а не абстрактное бескрасочное Мы... Взгляд мой не будет взглядом идолопоклонника перед идолом своим..."

Як перегукуються ці слова В. Винниченка з його листа 1909 р. з роздумами Лесі Українки, яка у 1908 р. завершила драму "Руфін і Прісцилла", — твір, сповнений бунту проти догматики,

"безкритичної віри" й сліпого ідолопоклонництва, які закріпа-
чують вільну думку, а особистість женуть у юрбу, проти будь-
якого фанатизму, заснованого на партійній ортодоксії — хай і
новітній, соціалістичній!

Не все складалося бездоганно у В. Винниченка і в стосунках
з російськими редакціями та видавництвами. В. Краніхвельд,
редактор журналу "Современный мир", відмовився друкувати
"Чесність з собою", повернув авторові й роман "Рівновага". Редак-
тора "Вестника Европы" Д. Овсяннико-Куликовського не влашту-
вала повість В. Винниченка "Босьяк". Збірник "Земля" з романом
"Чесність з собою" було конфісковано, а видавців притягнуто до
судової відповідальності: цензура знайшла в цьому творові
українського автора "одобрение терроризма й восстановление
одной части населения против другой", а також "безнравствен-
ность" (тобто — "порнографію", як вона уявлялася в ті часи
невідомим творцям статті 1001 кримінального кодексу Росії)...

І все ж, і все ж... Як би там не було, а майже все, що В. Винни-
ченко посилав до Москви й Петербурга, друкувалося. Той же
В. Краніхвельд, "забракувавши" "Чесність з собою", від співробіт-
ництва не відмовлявся. "Присылайте рукопись, — писав він
В. Винниченку 13 січня 1911 р. — Я могу с Вами не соглашаться
и вступить, в случае надобности, в борьбу, но читать Вас я всегда
буду с большим интересом и вниманием, ибо ценю Ваш талант
и люблю Вашу искренность". А ось серед матеріалів редакцій-
них архівів чиясь безіменна записка, адресована Сергієві Бердяєву,
братові відомого філософа: "Не перевести ли Вам сборничек
рассказов и повестей нашего украинского молодого гения (да?)
Вл. Винниченко? Они произведут фурор среди русской публики..."

Для Винниченка-письменника це було вкрай важливо: ним
цікавилися, його — відхиливши рукописи в одному, другому вида-
нні, — друкували в третьому... Російська критика після того могла
накинута на автора "Чесності з собою" з безжальними ударами —
але для нього важливим було вже те, що слово його пішло в
люди, не залишилося "під сукном".

Були на те причини цензурного характеру. "Что печатается в
русской литературе, то в украинской конфискуется и пресле-
дуется", — нарікав В. Винниченко в листі до М. Горького 12 квітня
1909 р. Але були й інші фактори, які спонукали його все частіше

звертатися до послуг російської преси. Про гроші, про вічні Винниченкові борги, які гнітили його, зачіпали самолюбство, вже сказано. Достатньо познайомитися з листуванням В. Винниченка з Є. Чикаленком, щоб пересвідчитися, наскільки обтяжливою була для молодого письменника-емігранта матеріальна скрута.

А до всього, десь із 1907—1908 рр. — після появи п'єс та оповідань В. Винниченка, у яких проповідувалися ідеї "нової моралі", "чесності з собою", — почав стрімко наростати конфлікт письменника з українським громадянством та українською критикою.

Усе почалося з його п'єси "Щаблі життя". Хто тільки не лаяв її в нечисленних українських виданнях! І С. Петлюра, і В. Леонтович, і С. Єфремов, і М. Гехтер, і Г. Хоткевич... Герой цієї п'єси "ніщешаєнець" Мирон Антонович із його справді-таки вельми сумнівними моральними "теоріями", викликав у читацької публіки рішуче неприйняття. Як це нерідко траплялося до і після "Щаблів", позиція героя була ототожнена з авторською, хоча насправді стосунки Винниченка-письменника зі своїми героями далеко не однозначні, справедливіше було б говорити про амбівалентність позиції автора.

А ще ж були такі Винниченкові оповідання, як "Мое останне слово" з деякими шокуючими інтимними одкровеннями героя-студента, "Момент" і "Рабині справжнього", в яких читацька моральна цензура знаходила надмір еротизму...

За В. Винниченком починає закріплюватися репутація амораліста й "еротомана" (як висловився на його адресу І. Нечуй-Левицький), проповідника всездозволеності й індивідуалізму. До редакції газети "Рада" і журналу "Літературно-науковий вісник" посипалися листи від обурених передплатників, — і що мали робити їхні видавці, в яких інших читачів просто не було?!

А що мав робити сам В. Винниченко, який відступатися від своїх ідей не збирався? Російська читацька аудиторія мала значно більше число "ніш", була серед них і та, де Винниченкові твори знаходили адресата, який не обурювався, не відвертався, тим паче, що після творів М. Арцибашева, О. Купріна, М. Кузьміна, Ф. Сологуба його вже нелегко було здивувати вельми цнотливим еротизмом "Моменту" і "Рабинь справжнього"...

Треба ще пам'ятати й про зятяту, амбітну Винниченкову натуру. Є. Чикаленко мав підстави, коли в якомусь із листів до

В. Винниченка зауважив: "який Ви соціал-демократ, Ви — "дика, анархічна сила"...

І ось цей гордий, честолюбний, гнаний постійною скрутою соціаліст і "ніцшеанець", цей до біса талановитий і парадоксальний письменник, ображений нерозумінням критики й українського громадянства, принизливою для нього "філантропією" видавців, вирішує... перейти в російську літературу! У 1909 р. він сповіщає про це М. Коцюбинського: "Пишу зараз велику повість по-російському. Надокучила мені сльозливо-розсерджена критика українська. Надокучили всякі перепони і цензури моральної поліції всяких добродійних дурнів і лицемірів. Хай їм біс! Коли випихають, то я й упіратись дуже не буду". М'який, "дипломатичний" М. Коцюбинський делікатно відмовляє В. Винниченка від нерозсудливого кроку. Нагадує про популярність його творів серед молоді, про органічну пов'язаність із рідним ґрунтом...

Але екстравагантний Винниченків бунт триває. Хоча й сам письменник, здається, розуміє "дикість", нездійсненність, моральну неможливість свого наміру. У ньому борються два сильні мотиви: з одного боку — протест проти регламентацій і несвободи ("українське громадянство — читачі, критика, видавці, редактори — усе робить, щоб відпихнуть мене від української літератури. І в той же час жаліються, що пишеш по-російськи..."); а з другого — свідомість свого національного обов'язку.

"Трудно, Євгене Харлампійовичу, бути українським літератором, — скаржитись він Є. Чикаленку 22 грудня 1910 р. — Несеш як якусь наслідственну хворобу на собі свою національність. Скинути її — неможливо, як неможливо з блондина стати брюнетом, але ж і нести нелегко. Ось в цій історії з "Вісником" (йдеться про непорозуміння В. Винниченка з редакцією "Літературно-наукового вісника", зокрема — з М. Грушевським, щодо умов співробітництва письменника із журналом. — В. П.). Я розумію, що ні "Вісник" і ніхто інчий не винен, що виною всьому наша "провансальність", а тим часом на мені вона одбивається далеко сильніше, ніж на "провансальці"-читачу... Чи є в моєму бажанні, щоб мені друкували все, що я напишу (керуючись тільки художнім принципом) щось нечуване, як мені одписав редактор? І чи не більш нечуване те, що письменник не може писати, бо не має місця де друкувати?.."

(Як, між іншим, резонують ці Винниченкові думки щодо "провансальності" нашої читацької публіки, коли йдеться вже не про 1910 рік, а про день нинішній! Мені в цьому зв'язку пригадуються нарікання частини вчителів-словесників на "незрозумілість" П. Куліша, М. Хвильового, І. Драча... Так, наче в українській літературі має бути лише одна якась традиція...).

А щодо нових варіацій теми переходу в "чужу літературу", то ота Винниченкова дилема несподівано озвалася в романі О. Забужко "Польові дослідження з українського сексу", героїня якого, 33-літня поетеса, яка викладає американським студентам історію української культури, роздумує: "палко тлумачиш їм, що не було! не було в Гоголя, такого, яким він був, натоді іншого вибору, як писати по-російськи! хоч плач, хоч гопки скач — не було! І в тебе також немає, окрім як писати по-українськи, хоч це і є, либонь, найяловиче на сьогодні заняття під сонцем, бо навіть якби ти, якимось дивом, устругнула в цій мові що-небудь "посильнее "Фауста" Гете", то воно просто провакувалось би по бібліотеках, нечитане, мов невилюблена жінка, скількись там десятків років, аж доки почало б вихолодати..."

І на ту ж тему — далі: "в тебе нема вибору, золотце, не тому, що не зуміла б змінити мову — пречудово зуміла б, якби трохи помарудилась, — а тому, що заклято тебе — на вірність мертвим..."

Ім'я Лесі Українки в "Польових дослідженнях" згадується нерідко, та й пафос самозреченості в ім'я служіння нації — тут суголосний Лесиному максималізму. А от в реальній історії української культури — безліч фактів, які засвідчують, що проблема переходу в "чужу культуру" не така проста, і серед причин, які її загострювали, далеко не останню роль відігравав той фактор, що на нього весь час посиляється В. Винниченко: неможливість митця — в ряді випадків — сповна реалізувати себе в Україні (чи то через відсутність творчої свободи, чи через матеріальну скруту, чи через "з'їдання" ближніми...).

Тема Винниченкового "рenegатства" в 1910—1913 рр. на сторінках українських (і деяких російських) видань з'являлася досить часто. Кульмінацією стала публікація в "Українській хаті" (1913 р., № 11) досить грубого листа семи томських студентів-українців, які назвали Винниченка "літератором-гермафродитом" (малась на увазі саме його роздвоєність між українською і російською літературами).

Лесі Українці було добре відомо про прикре для неї "поводіння Винниченка". В її ставленні до цього письменника були і повага, і досада. Повага — бо розуміла силу його таланту; досада — бо вважала, що талант той нерідко марнується. В нотатках К. Квітки про літературні зацікавлення Лесі Українки, які друкувалися в збірнику "Леся Українка: документи і матеріали" (К., 1971. — С. 287–316) із значними купорами, є цікаві свідчення щодо змішаних почуттів, з якими поетеса ставилася до творчості В. Винниченка (нотатки ці зберігаються у відділі рукописів Інституту літератури НАНУ). "Стежила за його творчістю пильно, звернувши на нього увагу з перших його оповідань, як і всі. **Одного часу мала намір писати про нього артикул в якій чужій мові, щоб познайомити з ним ширший світ. Знаходила в ньому великі дані на великого артиста, але журилася...**" (далі — нерозбірливо; підкреслено ж у цій та наступних цитатах ту частину тексту К. Квітки, яка до друку не потрапила. — *В. П.*).

З приводу чого саме журилася Леся Українка, стає ясно з подальших свідчень мемуариста. "Шедевром Винниченка вважала "Голоту", яку ставила дуже високо, і до кінця жалкувала, що Винниченко не тримався на сій висоті, бо все далі написане вважала хоч і дуже талановитим, але нижчим"; "вона вважала згубливим його проповідництво нових моральних учень", "досадувала на його звичайну грубість, власне, там, де вона літературно мало умотивована і притягнута механічно до сюжету", по суті — "для приправи" ("або як нижчі класи великоруські... вживають лайку для оживлення оповідання").

"Досадувала" Леся й на деякі п'єси В. Винниченка, на його роман "Чесність з собою"... Як, між іншим, і Є. Чикаленко, як багато хто з прихильників письменника. Говорила навіть про "деволюцію Винниченка" (очевидно, малися на увазі певні аспекти його творчості 1907–1912 рр.). "Досадувала" й на імпульсивне "поводіння Винниченка", пов'язане з його намірами перейти в російську літературу. Жорстко натякала на цей жест Винниченка в листі до матері 19 лютого 1913 року (саме в ту пору, коли писалася "Оргія!"): "я не буду загрожувати переходом в чужу літературу, як то роблять інші, бо то "себе дороже стоить", але я можу зробитись учителькою європейських мов і прожити без тих "гонорарів", за які треба стільки зневаги приймати".

Це, по суті, автокоментар до "Оргії", її генези. Такі слова вимовляються зі стиснутими гордо вустами... Дуже промовистий штрих до характеристики Лесиного стоїцизму! Важко собі уявити, що Леся підписалася б під словами С. Єфремова, який на сторінках "Ради" (1914 р., 16 січня) теж натякав на В. Винниченка, заступаючись за нього перед насюками читачів: "кращі наші люди мусять іноді йти до чужого письменства, щоб тяжкою панщиною на чужому полі відробляти за ту ганебну байдужість, ту крижану холодність, якою обкутує своє письменство рідна обивательщина".

У Лесі Українки було ніяк не менше (а то й більше!) підстав ображатися на байдужість і холодність публіки, на "рідну обивательщину", — але моральні максими поетеси, продиктовані загостреним почуттям власної гідності й національного обов'язку, змушували її рішуче відкидати всяку думку про можливість заробити славу і гроші ціною... відступництва перед "національною справою" (ти ще не забув, читачу, цитовані на початку цієї статті слова К. Квітки про Лесину "антипатію до такої позиції в національній справі, яку зайняв представитель журналу Винниченко", — слова, які в Г. Костюка викликали відчуття "якогось непорозуміння"?).

Хіба не в цій жорсткій, максималістській позиції Лесі Українки — ключ до її "Оргії", драматичної поеми, яка писалася від літа 1912 р. до березня 1913 р.?

Десь на початку 1990-х рр. виставу "Оргія" привезли до Києва "московські актори українського походження". То було надзвичайно цікаве видовище! Режисер А. Парра знайшов простий і ефективний хід, який оголив нерв Лесиного твору; еліїни в його виставі говорили по-українськи, римляни — по-російськи. А Василь Лановий, який виконував роль Мецената, переходив з однієї мови на іншу — залежно від того, хто був його співрозмовником.

Режисер зрозумів алюзії "Оргії": Лесею Українку, звичайно ж, мучили колючі грані взаємин двох культур, двох націй — української і російської. Тим більш дивним видався коментар Василя Ланового, який після вистави намагався пов'язати дух "Оргії" з мрією Мецената "сполучити в одну родину дві частини люду коринфільського — римлян і греків".

Чула б те Леся Українка! Свої думки і болі вона віддала, ясна річ, співцю Антеєві, а не Меценату. Антеєві, який не хоче здобувати

славу та винагороди ціною відступництва перед Елладою. Рим, підкоривши його вітчизну, перейшовши по еллінах, "як по містках, до храму слави всесвітньої" і тим вирвавшись із "безодні варварства", тепер ловить митців спокусами — подібно до того, як світ ловив своїми принадами Сковороду. І не без успіху: під крило переможців переходять учень Антея Хілон, друг — скульптор Федон, дружина Неріса... Антей же обирає горду самотність і самопожертву — поклик юрби, оргії викликає в нього ще дужчу затятість.

Є дві речі, що їх не в змозі переступити цей непоступливий еллінський співець. По-перше — честь, яка для нього дорожча за гроші й славу, отримані з рук зверхньо-поблажливих римлян. По-друге — національний обов'язок. Хай тих співців лише "мала громадка", хай саме громадянство, поглинуте темнотою соціальної й національної неволі, звиклося зі своїм становищем раба, хай мова твоїх співів презирливо відкидається переможцями і "рідними" перевертнями, — ну що ж, хтось же мусить нести хрест еллінського митця, промовляти від імені цього німого народу, сподіваючись, що настане час, коли й він не захоче бути невільником. Хтось мусить забути про славу й блага, піднявши прапор свого слова як виклик національному небуттю в ім'я життя. Може, хіба нащадки все "зрозуміють", а зрозумівши — поселять у "країні слави"...

Еллада просто зникла б, якби не такі, як Антей.

А хіба не погасла б Україна, якби її німота не переривалася голосами Шевченка, Куліша, Франка, Драгоманова, Лесі?

У тому ж 1913 році, прощаючись із М. Коцюбинським, Микола Євшан кинув гіркі слова: "Український артист ще довго буде проповідувати в пустині..." І подібних констатацій драматичного становища українського митця у наших поетів — скільки завгодно: від Павла Грабовського з його роздумами про "українську байдужість до всього рідного взагалі, а до письменства зокрема", — аж до Ліни Костенко з її тезою про "заблоковану культуру" (стаття "Геній у заблокованій культурі" — про долю Лесі Українки, але все сказане в ній цілком суголосне з мотивами "Оргії").

Чинники внутрішні й зовнішні (майже цілковита відсутність "публіки" або ж байдужість громадянства; заблокованість культурного життя владою переможців, які вибилися з "безодні варварства") ставили митця перед жорстким творчим і моральним вибором. Лесин максималізм адекватний жорстокості реальних

обставин, її Антей на запитання дружини "Чого ж ти ждеш?" відповідає: "Признання в ріднім краї без помочі ласкавих переможців".

Зрештою, таким було кредо й самої Лесі Українки — "скептичної розумом, фанатичної почуттям", за її власним зізнанням. Особистість у неї нерідко протиставлена юрбі: юрба ж бо — то духовна неволя. Тим часом поезія і драматургія Лесі палахкотять прокляттям рабству. "Я проклинаю кров ледачу...", "Прокляття рукам, що спадають без сили...", "Будь проклята кров ледача..."

А альтернатива рабському приниженню — у неї ось це: "Щоб не плакати, я сміялась"; "Без надії сподіваюсь"; "Буду сіяти квітки на морозі"; "Я вийду сама проти бурі"...

Сама — проти бурі... Їй дорікали за апологію індивідуалізму. Микола Зеров з цього приводу скаже згодом: "її індивідуалізм — бурхливий протест проти квоності й дрімливості громадянства, проти його невільницького духу і пасивності". І далі: "Це звичайне явище, коли ватажок, поет чи мислитель переростає своє оточення, убоге, безсиле, не розвинене естетично, не піднесене культурно".

Антей в "Оргії" теж переростає своє оточення, але він не відмовляється від свого страшного обов'язку — проповідувати в пустелі.

У вірші "Мрії" Леся Українка згадувала, що в "дитячі любі роки" її приваблював до себе "вік лицарства". Але не принци, не "вродливі королі", не "горді переможці" хвилювали її уяву.

Погляд мій спускався нижче,
На того, хто розпростертий,
До землі прибитий списом,
Говорив: "Убий, не здамся!"

Розпростертий — але не подоланий... Про Антея можна сказати цими ж словами. Не подоланий — бо є (повинно бути!) в людині щось таке, що перевершує її власні можливості, змушуючи жити через "не могу".

Убий — не здамся...

Чи ж дивно, що у Винниченковому намірові перейти в чужу літературу Леся Українка побачила задачу — задачу позицій на користь "ласкавих переможців"? Ми вже знаємо, що Володимир Винниченко мав аргументи, але випробування Лесиним максималізмом вони все ж не витримували...

Правда, сам він — як виявилось — вважав, що витримували. В листі до Є. Чикаленка (25 березня 1913 р.) Винниченко згадав Лесю Українку — саме у зв'язку з дразливою для нього темою:

"Біда мені, Євгене Харлампійовичу, з "щирими" нашими... Українські патріоти хвилюються від благородного гніву на мене, що я "переходжу до росіян". А, мабуть, ні один не спитав ні себе, ні мене, чи я маю що їсти... Та що казати про "рядових", коли **Леся Українка і та накинулась була на мене за це. Я їй вияснив, і вона зрозуміла. Може, вияснити і іншим, хай не псують собі крові по-дурному?"**

Цей лист — одне з небагатьох свідчень безпосереднього спілкування Лесі Українки і Володимира Винниченка. Незрозуміло тільки, чи було воно листовним, чи, може, Леся "накинулась" на Винниченка в якійсь особистій розмові. Де, за яких обставин це могло статись, — поки що невідомо...

А В. Винниченко, мабуть-таки, перебільшив, коли вирішив, що Леся Українка прийняла його аргументи. Якщо й прийняла, то хіба що з мовчазним висновком: ну що ж, *sum cuique*, кожному своє. Докази талановитого молодого скульптора Федона в її "Оргії" спростовуються суворо-безжальною логікою Антея, який затявся на своєму: "Ти віддався у руки ворогу, як мертва глина".

Зрозуміло, що "випадок з Винниченком" — то лише глина в руках митця. На те й фантазія з її "силою чарівною", щоб трансформувати життєвий факт у художнє узагальнення. Якись подробиці виявляються зайвими, якись деталі — видозмінюються. Але імпульс — дано; далина поеми почала прозирати крізь "магічний кристал", що постав з оболонки реальної людської долі. Долі Володимира Винниченка.

Цікаво, що свою "Оргію" Леся Українка надрукувала саме у Винниченковому журналі "Дзвін". Може, хотіла тим самим застерегти від необачного кроку того, чий талант вважала неабияким, хоч не раз і "досадувала" на Винниченкову імпульсивність та марнування ним свого хисту?

"На ж зеркало всесвітнє, визирайся", — написав П. Куліш, звертаючись "до рідного народу" після того, як завершив український переклад Шекспірових творів. Може, отак і Леся — мовби наслідуючи Куліша, свого літературного кумира молодих літ, — вручала Винниченкові "дзеркало", друкуючи в "Дзвоні" драматичну поему про зламаних і незламних митців?

Вручаючи ж — застерігала, мучилася, досадувала...
Вболівала...

“Занадто рано я родився...”

У листах і щоденникових записах Володимира Винниченка немає прямого відгуку на "Оргію". Проте важко уявити, що він її пропустив повз увагу, не подивився на себе в запропоноване Лесею Українкою "дзеркало".

Подивився. І все, звичайно, зрозумів.

І ось минає більше року — і дуже швидко, за якихось два місяці (16 січня — 15 березня 1915 р.) Винниченко пише роман "Хочу!", внутрішньо з "Оргією" пов'язаний.

У центрі Лесиної драматичної поеми — еллінський (читай: український) співець Антей, якому по-максималістськи витлумачений національний обов'язок не дозволяє перейти в чужу (римську, читай: російську) культуру. У центрі ж Винниченкового роману — російський поет Андрій Халепа, обрусілий українець, у якому пробуджується національне "Я", і, зрештою, він повертається в рідну українську стихію. Чи немає в такій диспозиції очевидного переугуку, ознак діалогу Володимира Винниченка з Лесею Українкою?

Звісно, не тільки в "Оргії" справа: задум роману "Хочу!" мав чимало різноманітних імпульсів. Надто очевидною є його пов'язаність із численними дискусіями 1913—1914 рр. навколо національного питання як такого (дискусії ці мали, без перебільшення, загальноєвропейський розмах!). Не варто забувати і про вельми специфічне становище самого В. Винниченка, — багато кому з його сучасників воно уявлялося як *сидіння на двох стільцях*. Письменник опинився між двох вогнів. З одного боку дошкуляла радикально налаштована українська молодь, яка трактувала участь Винниченка в російському літературному житті як національне "відступництво". З другого — дивувала роздратована зверхність "русотяпів", які дозволяли собі дивитися на все українське згори вниз.

Ця *подвійність* Винниченкової ситуації виразно віддзеркалена у двох епізодах 1913 року.

У газеті "День" (а потім і ще в кількох виданнях) В. Винниченко надрукував "Листа до російських письменників", у якому дорікав своїм адресатам за те, що персонажі-українці в їхніх творах часто постають шаблоново-спрощеними: "Завше і скрізь "хохол" — трошки лінивий, трошки хитрий, неодмінно лінивий,

меланхолійний і часом добродушний. І рідко-рідко — це недалекий, сентиментальний, але не злий простак, як от "хохол" М. Горького"⁸. Винниченко наголошує, що написати "Листа..." його спонукала подвійна образа — "почуття образи члена тої нації, яку ображають", і водночас "образа, сором за тих, хто ображає", хто опускається до "хохлацьких" анекдотів". Російські письменники в цьому сенсі залишаються "дивними консерваторами щодо українців", не помічаючи, як "крізь товсту, довговічну кору темряви і безправ'я по всіх місцях України б'є струмками національне життя".

"Лист..." мав розголос. Якийсь С. Патрашкін у тому ж "Дні" заявляє: "російська література — це дзвіниця, дзвони якої гудуть на весь світ, а Винниченко насмілюється думати, що під його кобзу неодмінно повинні затанцювати російські письменники. Ась?!" Репліку Патрашкіна підхопили ті самі студенти-українці з Томського університету, які вирішили, що Винниченко — "раб загальноросійської культури". І це вже був напад з протилежного, радикально-національного флангу (втім, зі сторінок "Ради" пролунали й авторитетні голоси на захист Винниченка — належали вони А. Ніковському та С. Єфремову) ...

З того ж непримиренно-радикального боку нападав на В. Винниченка й Д. Донцов. У 1913 р. він певний час входив до складу редакції журналу "Дзвін", але невдовзі був виведений з неї, оскільки його "сепаратистська" лінія розійшлася з позицією видання, що позиціонувало себе як марксистське. Нетерпиме ставлення Д. Донцова до В. Винниченка мало, однак, і суб'єктивні причини. Він не міг простити Винниченкові оповідання "Переможець" ("Рада". — 1913. — № 211. — 22 жовтня) — власне, фейлетон, у героєві якого, войовничо-прямолінійному "чорно-іржавому" Цвяху Донцов легко упізнав себе. "Винниченко однією ногою стоїть в українстві, другою в російщині", — обурювався Донцов у листі до редакції львівської газети "Діло".

І це був той другий епізод, який зримо свідчив про подвійність становища Винниченка.

А насправді їх було аж ніяк не два — значно більше!

Чого варта полеміка "Дзвону" з російськими марксистами: вони, як це показував у своїх статтях Левко Юркевич, "відносяться в суті зовсім байдуже до права націй на вільний культурно-політичний розвиток". "І хоч вони узнають (визнають. — В.П.), правда,

необхідність боротися проти національних утисків, але разом з тим самі вони є учасниками тих утисків, коли виступають проти національних форм робітничих рухів поневолених народів"⁹.

Серед тих, з ким полемізував "Дзвін" у 1913 р., був і Сталін, головний спеціаліст із національного питання у більшовицькій партії. Статті Л. Юркевича помітив також вождь більшовиків В. Ленін, який накинувся на публіциста "Дзвону" мало не з лайкою...¹⁰

І все ж, хай там як, у 1913-му В. Винниченко вже бачив ознаки того, що пізніше він назве "відродженням нації". І радів їм; кидався й сам у публіцистичний бій із великодержавниками своїми статтями в журналі "Украинская жизнь" та відкритими листами... Роман "Хочу!" увібрав у себе атмосферу 1913–1914 р., пристрасіть полемік тієї пори і, звичайно, *радість повернення української нації до самої себе.*

Уперше новий твір В. Винниченка побачив світ 1916 року. "Москва, "Дзвін" — позначено на титульній сторінці, і це означає, що на Наддніпрянській Україні видати українську книжку знову було неможливо. Російський уряд ще в 1914-му розгромив усі українські інституції: видавництва, газети, культурницькі організації... Українці з числа національно-свідомої інтелігенції змушені були утворити своєрідні "колонії" в Москві й Петербурзі. Винниченки (як, до речі, й Грушевські) поселилися в "білокам'яній". Там він і написав "Хочу!"

"Хочу!" — роман "доцентровий": все в ньому обертається навколо одного героя, поета Андрія Халепи. Це ще один Винниченків ніцшеанець-соціаліст, якого можна навіть назвати двійником Вадима Стельмашенка ("По-свій" і "Божки"). Він так само залюбки апелює до афоризмів творця Заратустри. "Коли я не борюсь з ворогами, то борюсь з собою", — цитує Андрій Ніцше, називаючи ці його словами прекрасними. Прекрасними, оскільки вони є моральним імперативом самого Халепи, принаймні — довгий час. Це хрест, який бере на себе багато хто з героїв Винниченкових романів і драм: болісна перебудова власної натури, підпорядкування "мохноногої", біологічно зумовленої стихії — певній раціоналістичній програмі, яка має ніцшеанський (і водночас соціалістичний!) ґрунт.

Роман починається зі спроби Андрія Халепи покінчити з собою. Мотиви самогубства він викладає в довгому листі до жінки, яка

завдала йому душевних мук своєю жорстокою (і цинічною?) легковажністю. Але справа не стільки в ревнощах Халепи до Ліди Баранової, скільки якраз у "ніцшеанському" невдоволенні поета самим собою, а також у розчаруванні недосконалістю "планети людей" загалом. Його лист до Ліди — це, по суті, парафрази з "Так сказав Заратустра". "Так, ми свідомі люди, "останні люди", як казав Ніцше, інтелігенти, знаючі й розуміючі, що зорі не суть очі янголів, що смерть не є баба з косою. Що життя є іспит до вступу в рай чи пекло, — ми блощиці... Ах, як я тужив один час за людиною, що померла в мені! За цею голубою височинню, за побожним трепетом, за жагучим бажанням заслужити посміх Вищого судії!.. Хіба ми поводарі, а не мавпи, що потішають юрбу? ...Ми — стоячі ставки..."

І далі — в тому ж величаво-сповідально-скорботному дусі: гордий самітник вирішує, що далі жити немає сенсу, оскільки й "останні люди" не в силі *подолати в собі людину*, вони запобігають перед юрбою, потурають власним слабинам, великим і дрібним порокам...

Життя Халепи, яке мало обірватися в готелі якогось російського міста, рятує щасливий випадок. І саме з цього моменту бере початок його повільне повернення *по цей бік добра і зла*. Мовби повторюється історія Вадима Стельмашенка. Андрій Халепа — теж "блудний син", який осягає прості, випробувані життям істини, впускаючи їх у свою свідомість і душу замість умоглядних теорій. Після невдалої спроби самогубства він зближується з родиною Сосненків, пориваючи з нібито аристократичною, а по суті — напівбогемною літературною компанією. Це — поворот у долі молодого російського поета Андрія Халепи: він втрачає холоднуватий заратустрівський лик, зате знаходить для себе важливу життєву мету.

Під впливом старого Сосненка в ньому пробуджується національне "Я", починається болісний пошук своєї української ідентичності. Андрій приїздить в Україну, в місто на березі Дніпра, оточене степами (в ньому, до речі, вгадується Катеринослав-Дніпропетровськ, де В. Винниченко мешкав саме в ту пору, коли задумувався роман "Хочу!"). В. Винниченко цікаво й точно відтворює процес пробудження національної свідомості в обрусілому українцеві. Деякі сторінки роману, як свідчить щоденник прозаїка, писалися під "Місячну сонату" Бетховена. Можливо, якраз ті, на

яких ідеться про тужливу мелодію ностальгії, про радість упізнавання рідних краєвидів людиною, яка повертається в світ власного дитинства, воскрешаючи в собі батьківську мову, тони і барви степу, невловимий лад того буття, який вона вбирала змалку, а потім втратила.

Цікаво, що Ф. Ніцше "проорокував близький кінець національної культури", яку заступить "європейська або європейсько-американська культура". В цьому сенсі вектор руху Винниченкового героя, який повертається до власних українських витоків, цілком протилежний. Потреба стати на захист своєї приниженої, скривдженої нації стає для нього важливою життєвою цінністю. Величезну роль у цьому процесі відіграє старий Сосненко з його пристрасним проповідництвом, самовідданим (хоч, може, часом і наївним за формою) бунтом проти малоросійства і стихійного чи свідомого російського шовінізму. Андрієві доводиться вислуховувати його дивовижну усну публіцистику, тобто — болісні монологи про українську історію, "нешчасну націю", національне відступництво, український індивідуалізм та інші слабини національної вдачі, про невідкладну роботу з відродження українства...

Але й самому "ніцшеанцю" Андрію Халепі невдовзі випадає вступати в дискусії щодо проклятого "українського питання". Це теж, так би мовити, Винниченкова "публіцистика" — оті суперечки його героїв з колом російських літераторів, які приїздять на Дніпро відпочити.

Так з'являється в романі тема боротьби "двох культур", російської і української, — це і є та "вольтова дуга", що несподіваним спалахом сполучає роман "Хочу!" з "Оргією". Тема ця має очевидні політичні відтінки, оскільки питання національно-культурні в обставинах Російської імперії завжди легко переходили в площину більш широку, ту, що стосувалася буття і перспектив нації як такої. Тому й чуємо ми в тій суперечці на березі Дніпра репліки, які моделюють типову ситуацією взаємин двох культур, виявляючи ментальність російського інтелігента 1914 року (час дії в романі В. Винниченка — весна і літо 1914-го).

Ось наївно-здивований вигук майбутньої оперної зірки Каті: "Українці? Як українці? Малороси?"

Ось начинені ідеологічним "вантажем" слова Оглобліна: "весь цей рух... не має під собою ніякого ґрунту й навіть шкідливий..."

Через те, що нема ніякої потреби. Хохли такі ж самі руські, славяне... Ніякого руху нема, городи чисто руські, населення чудово балакає по-руському, навіть селяне. Газети, книжки, театри, ну, все таке ж саме, як і по всій Росії. При чому ж тут відродження? Що відроджувати?.. Всі ці українофільські течії якесь непорозуміння..."

Ось саркастичний, не позбавлений агресивності заклик Чалакова: "Геть Хохлатчину! Хай живе єдина, неподільна Русь!"

І лише ліберально налаштований Пеліканов щось пробує заперечити цьому одностайному хоріві, намагаючись пояснити, що національне пробудження відкриває нові джерела для культури, взаємного збагачення культур...

Андрій Халепа в цій полеміці посилається на норвежця Бйорнсона, який вітав український рух, відчувши "велике хотіння" українців до національної волі. "Мене страшенно дивує, як ви не розумієте великої, хвилюючої, навіть, скажу, потрясаючої краси й благородства такого завдання, як відродження тридцятип'яти-мільйонного народу!", — дещо патетично каже Халепа, але тут же зупиняє себе, махнувши рукою: "Бачу, що ми нічого одне одному не докажемо".

Немає сумніву, що й самому В. Винниченку не раз доводилося бути в становищі Андрія Халепа. Роман його перейнятий могутнім *імперативом волі*, радості пробудження, сконцентрованих у вигуків: ХОЧУ! Хочу життя — вільного подиху, щастя виходу з невольності у повноцінність, у розкіш великого творення...

І тут починається Винниченкова "утопія". Ніцшеанський імператив волі дивним чином поєднується з... Марксовим імперативом інтересу (світом рухають інтереси, — відома теза марксизму). Андрій Халепа пов'язує *інтерес* із "великим хотінням" (людини, колективу людей, суспільства, нації...), вважаючи його потужним рушієм розвитку, прогресу, в т.ч. й самовдосконалення самої людини.

Як живе втілення "великого хотіння" перед Халепою постає Петро Сосненко, революціонер, мрійник, який помирає в тюрмі, не встигаючи реалізувати свою ідею "визволення праці". Він ще якийсь час тримається великим бажанням жити, а потім помирає, і Андрій Халепа підхоплює його мрію, звелівши собі будь-що реалізувати її. Знову, як це не раз було у В. Винниченка, ніцшеанство героя поєднується із соціалістичним утопізмом. Для поета

Андрія Халепи починається пора гарячкового пошуку можливостей для втілення гуманного і прекрасного, як йому уявляється, проекту, *сценарію щастя*, що має бути противагою системі Тейлора з її машинізацією праці й "роботизацією" людини.

Ну ось: "Хочу!" — це 1915 рік, а читати цей твір можна як пролог до "конкордистських" романів Винниченка останнього періоду його життя, у яких теж головне — *сценарії щастя*...

В. Винниченко веде кілька сюжетних ліній; в долі його героя виникають непрості любовні (і псевдолюбовні) колізії. Що ж до проекту "визволення праці", то в оточенні Халепи майже всі зустрічають його з іронією. За логікою речей, усе мало б закінчитися крахом ще однієї умоглядної, відірваної від життя "теорії", проте В. Винниченко "пожалів" соціаліста з ніцшеанським минулим: у серпні 1914 р. почалася війна, і Халепа потрапляє на фронт.

Письменник відчував певну зібганість фіналу, відсутність розв'язки, яка б завершувала логіку подій і впливала із відносин між персонажами. 14 березня 1915 р. він записав у щоденнику: "Скінчив "Хочу!", і страшенне незадоволення гризе і гнітить цілі дні. Дивна річ: поки писав, здавалось, що пишу те, що треба і що хочу. А скінчив і прочитав — зовсім не те і не так. Кінець я зім'яв і стиснув так, що він цілком не схожий на задумане. Зробив навмисно: занадто велика річ вийшла б і де я її помістив би? Та й тепер де помістити? По-російськи ще знайдеться, а по-українськи? Вічна історія!"

Настрій творчого невдоволення раптово переходить у щось цілком протилежне, продиктоване... "комплексом повноцінності": "Занадто я рано родився, мені год на сто треба було б запізнитись, тоді було б місце в українській пресі для того, що я можу написати".

Цей блискавичний перехід від "самоїдства" до певності своїх великих сил і можливостей типовий для "амбівалентного" Винниченка, який і в романі "Хочу!" ділив свою душу між Халепиним захопленням "красою, грандіозністю соціалістичного вчення й ідеалу", видінням "соняшного краю", — і сумнівами у досяжності утопії.

У періоди пробудження нації тема національного обов'язку (чи — навпаки — відступництва) набуває особливої гостроти. До цього спонукає сама ситуація, в якій вирішується гамлетівська дилема: "Бути чи не бути?" В "Оргії" Леся Українка наголос зробила на колізії еллінської і римської культур, на моральному

максималізмів Антея, якого світ ловив, але не ввіймав, — на відміну від його дружини, учня і друга, які таки піддалися спокусі й перейшли в чужу, римську культуру.

Роман В. Винниченка "Хочу!" можна сприймати як реакцію письменника на "Оргію". Він не полемізує з Лесею Українкою, а мовби простягає їй руку для взаєморозуміння. Національне "воскресіння" Андрія Халепи — це, можливо, доля когось із героїв "Оргії". Доля в перспективі, "за кадром" твору. Адже історія Халепи — це історія відступництва мимоволі, подоланого самопізнанням і внутрішніми прозріннями.

Треба знати Винниченка: він завжди залишався людиною активної громадської дії — навіть після 1919 року, коли йому раптом здалося, що настав час "обтруситися від політики". Якось у листі до М. Горького В. Винниченко написав, що вбачає своє завдання в тому, щоб "виносити на обговорення суспільства" пекучі питання — і тим самим "провокувати" громадську думку, аби самі ці питання знаходили, врешті, якесь позитивне вирішення. Утилітаризм? Змішування літератури з публіцистикою? Можливо. Але без цього настійного прагнення письменника пропонувати суспільству свої парадоксальні (а то й утопічні) "сценарії" досягнення гармонії і радості — і Винниченко не Винниченко.

Він і романом "Хочу!" мовби звертався до тисяч "тоже малороссов" Росії, кличучи їх прилучитися до акту історичної творчості українців.

В. Винниченко не раз вступав у полеміку з ідеологією модернізму. На противагу їй він навіть висунув (у тому ж таки 1913 р.) ідею "марксистської літератури", обстоюючи, по суті, принцип партійності, за що був гостро критикований Миколою Євшаном. У закликах В. Винниченка творити літературу суспільної дії, яка б вела в "голубу далечінь", проглядають контури "теорії" соціалістичного реалізму.

Проте, на щастя, Винниченко-художник не особливо дослухався до Винниченка-доктринера. З його ім'ям пов'язано утвердження в українській літературі неореалізму, який на початку ХХ ст. стрімко зближувався з художньою практикою модернізму.

Роман "Хочу!" — підтвердження сказаного. Винниченко віддавав перевагу психологічному романові, в якому домінує урбаністичний колорит, герої найчастіше — інтелігенти, а соціальні

конфлікти поступають місцем морально-психологічним. Рефлектуючі герої потребували нових засобів характеротворення (внутрішніх монологів, невластне прямого мовлення, психологічних портретів, діалогів і полілогів із ускладненою структурою). Специфічного значення набували словесні двобої персонажів-антагоністів із приводу певної ідеї чи "теорії". Звідси — "трактатність", яка в романі "Хочу!" пов'язана з намаганнями Андрія Халети протиставити системі Тейлора ідею "визволення праці"...

До всіх цих новацій Винниченка-романіста Леся Українка, звісно, не мала ніякого стосунку. А ось взаємне віддзеркалення мотивів, героїв, моральної проблематики в "Оргії" й "Хочу!" — ФАКТ, про який можна сказати старими словами: *его же не преидеши...*

---

¹ ЦДАВО України. — Фонд 1823. — Опис 1. — Справа 27.

² Квітка К. На роковини смерті Лесі Українки // Спогади про Лесю Українку. — К., 1963. — С. 234.

³ Бабишкін О. Драматургія Лесі Українки. — К., 1963. — С. 322–323.

⁴ Костюк Г. Володимир Винниченко та його доба. — Нью-Йорк, 1980. — С. 149–150

⁵ Див.: Слово і час. — 1993. — № 2.

⁶ ЦДАВО України. — Фонд 1823. — Опис 1. — Справа 22.

⁷ Радянське літературознавство. — 1989. — № 2.

⁸ Лист В. Винниченка до російських письменників // Рада. — 1913. — 2 листопада.

⁹ Юркевич Л. Російські марксистки і український робітничий рух // Дзвін. — 1913. — № 7-8. — С. 85.

¹⁰ Докладніше про це див.: Панченко В. Заочна дуель (Володимир Винниченко і Володимир Ульянов-Ленін) // Вітчизна. — 1997. — № 1-2, № 3-4.

¹¹ Винниченко В. Щоденник. — Нью-Йорк—Едмонтон, 1989. — Т. 1. — С. 177.

ЄАНДОРМОХ ЯК РОЗПЛАТА ЗА УТОПІЗМ

**Микола Куліш і Володимир Винниченко:
трагедія після ілюзій**

Ця стаття була задумана давно, але я довго не брався за її написання. Щось стримувало роботу над уже, здавалося б, ясним в усіх деталях літературознавчим сюжетом. Не вистачало якогось *останнього* знання, яке б довершувало картину, наповнюючи її пронизливим трагедійним світлом. Воно, це світло, лише вгадувалося, пробивалося крізь сум'яття й відчайдушну іронію Миколи Куліша. Я намагався уявити тісний "кабінет" письменника — два кроки в ширину, чотири в довжину — на другому поверсі старого будинку на Михайлинській площі в Харкові; схиленого над антикварним туалетним столиком Куліша, якому явився дивний персонаж на ім'я Малахій Стаканчик...

В СРСР якраз готувалися гучно відзначити десяту річницю "Великої Жовтневої соціалістичної революції", — тієї самої, про яку в романі М. Хвильового "Вальдшнепи" Дмитрій Карамазов каже, що вона "провалилася в раковину з калом". Коли М. Куліш сів за свого "Народного Малахія", "Вальдшнепи" були вже написані, але ще не надруковані. Втім, яке це мало значення: настрої Хвильового Кулішу були добре відомі. Він і сам думав так, як Дмитрій Карамазов. Революція-Мрія на очах перетворювалася

в Молоха, який поглинав ідеали його молодості. Комуна в степах виявлялася "санаторійною зоною".

Що мав відчувати Микола Куліш у 1927-му, схиляючись над антикварним туалетним столиком у крихітному своєму "кабінеті"? Розчарування? Гнітючий тягар краху ілюзій? Власну провину? Адже в 1917–1918 рр. все уявлялося по-іншому, а тепер ось Україну знову перетворюють у Малоросію, насилля над людиною набуває загрозливих форм, село закріпачується... І все це — у супроводі переможних реляцій про триумф соціалізму, розквіт національної політики, "нову людину"...

Коли Микола Куліш писав "Народного Малахія", він ще не знав, що його (а також М. Зерова, Л. Курбаса, В. Підмогильного, В. Поліщука...) через десять років розстріляють. З нагоди 20-ї річниці "Великої Жовтневої"...

Завершуючи зовсім недавно свою невелику, призначену для шкіл, книжку про драматургію М. Куліша, я написав на останній її сторінці: "Ніхто не знає, яким був його кінець. Ясно лише, що страшним..."

Ще нічого не було відомо про *Сандормох*. Про страшне урочище на 19-му кілометрі дороги Медвежогорськ — Повенець у Карелії, в якому 3 листопада 1937 р. енкаведисти розстріляли 1111 соловецьких політ'язнів. В самих натільних сорочках їх звалювали на купу і стріляли в тім'я. Академіка М. Яворського, професора-історика В. Чехівського, "режиссера, бывшего социал-демократа" Л. Курбаса, драматурга, "б. члена ВКП(б), поручика старой армии" М. Куліша...

Револуція пожирала своїх дітей. Капітан держбезпеки Михайл Матвеев не міг знати, звичайно, що його чергова жертва, отой "поручик старой армии", — це колишній командир Першого Українського Дніпровського полку, який у липні 1919 р. звільняв від денікінців Херсон, Миколаїв... Встановлював радянську владу в Олешках... Він, Матвеев, виконував свою буденну катівську роботу. Такий собі асенізатор революції, який знав одне: *так треба*. Так вимагає Партія, а вона не помиляється. *Так треба* — в ім'я революції, соціалізму...

В ньому назавжди поселився "солдат революції з простим серцем" — як у більшовику Гамареві з Кулішевої "Патетичної сонати" (1932 р.). Тому Гамареві, який із божевільним, бісівським азартом вигукує: "Буде наш весь світ! ...Наш місяць.

І вітер наш. ...Хай ставлять шибениці, хрести... Справляють хай молебні, співають "Отче наш", — світ, друзі, буде наш! Із шибениць ми зробимо арки. Хрести разом з капіталізмом пронесем і поховаємо на старих кладовищах на зорі соціалізму. А самі рушимо вперед!"

І начальник УНКВС Ленінградської області, голова особливої "трійки" т. Заковський, який "благословляв" Матвеева на виконання вироків, — він теж, звичайно, не сумнівався, що з шибениць виростуть арки. Що *Сандормох* — забудеться, а арки — залишаться... Ось ще лишень сотню, ще тисячу ворогів революції розстріляємо...

Теж — "солдат революції з простим серцем"...

А Микола Куліш у 1927-му, випускаючи в світ зі свого тісного харківського "кабінету" містечкового листоношу Малахія Стаканчика, цього дивного "реформатора", передчував, що оте божевілья тотальної "переплавки человеческого материала", оте велике соціальне прожектерство вже добром не закінчиться.

Тільки чому, думав я, перед внутрішнім зором Миколи Куліша в 1927 році, саме тоді, коли він писав "Народного Малахія", з'являвся... Володимир Винниченко?! І що означають слова Ю. Смолича з його спогадів: "Пригадую, в розмовах про п'єсу (ще в час її написання) Гурович, душачись сміхом, казав, що готує для Бучми роль, у якій йому треба буде гримуватись "під кирпатого Мефістофеля" (Винниченка)"?

Чому Бучма-Малахій мав гримуватися під Винниченка?

Щоб збагнути задум драматурга і його дивні слова, необхідно придивитися до самого Малахія Стаканчика.

Коли почалася революція, цей містечковий листоноша, який 27 років співав на клиросі в церковному хорі, заховався в комірчині, а згодом вийшов зі сховку оновленим. З ним сталася метаморфоза, схожа на ту, яку пережив відомий герой Сервантеса, Кикоть з Ламанчі. Маючи чимало "гуляючого часу", іспанський гідальго начитався лицарських романів, внаслідок чого "ісунувся з глузду", оголосив себе Дон Кіхотом і вирушив у мандри. На лихо своє, "всі ті несосвітненні вигадки так убились йому в тямку, що він мав їх за щирісіньку правду".

У Малахія історія та ж: з комірчини він вийшов, "книжок більшовицьких начитавшись". І теж — "ісунувся з глузду": повіривши в заповіді соціалізму, "повимітав з душі павутиння релігії",

покинув домівку з дружиною й трьома дітьми і подався зі своїми химерними проектами в Харків, до Ради Народних Комісарів. Кикоть уявив себе Дон Кіхотом, Малахій Стаканчик — Народним Малахієм. І ось цей невизнаний пророк кличе всіх "до голубої мети №666006003", в "голубу даль"...

По суті, Малахій Стаканчик у Куліша — це гомо советікус, живе втілення тієї "нової людини", формувати яку щодня й шокроку закликали офіційні пропагандистські гасла 20-х років. Безоглядність та саможертвність Дон Кіхота в ньому поєдналися із самозасліпленням фанатика, який узяв на себе невдячну роль місіонера. Невдячну — бо "голуба мрія" Народного Малахія обертається злом, смертями, трагічними ілюзіями. Малахій бунтує проти анахронічних форм життя. Ним керує початково благородна Мрія, якій він служить щиро й саможертвовно, — але ж бажана гармонія і загальне щастя залишаються недосяжними. Недарма ж "голуба мрія" має страшнуватий номер, що починається з "666" — числа Звіра, сатанинського числа!

Кулішів герой вирішує, що запровадити рай земний заважає недосконалість людська, — отже, потрібна "негайна реформа людини"! Але на практиці виходить, що звичайна маленька людина якось губиться на тлі "грандіозної" — примарної — "вищої мети"...

Ю. Смолич писав у своїх "Розповідях про неспокій", що "тезу "реформи людини" Куліш взяв у... Винниченка. Потреба "реформи людини" — для того, щоб вона стала здатною сприйняти революцію та всі її настанови, — це ж провідна теза винниченківської філософії..."

Розберемося.

У кожного письменника, кажучи словами О. Блока, є своя "длинная мысль", яка пронизує його творчість. У В. Винниченка така "длинная мысль" пов'язана з питанням про можливість досягнення щастя, гармонії в житті як окремої людини, так і людства загалом. Його, здається, ніколи не покидав потяг до масштабних, універсальних проектів, до пошуків "філософського каменя", які супроводжувалися рішучим відкиданням старих, "зношених" форм життя, до яких він ставився з фанатизмом "полум'яного революціонера". Реформуванню, за В. Винниченком, підлягала вся система суспільних відносин, зокрема — *мораль*.

Як правовірний марксист він "розрубував" існуючу мораль класовим мечем на дві частини. У 1911 р., відповідаючи своїм критикам, написав цілу брошуру з характерною назвою — "Про мораль пануючих і мораль гноблених" і видав її у Львові двома мовами, українською й російською. Акцент у ній зроблено на тому, що *роз'єднує* людей різних соціальних станів. Загально-людське ж начало до уваги не бралось...

Але то брошура, "пряма мова" автора, публіцистика... Що ж до художніх творів, то тут авторська позиція виявляється опосередкованіше, складніше, про що далі ще йтиме мова. І все ж: скільки разів зустрічаємо в п'єсах, романах, оповіданнях письменника анафеми старій моралі, "мертвим божкам", "іконкам", що їх треба повикидати з душі! Всі ці інвективи з'являються в монологах героїв, проте фактично вони перенесені зі щоденників В. Винниченка, його відкритих листів...

Карфаген старої моралі має бути зруйнований — цей рефрен звучить у багатьох творах В. Винниченка, принаймні тих, які датовані 1906—1916 роками. Щоб переконатися в цьому, достатньо погортати його оповідання "Момент", п'єси "Memento", "Брехня", "Пригвождені", "Мохноноге", романи "Чесність з собою", "Посвій", "Божки", "Заповіти батьків", "Записки кирпатого Мефістофеля"... Але в тім то й річ, що самим запереченням-відкиданням В. Винниченко не обмежувався. Він намагався конструювати свої моделі "нової моралі".

І тоді з'являлася теорія "чесності з собою", яка передбачала єдність думки, почуття й дії, — на противагу дисгармонії, розладові між словом та ділом. Головне — бути в згоді з самим собою, що ж до норм пануючої моралі, то ними можна знехтувати як такими, що суперечать природності й повноті життя.

І тоді його герої зав'язували дискусії про перебудову шлюбу, нові взаємини між статями, про "пробні шлюби", об'єднання повій у профспілки, про "перебудову людини"... Втім, вони не лише дискутують, а й намагаються втілити свої чудернацькі "теорії" в життя...

Тут потрібне одне вельми суттєве уточнення. Про *яких саме* Винниченкових героїв мова? Їх же в його творах багато, і вони — різні. А крім того, сам автор — у яких стосунках зі своїми героями? Які з них ближчі йому, а які — навпаки? Знати це вкрай

важливо, щоб не впасти у спрощення.

У п'єсах і романах В. Винниченка, як правило, присутні *опозиційні пари* героїв. Монологи одних нашттовуються на не менш пристрасні монологи інших.

З одного боку — *експериментатори*, ті, про кого можна сказати словами В. Вересаєва: "Кожен перетворив свою душу в якусь лабораторію, зосереджено обмацує свої хотіння, вимірює їх, сортує, спотворює, безперечно ставить над ними химерні досліди, — і зрозуміло, що безпосереднє життя відлітає від змучених хотінь" (сказано це було про героїв Ф. Достоевського, але з точністю один до одного ці слова можна повторити й стосовно Винниченкових *експериментаторів!*).

Молоді інтелігенти, завсідники революційних гуртків, бунтівники проти "старої моралі", індивідуалісти, які, по суті, експериментують на собі й на ближніх, намагаючись бути "чесними з собою", — вони влаштовують диспути й "суди", конфліктують з оточенням, закохують у себе екзальтованих соціалісток і просто дівчат чи жінок, які прагнуть любові, демонстративно й холодно відкидають загальноприйняті норми...

Назву цих самозваних апостолів "нової моралі" поіменно.

Революціонер Мартин із "Дизгармонії" (1906 р.)

Заводський кресляр, партієць Мирон Антонович Купченко із п'єси "Щаблі життя" (1907 р.), він же — центральний персонаж роману "Чесність з собою" (1909 р.).

Художник Василь Кривенко (драма "Memento" — 1908 р.).

Лікар Зінько Чупруненко (драма "Великий Молох" — 1908 р.).

Поет Вадим Стельмашенко (романи "По-свій" та "Божки" — 1912—1914 рр.).

Все це — варіації одного й того ж типу *соціаліста-ніцшеанця*, людини, якою керує жадова "переоцінки цінностей". Усі вони прагнуть жити згідно з власною "теорією", яка стає для них суворою догмою, ідолом.

Цим своїм судомним підпорядкуванням себе ретельно сконструйованому Принципові соціалісти-ніцшеанці Винниченка дуже нагадують Родіона Раскольников з "Злочину і кари" Ф. Достоевського. 23-літній студент Раскольников дозволив своїй совісті *переступити через кров* заради "всазагального щастя", а водночас — щоб перевірити себе: "вошь ли я, как все, или

человек? ...Тварь ли я дрожащая или право имею?"

Йому хочеться належати до розряду незвичайних людей.

Його мучить, як каже Родіонів друг, "уязвленная гордость", з якої виростає бонапартизм, бажання бути у власних очах Наполеоном. Адже, за "теорією" Раскольниковова, Наполеонам можна те, чого не можна всім іншим, "звичайним". Можна навіть *переступати через кров "звичайних" людей*. Особливо, якщо мета — благородна, на досягнення "всезагального щастя" спрямована...

(Чи міг здогадуватися капітан НКВС Михайл Матвеев, що звалювати пострілами "контрреволюціонерів" у безодню Сандормоку йому вже 72 роки дозволяла "теорія" Раскольниковова, яка, в свою чергу, була прологом до програми Шигалева з роману Ф. Достоєвського "Біси"? І чи думалося капітанові Матвееву, що Сандормох — це моторошне втілення апокаліптичних снів Раскольниковова, що постають у фіналі "Злочину й кари" як візія тотального мору, світової пошесті: "Все должны были погибнуть, кроме некоторых, весьма немногих, избранных. ...Не знали, кого и как судить, не могли согласиться, что считать злом, что добром. Не знали, кого обвинять, кого оправдывать... Люди убивали друг друга в какой-то бессмысленной злобе...").

Синдром Раскольниковова у соціалістів-ніцшеанців Винниченка виявляється в їхньому затятому бажанні довести експеримент до кінця, підігнавши *життя* під *схему*. Але щоразу експеримент закінчується трагічно... І тоді, коли в жертву "чесності з собою" приноситься дитяче життя ("Memento", "По-свій"). І тоді, коли "сильні особистості" тріумфують поруч із трупами ближніх ("Чесність з собою")...

Ці його ніцшеанствуючі соціалісти — заложники власних ідей, які засліплюють їх, спонукаючи весь час позирати в дзеркальце того Принципу, за яким проглядають або похмурі риси Раскольниковова, або лик Заратустри. "Нова мораль", в основі якої — культ сили й індивідуалізму, обходиться надто дорого. Щоразу смерть, смерть, смерть — як плата за експерименти, за перебування "по той бік добра і зла" (у снах Раскольниковова теж, до речі, люди перестали розуміти, "что считать злом, что добром...")...

З другого ж боку, *експериментаторам*, людям "нової моралі" у

В. Винниченка протиставлені ті, хто мучиться сумнівами й пересторогами.

У "Дизгармонії" є Мартин з його культом сили, — але є й Грицько, який кричить, що він не хоче "бути чиновником революції". Не хоче брехати, спотворювати високу ідею... "Ми страшенно дизгармонічні, — з відчаєм доказує Грицько. — ...Я певний, що кожен з нас, заглянувши в себе, іноді лякається. Як? Ми ж — передові люди, ми — борці за правду, за добро, ми повинні бути чистими, високими. А ми так само, як і всі, ходимо в публічні доми, сидимо в кабаках, інтригуємо, сплетничаємо, брешемо, завидуємо... Ми тільки спочатку піднімаємося від ідеї, а потім стаємо чиновниками її..."

У "Memento" "теоріям" Василя Кривенка найчастіше опонує Олеся, а потім — і Антоніна.

Катехізис Мирона Купченка ("Щаблі життя" та "Чесність з собою") викликає опір у Тараса Щербини. Його передсмертний лист — це моторошна інвектива, прокляття лукавим "гіпнотизерам", які "обіцятимуть при соціалізмі все те, що самі мають т е п е р", які забувають про дух на угоду тілові...

Яка із цих двох антагоністичних груп героїв ближча авторові? А в тому-то й річ, що тут доводиться говорити про Винниченків дуалізм, його амбівалентну "розчахнутість" між різними позиціями. Його голос присутній і в репліках Мартина, і в репліках Грицька; у монологах Мирона Антоновича — і в словесних партіях Тараса Щербини... Звідси — відчуття "розмитості фокусу", суперечливості й парадоксальності авторської позиції. Підтвердженням такого висновку є щоденникові записи й статті В. Винниченка: в них легко впізнати ті думки й формули, які письменник віддавав літературним героям, причому — героям, які опонують один одному.

Винниченків дуалізм означав, що у Володимирові Кириловичу Винниченкові змагалися художник — і доктринер, "Достоевський" — і "Троцький"...

"Достоевський" опирався експериментаторству, в жертву якому приноситься не те що "сльоза дитини", а життя дитини. Він бунтував проти подвійної моралі революціонерів, "нечесності з собою", лицемірства... Його мучило те, що культ "Ми" передбачав цілковите знеособлення "Я", підпорядкування його масі. У драмі "Великий Молох" революціонер Зінько Чупруненко,

ламаючи партійні правила, протестує проти "страховища, яке зветься "Ми". Зінько запекло відстоює своє "Я", не бажаючи віддавати його на поталу Молохові "колективності": "Я — людина, а не якась автоматична машина, начинена голими принципами..."

"Достоевський" передчував загрозу перетворення партії в монастир, небезпеку сектантства. Скептику Остапу із п'єси "Великий Молох" належать кілька влучних у своїй прозорливості суджень про "будучих людей", які не помічають своєї відірваності від життя, — і в його голосі присутній і голос автора. Деякі репліки Остапа є просто-таки парафразами з Ф. Достоевського: "Всі проповіді, що вистрибували з голови людей, а не з нутра життя, тільки шкодили людям..." Це каже герой В. Винниченка, — а враження таке, ніби він продовжує іронічний монолог Разумихіна, друга Раскольникового: "У них (соціалістів. — В.П.) не человечество, развившись историческим, *живым* путем до конца, само собою обратится наконец в нормальное общество, а, напротив, социальная система, выйдя из какой-нибудь математической головы, тотчас же устроит все человечество и в один миг сделает его праведным и безгрешным, раньше всякого живого процесса, без всякого исторического и живого пути..."

В обох випадках ідеться про соціальне прожектерство, по суті — про *утопізм*, який живиться відірваними від життя ідеями...

"Достоевський" підказував В. Винниченку, що в партії-монастирі є доглядачі — догматики, хранителі партійних заповідей, "прокуратори"... Тому й з'являлися в його п'єсах зловісні постаті Абстракта ("Великий Молох"), який влаштує суд партійної "п'ятірки" над Чупруненком, а також Цінності Марковича ("Базар"), ще одного "ловця душ", який керується принципом: "де ліс рубають, там і тріски летять". Головне для нього — будь-якою ціною досягти мети; головне — прагматичний принцип революційної доцільності ("Яке нам діло до того, через що у маси очі горять? Нам треба, щоб вони горіли...").

"Де ліс рубають, там і тріски летять..." Це вже з ходових гасел 1930-х років. Це та формула, якою через неповних 30 років після Цінності Марковича у хащах Сандормоха "освячуватимуться" постріли в потилиці "контрреволюціонерів"...

Точність діагнозів, безпомилність провіщень — вражаюча...

Але в тому-то й річ, що кризь застережливий голос "Федора

Михайловича" пробивався навальний поклик "Льва Давидовича"...

У книзі "Література і революція" Льва Троцького (до речі, Винниченкового однолітка й земляка — їхні дитячі літа минали в сусідніх селах у бобринецьких степах) є підрозділ з характерною назвою: "Переплата человека". Читаючи його, раз у раз наштоснуєшся на... Винниченкові проекти! Пафос руйнування старих форм життя, запровадження "нової моралі", "нового побуту", подолання людиною власної природи на диво суголосокий із тим, що можна на кожному кроці зустріти в п'єсах і романах В. Винниченка.

Послухаймо Л. Троцького: "...людина каменя на камені не залишить у нинішньому заскоружлому, наскрізь прогнилому домашньому своєму побуті. Турботи харчування і виховання, які могильним каменем лежать на нинішній сім'ї, знімуться з неї і стануть предметом громадської ініціативи і невичерпної колективної творчості..."

Людина візьметься врешті всерйоз гармонізувати себе саму..."

Далі — nota bene: "Вона захоче оволодіти напівпозасвідомими, а потім позасвідомими процесами у власному організмі: диханням, кровообігом, травленням, заплідненням — і, в необхідних межах, підпорядкує їх контролеві розуму та волі. Життя, навіть суто фізіологічне, стане колективно-експериментальним.

Стає можливою докорінна перебудова традиційного сімейного укладу. Нарешті, в найбільш глибокому й темному кутку позасвідомого, стихійного, схованого під ґрунтом причаїлася природа самої людини. Хіба не ясно, що сюди буде спрямовано могутні зусилля дослідницької думки і творчої ініціативи? Не для того ж рід людський перестане повзати навкарачки перед богом, царями і капіталом, щоб покірно схилитися перед таємними законами спадковості та сліпого статевого відбору!

...Людина поставить собі за мету оволодіти власними почуттями, підняти інстинкти на вершину свідомості, зробити їх прозорими, протягти дроти волі в підспудне й підпільне й тим самим підняти себе на новий ступінь — створити більш високий суспільно-біологічний тип, якщо завгодно — надлюдину".

Дивовижно: враження таке, що Л. Троцький начитався В. Винниченка. Або — навпаки. Хоча насправді, найімовірніше, не було ні того, ні того. Просто — обидва черпали ідеї з одного й того ж резервуару. І ще дивовижно: Л. Троцький марить надлюди-

ною, але Ф. Ніцше тут ні при чому. Соціалістичний утопізм породжував, моделював свій взірць людини майбутнього. Одна мрія накладалася на іншу, з'являлися певні точки дотику, перегуки навіть у самій риториці. Можливо, в таких взаємоперехрещеннях і полягала загадка того дивного типу соціаліста-ніцшеанця, який домінував мало не в десятковій творів В. Винниченка 1906–1916 років?

Соціалістичний утопізм змушував В. Винниченка ставити "на обговорення суспільства" питання про можливість змінити незмінне, "виправивши" саму природу людську, відкоригувавши її закони згідно з новими уявленнями. У творах цього письменника відбилися ті тектонічні зрушення моральної свідомості, які віщували спроби соціалістичного переоблаштування всіх сфер життя, включаючи й статево.

Чи може людина змінити саму себе?

Наскільки сильною є в кожному з нас біологічна програма ("щось більше за нас")?

Якою мірою спадковість, інстинкти визначають поведінку і долю представників обох статей — чоловічої і жіночої?

Чим завершується конфлікт двох однаково сильних життєвих мотивів — біологічного і набутого?

Чи можлива гармонія в шлюбі і як вона досягається?

У пошуках відповідей на ці та подібні до них питання В. Винниченко, по суті, влаштував досліди, ставлячи своїх персонажів у ситуацію експерименту. Як поведуться вони у заданих автором умовах?

Багато питань — отже, і психологічна мозаїка вигадлива, навіть химерна, сюжетна інтрига — вкрай заплутана, сповнена парадоксів, загадок, метаморфоз.

У драмі "Пригвожені" Родіон Лобкович, людина "з нових", пропагує ідею пробного шлюбу, такої собі взаємної перевірки перед одруженням, яка б дала відповідь на питання про доцільність самого шлюбу. В. Немирович-Данченко був у захваті від "Розп'ятих" (інша назва "Пригвожених"), але п'єса В. Винниченка на сцені МХАТу так і не з'явилася. І винен у цьому був сам В. Винниченко, який наполягав, щоб виставою "Розп'ятих" МХАТ "узяв під оборону справу перетворення людини й перебудови шлюбу". В. Немировича-Данченка така вимога автора знітила й ошелешила: напевно, в ідеї "перетворення людини й перебудови

шлюбу", на якій наполягав непоправний реформатор суспільної моралі В. Винниченко, йому побачився страшнуватий "малахіанський" блиск...

І в драмі "Мохноноге" В. Винниченко бунтував проти "привидів", які перегороджують дорогу до гармонії. Мохноноге — це і природа з її незмінними біологічними програмами, силою інстинктів та спадковості, але це й закріплені уявлення, стереотипи, догми, анахронічні форми життя, усе мертве, що хапає за ноги живих. "Темна спадщина дідів", "темна владна сила", "заповіти батьків", "божки", з якими стають на прю Винниченкові герої 1906—1916 років, — це їхні привиди, не менш зловісні за ті, що їх лякається героїня Г. Ібсена фру Алвінг (драма "Привиди").

Тема "чогось більшого за нас" цілком поглинала В. Винниченка. Це ж скільки разів, у скількох його творах поставав оцей химерний поєдинок людини з самою собою, з біологічною детермінованістю своєї лінії життя! Найчастіше подібні конфлікти виникали у п'єсах "Чорна Пантера і Білий Медвідь", "Натусь", "Пригвождені"... До питання про біологічний "фатум" і можливість його подолання В. Винниченко повертався й пізніше. Наприклад, у романі "Записки кирпатого Мефістофеля", у драмі "Закон", написаній уже в еміграції... "Експерименти" показували, що роль біологічних чинників значно більша, ніж можна було сподіватися спочатку. Тотальний бунт проти "біології", як правило, завершується для героїв В. Винниченка трагічними розв'язками. Інстинкти демонструють свою силу; спадковість залишається неподоланою; раціональні, вольові установки реалізувати не вдається, внаслідок чого виникають гострі внутрішні конфлікти.

Виходило, що шлях до гармонії — не в тотальному бунті, а в "співробітництві" з "природою", у врахуванні її примх тоді, коли йдеться про нові форми життя, в тому числі й про нові форми стосунків між статями. Винниченкові герої раз у раз переконуються, що з "мохноногою" мораллю змагатися легше, ніж із "мохноногими" біологічними чинниками. Вони нагадують Лаокоона та його синів, облутаних зміями, і Винниченка-художника цікавили перипетії цієї боротьби за волю й життя. Сенс багатьох його сюжетів — у спробі складного, болісного подолання людиною дисгармонії, спробі, яка не обов'язково завершується тріумфом.

Микола Куліш писав "Народного Малахія", коли "теорії" вже

повним ходом упроваджувалися в життя. Цілих десять років. Ідея "всезагального щастя", яка не давала спокою ще Раскольникову, зі сфери теоретичних дискусій перейшла у площину політичної практики. В СРСР готувалися тріумфально відзначити 10-ліття революції, — а Куліш, схилившись над антикварним туалетним столиком у харківській своїй квартирці на Михайлинській площі, мучився сум'яттям і тяжкими передчуттями. Уособленням його внутрішніх колізій був листоноша Малахій Стаканчик, фанатик і донкіхот, напівбожевільний "реформатор", пречудові наміри якого щоразу обертаються злом.

Він, Микола Гурович Куліш, добре пам'ятав про вічні експерименти Винниченкових героїв, які так само шукали шляхів до гармонії в собі і щастя для всіх, — але майже завжди змушені були страшно розплачуватися за своє безоглядне реформаторство. Життям дитини, життям інших людей, власним життям... Дискусії, що їх вели герої і героїні Винниченка, давно перекочували на сторінки газет, у т.ч. — й партійних. Якась О. Смідович зі сторінок "Правди" закликала комсомолок-робфаківок без вагань йти назустріч "половим устремлінням хлопчиків-самців" — інакше вони не гідні будуть "носити ім'я комсомолок, бути робфаківками чи пролетарськими студентками". Ну, а щодо "спільної комуністичної дитини", яка з'явиться внаслідок такого "вільного" союзу, то її можна віддати до державного дитячого приймальника...

А постійні заклики до "переплавки человеческого материала", до творення "нової людини", які лунали з усіх боків?

А культ маси, в якій розчиняється маленьке людське "Я"?

У повітрі витав дух малахіанства — утопізму, соціального експериментаторства, замішаного на прожектах.

М. Куліш думав про початки цієї містерії. І йому приходили на гадку Винниченкові сюжети й герої, які судомно підпорядковували себе Принципові "чесності з собою", ламали власні душі й чужі долі, перебудовували шлюб і людину — і тим самим влаштовували справжню дияволяду!

Пишучи "Народного Малахія", М. Куліш закривав очі на "достоевське" начало у творах В. Винниченка. У той момент йому думалося про інше, умовно кажучи, про "синдром Троцького". Цілком можливо, що серед тих "більшовицьких книжок", яких

начитався в своїй комірчині Малахій Стаканчик, була й цитована вище праця одного з вождів революції Льва Давидовича Троцького "Література і революція". Це не могло не вразити уяву Малахія: "...людина каменя на камені не залишить у нинішньому... прогнилому побуті..."; "людина візьметься врешті всерйоз гармонізувати себе сама..."; "життя, навіть суто фізіологічне, стане колективно-експериментальним..."

Куліш сміявся, але в сміхові його було щось трагічне. Він хотів, щоб Бучма гримувався під Винниченка, — а тим часом самого Володимира Винниченка 10—15 років перед тим мучили не менш гострі внутрішні протиріччя. Художник конфліктував у ньому з доктринером, "Достоевський" — із "Троцьким", антиутопізм — з утопізмом...

У 1927 р. В. Винниченко вже був політичним емігрантом, мешкав у Парижі. Він уже написав свою "Сонячну машину". Якби М. Куліш мав змогу прочитати його щоденникові записи 1920 р., то був би, мабуть, вражений точністю Винниченкових діагнозів більшовизму.

"З червоного більшовицького яйця вилуплюється фашизм", — констатував Володимир Винниченко. М. Куліш тоді ще так не думав: у 1920 р. він, комуніст із річним стажем, ще був членом Дніпровського повітового ревкому і головою повітового раднаргоспу.

А Володимир Винниченко і в 1927 р. продовжував вважати себе комуністом, тільки якимось іншим, не таким, як більшовики в Росії...

Мине ще 10 років — і він не знатиме, що 3 листопада 1937 р. в урочищі Сандормох буде поставлено крапку в грандіозному сюжеті, який міг нагадати йому щось із власних творів.

Нові люди докорінно перебудовують суспільство, запроваджують всезагальне щастя, здійснюють переплавку людського матеріалу, пускаючи в "розпил" усіх, хто заважає чистоті експерименту, — і серед тих "зайвих" виявляється й художник, колишній революціонер-мрійник, який, прозріваючи, сміявся трагічним сміхом.

Художник той мучився почуттям вини і болю.

В одній із останніх п'єс, написаній під музику Бетховена, Володимир Винниченко змалював свого "двійника" — юного поета

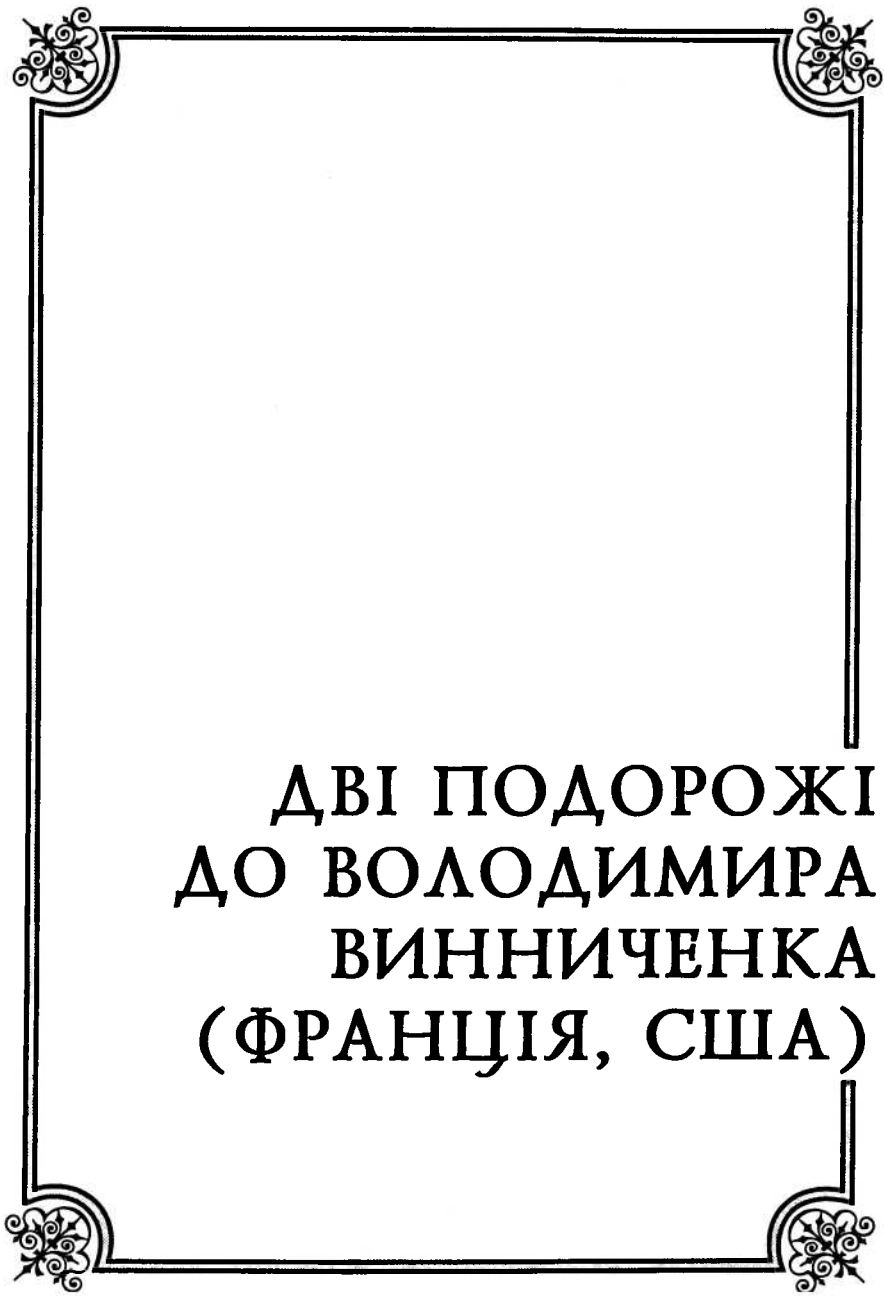
Червоні ніцшеанці

революції, який власноруч розстрілює свою Мрію, Любов, Україну...

Тепер в урочищі Сандормох розстрілювали його самого.

Сам не відаючи того, капітан Михаїл Матвеев, солдат революції з простим серцем, розстрілював ілюзії цілого покоління української інтелігенції...

ДВІ ПОДОРОЖІ
ДО ВОЛОДИМИРА
ВИННИЧЕНКА
(ФРАНЦІЯ, США)

ПОДОРОЖ ПЕРША

Мальви! За кілька десятків метрів від Винниченкового "Закутка" світилися малиновими й рожевими кольорами мальви... Тяглися до високого неба Рів'єри, вириваючись із-під сталевोї сітки огорожі, трохи осторонь од вілл. Самотні і горді, вони вбирали очі, змушуючи нас здивовано й радісно вигукнути: "Звідки ви тут, на цьому Середземноморському узбережжі, — славні наші, рідні наші мальви?!"

День Їдемо до Мужена, місця останнього притулку у Мужені Володимира Винниченка.

Мужен — околиця знаменитого міста Канни, що розкинулось на березі Середземного моря. Ліворуч і праворуч по горизонту ледь голубіють, торкаючись неба, вершечки гір. То — Приморські Альпи. Тут, на середземноморському березі, до їх схилів щільно туляться більші й менші будинки, що світять червоною черепицею. Серпантин шосейних трас, зелень кипарисів і пальм, мініатюрні сади на терасах, спокійне сяйво осіннього сонця...

Від Парижа до берега Середземного моря майже тисяча кілометрів. Дорога тягнеться з півночі на південь, перетинаючи майже всю Францію. Щойно ще блискотів склом і пластмасою аеропорт Шарля де Голля, де приземлився літак із Києва, підкотившись до самісінького аеропорту, — як ось уже Париж залишився позаду, а попереду — сіра смуга шосе: рівний шелест коліс; віконце автомобіля "Рено", крізь яке зір вихоплює мінливі французькі краєвиди.

Їдемо до Мужена... За кермом — керівник українського постпредства в ЮНЕСКО Олександр Сліпченко. Це його прощання з Францією: перед вильотом до Парижа ми дізналися, що указом Президента Л. Кравчука Олександра Сергійовича призначено послом України в Швейцарії. Поруч — перший секретар постпредства Олександр Дем'янюк, готовий змінити нашого водія у довгій дорозі. Друга половина "екіпажу" — двоє посланців Комісії Верховної Ради України з питань культури та духовного відродження: головний консультант комісії Тарас Марусик і автор цих нотаток.

Дивний збіг: тоді, в 1934-му, коли Винниченко і його дружина Розалія Яківна назавжди покидали Париж, щоб оселитися у щойно придбаному ними будинку в Мужені, теж стояв місяць жовтень. Важкі води Сени несли кудись жовте листя... Подружжя їхало назустріч невідомості, тяжкій праці, самотності.

У Франції Винниченки замешкали з 1925 року. До того місце проживання доводилось міняти досить часто: Відень, Карлсбад, Берлін, Прага... Останнім часом жили в Парижі.

З французької столиці на середземноморський берег їх погнала скрута. До 1932 року твори В. Винниченка ще видавалися в Україні. На сценах європейських театрів з успіхом ішли спектаклі за його п'єсами. Але в 1933-му все різко змінилося. Самогубство Миколи Хвильового, а потім і Миколи Скрипника засвідчили Винниченку, що в Україні йде "будівництво не соціалізму, а відновлення старої національної єдиноділимості Росії, відновлення старої тюрми народів". Він звертається з різким листом до Політбюро ЦК КП(б)У, в якому звинувачує Сталіна і Постишева в масовому терорі проти українського народу. Зрозуміло, що ні про які публікації творів В. Винниченка в Україні звідтоді не могло бути й мови.

Але й за кордоном, у колах української еміграції, він почувався самотньо. Послідовники Симона Петлюри не могли простити йому ні політичних розходжень з Головним Отаманом, ні поїздки на переговори з більшовиками в 1920 році, ні деяких оцінок і характеристик у "Відродженні нації". Винниченко опинився "між двох сил" (характерно, що одна з його драм саме так і називається). Додаймо до цього ту атмосферу, яку викликало в деяких країнах Європи першої половини 30-х поширення фашистських рухів, і рішення українського вигнанця покинути Париж і податися в

далеку провінцію Прованс стане зрозумілим. З літературної праці жити він уже не мав змоги. Залишалася надія на працю фізичну.

Так Володимир і Розалія Винниченки стали власниками старого напівзруйнованого будинку, запущеної ферми, яку місцеві жителі називали "Le four", тобто "піч", оскільки тут колись випікали хліб і печиво. До будинку того потрібно було рук та й рук: налічувалося йому вже близько... 250 років. Щоденної праці потребувала й садиба загалом — доводилося обробляти один гектар сімсот сантіярів землі. Винниченко сподівався, що город дасть змогу розраховуватися з боргами (за будинок треба було виплатити понад 40000 франків) і якимось жити. Помилявся: повернути всі борги не вдалося до самої смерті...

У Мужен в'їжджаємо наступного ранку. На нічліг довелося зупинитися в невеличкому готельчику в передмісті Авіньйона. Власниця його зраділа несподіваним клієнтам: уже збиралася йти додому, скоро північ, а тут раптом з'явилася можливість заробити якихось 800 франків. Ніяких паспортів від нас не вимагалось — яка різниця, іноземець ти чи ні? Готелів і готельчиків по дорозі до Каннів — чимало. Отже, конкурують між собою, які вже там паспорти, головне — франки.

Недільний ранок подарував сонце. Напередодні були дощі, кажуть, що в Альпах затопило кілька низинних поселень, були навіть жертви. А нам пощастило — лагідне світання, осіння благословенність, тиша і сонце.

І ось він, нарешті — Винниченків Мужен! Олександр Сліпченко єдиний серед нас, хто тут уже бував. Про наш приїзд нинішні господарі "Закутка" знають. Був офіційний лист Леся Танюка, наші телефонні дзвінки, були рекомендації професора Сорбонни Володимира Косика, попередні розмови представника ЮНЕСКО з пані Винників.

Обережність стареньких художників, які тепер мешкають у Винниченковій оселі, можна зрозуміти. Вони хочуть мати певність, що колекція особистих речей славетного письменника потрапить у надійні руки. (Пізніше з'ясується, що дехто із "землячків", гостей "Закутка", вже встиг посіяти в господарів тінь недовіри: приїздив, кілька тижнів користувався гостинністю, обіцяв мало не цілий фільм про Винниченка зробити, а потім як у воду впав, нічого не зробивши з обіцяного).

До "Закутка" треба добиратися вузькими покрученими вуличками. Коли Володимир Кирилович купував свою ферму, тут було значно вільніше. На одній із старих фотографій ми бачили "Закуток" тієї пори: самотній будинок, городи й дерева, від ферми до ферми — простір. Тепер же на схилі гори набудовано чимало нових вілл, отож "Закуток" постав якось несподівано, відкрившись очам після одного з крутих поворотів. Зелені дерев'яні ворота з номером 162, знамениті кипариси, ліворуч, на лужку біля будинку, пасеться кінь. На подвір'ї вже стоїть "легковушка" — як ми зараз дізнаємося, то з Парижа приїхала пані Катерина Штуль, журналістка з газети "Українське слово", давня приятелька пані Винників. Прибула, довідавшись, що речі Винниченка передаватимуться Україні.

Самі ж господарі... Художникам Іванні Винників і Юркові Кульчицькому, які мешкають у "Закутку", за вісімдесят років кожному. Вітаємося, знайомимося. Пані Винників майже не бачить, Юрко Кульчицький — тяжко хворий, з дому, отже, не виходять. У вітальні на першому поверсі стає тісно від гостей. Даруємо господарям сувеніри — нову, щойно видану карту України, писанки, одне з останніх чисел журналу "Україна" зі статтею про малярські роботи Іванни Винників і репродукціями її картин... Коли читали листа-подяку від Голови Верховної Ради України І. Плюща, пані Винників заплакала:

— Господи, я вже й не думала, що таке колись буде...

Уже трошки згодом, коли ми вчотирьох пакували колекцію, старенькі сиділи вдвох на дивані, і Юрко Кульчицький перечитував пані Винників подяку, привезену з українського парламенту.

— А тут що? — запитувала вона, доторкаючись пальцями до розгорнутої папки.

— Тут символ, — відповідав Юрко Кульчицький, маючи на увазі зображення тризуба.

— О-о, так, символ, — погоджувалася пані Винників і замовкала, змахуючи сльози з напіввидющих очей.

Розглядатися не випадало, треба було братися до роботи. Часу небагато — до вечора слід упакувати меблі з кабінету Винниченка, його особисті речі, оскільки на шістнадцяту годину має прибути автофургон, який повезе колекцію до Марселя, в морський порт. Лише в проміжках вдається виконати незвичну для себе

операторську роботу: дещо з побаченого відзняти на відеоплівку (камеру в далеку подорож дав Кіровоградський обласний дитячо-юнацький центр). Садиба "Закуток" — досить велика як на теперішню тісноту Мужена. Займає вона соток 20—25 землі. Колись було більше, але в 1941-му Винниченкові довелося частину продати, та й пізніше, напевно, розмір ділянки скорочувався. Під город землю господарі давно не використовують, вік не той. Такий собі лужок, де пасеться сусідський кінь, ростуть кілька екзотичних дерев, декоративні кущі... Незвичні для нашого ока кипариси і пальми. Біля входу до будинку — десятки ящиків з різними сортами кактусів.

Відчувається, що в цьому домі мешкають літні люди: у дворі перші ознаки запустіння, хоча це й не одразу помітно. Сум поступово огортає "Закуток". Будинок Винниченків — двоповерховий особняк з кількома невеличкими прибудовами різної пори. На першому поверсі — вітальня, кухня, на другому — кімната пані Винників, вузька і довга, з єдиним вікном, що виходить у сад (колишній кабінет Володимира Кириловича), кімната Юрка Кульчицького і невеликий хол. На другий поверх треба підніматися крутими дерев'яними сходами. Тісно: книжкову шафу Винниченка знести не могли, довелося розбирати.

Запитую пані Винників, як вона уявляє музей Винниченка. "Одна кімната — його робочий кабінет, — каже вона, — а в другій — книги, малярські роботи Володимира Кириловича". Колекція, яку подарували Україні — це, власне, і є робочий кабінет письменника. Бібліотека (книжкова шафа), два письмові столи, крісло, друкарська машинка "Мерседес", настільна лампа, дорожний блокнот, годинник, ящикок для олівців і паперів. І ще — гаманець з грудкою землі, взятої Винниченком дома, в Україні. Тут, на березі Середземного моря, ця крихта рідної землі завжди була з ним.

Подарувала Іванна Винників і два портрети Розалії Яківни Винниченко своєї роботи. Іванні Винників є що згадати. Жити в "Закутку" її запросила після смерті чоловіка Розалія Яківна. Про "пані Винниченкову" Іванна Винників розповідає з великою повагою. Володимира Кириловича вона вже не застала, а ось із його дружиною прожила поруч кілька років. Розалія Яківна, яка мала за плечима Сорбоннський університет і яка з 1911 року саможертвно розділила з чоловіком усі випробування його

надзвичайної долі, багато розказувала молодій художниці.

— А я вже тепер стара і сліпа, — зітхає пані Винників, — сама написати спогади не годна. Якби хтось записав, я б усе розповіла.

Крихти з почутого потрапили на магнітофон відеокамери — але ж то лише малесенька частка спогадів. Про Винниченків "Закуток", про Пабло Пікассо, якого Іванна Винників добре знала: в Мужені йому подобалося працювати. ("О-о, Пікассо — то був чорт, він мав якусь магнетичну силу", — сміється господиня).

Втім, нехай краще заговорить сама Іванна Винників — як кажуть журналісти, мікрофон увімкнуто.

ІВАННА ВИННИКІВ РОЗПОВІДАЄ:

"До Парижа я приїхала в 46-році. Ще коли була в Парижі, мені казали: "Шукай Винниченка, шукай Винниченка". Я й шукала всюди. Кажуть, виїхав десь. Яюсь відкриваю французьку газету, бачу — некролог: Винниченко помер. Дуже випитувалась, чи я добре прочитала, бо французької мови ще добре не знала. Тут же написала до пані Винниченкової. Вона мене покликала до себе. Стояла на воротах, чекала. І знаєте, від першої хвили кинулася до мене. Вона зачала плакати, що Винниченко помер.

Пішли ми в хату, і вона запитала мене відразу: "За кого ви мене маєте?" "Та як? Знаю вас, і читала твори Винниченка під лавкою в школі (то було заборонено). Знаю".

"Так, але якої я раси?"

Я кажу: "Ви можете бути будь-якої раси".

"Ви знаєте, що я жидівка?"

"Так, знаю, ну й що?"

Пізніше вона тяжко хворіла, в шпиталях була. Мені в шпиталі казали забрати її додому. Вона була щаслива, що прийшла додому. І так два тижні не спала, не їла, я сиділа коло неї, і вона тримала мене за руку.

То були хвили такі особливі... Я ніколи не бачила, як чоловік помирає. Я все думала, що вона помре у мене на руках, і то для мене було нестерпиме. Але вона мені не дала рушитися з кімнати. Я постелила собі якісь коци на землі, і от так сиділа. Яюсь уночі побачила дивний сон. Чую, що відчиняються двері, рипають, — і стоїть у дверях... Винниченко. Вбраний дуже добре (я його знала з фотографій), не дивиться на її ліжко, підходить до мене і так

мене за плечі бере. Я крикнула. Збудилася.

Винниченкова: "Що вам приснилося? Що вам приснилося? Скажіть мені. Що ви бачили?"

Ну, і так зачалися історії з Винниченковою. Вона мені казала принести то якийсь ключ, то якусь тріску, то якусь торбинку. Я їй то все знаходила...

Я знаю багато жінок, але таких, як була вона, тонка і культурна, — таких можна рідко знайти. І добра передовсім. Вона оповідала мені такі речі, що не знаю, чи вона комусь іншому то оповідала. Як я приїхала до неї, вона тримала мене два-три дні; ми сиділи від ранку до полудня, нічого не ївши. А вона не їла нічого. М'яса не їла...

(ЮРКО КУЛЬЧИЦЬКИЙ ДОДАЄ: "Вони були обоє вегетаріянину").

І ще вам скажу дивно. Коли я знайшла архів, упорядковувала його, то знайшла багато фотографій: вони, Винниченки, були також нудистами. Був якось у мене професор Кубійович (я мала ті скрині вже висилати до Сполучених Штатів), кажу йому: "Слухайте, що то робити з тими фотографіями? Як дістанеться в руки людей, то будуть насміхатися".

А Кубійович казав: "Вийдемо і спалімо це".

Тому ті всі фотографії ми попалили, думаючи, що то їхня особиста справа.

(ЮРКО КУЛЬЧИЦЬКИЙ: "Я б не попалив").

КАТЕРИНА ШТУЛЬ: "Я б також").

Кубійович каже: "Слухайте, добре, доки ви то бережете, то у вас. Але де ж дістанеться то? Що з тим робити? Витягніть всі, що відносяться до убраних, а ті голяси не потрібно, щоб бачили".

І ми попалили... "

І ще про пані Винниченкову. Я згадав про племінницю Винниченка, Любов Андріївну, яка доживає віку в селі під Бобринцем. Любов Андріївна розповідала, що перед Жовтневим переворотом її батьки жили в Києві, і сама вона (тоді дівчинка) добре пам'ятає дядька і тьотю Розу, які часом заходили до них, хоч і були на нелегальному становищі. Запам'яталися зокрема слова тьоті Рози: "Нам не можна мати дітей..."

ІВАННА ВИННИКІВ: "Вона втратила маленьку дитину. Не вижила та дитина. Розалія Яківна була з Орловщини. Української мови не знала. Винниченко прислав її до Львова, до однієї родини,

щоб вона вивчила українську мову. Вона потім перфектно говорила по-українськи!

А тоді, коли ми з нею спілкувалися, то були прецікаві і прекрасні переживання, — такі глибокі, знаєте, такі гуманні... Вона була дуже освічена жінка, брала колосальну участь у житті Винниченка, писала, помагала. І вона мала таку страшну любов до нього! По його смерті щодня виривала пару гілок і йшла пішки на цвинтар. І я, як була тут, то також мусила йти на цвинтар. Зривала гілок з оливки або щось...

Вона дуже страждала по смерті його. Вічно той Володимир був на її вустах, вічно вона собі щось пригадувала... І такі були з нею розмови дуже й дуже інтересні. Я зберігаю листи від неї. Я не вірила, що вона мене так любить. Думала собі, що вона, як жінка старша, потребує собі якогось сусідства. Але коли я дісталася архіву, то вхотила перше днівники Винниченкової. Ви знаєте, я плакала від зворушення, що вона дійсно щиро мене любила.

А щодо днівників самого Винниченка, то я закликала професора Костюка, щоби приїхав забирати деякі речі, Костюк приїхав. Він мав виразку, і я варила кашку. А Винниченкова не хотіла дати абсолютно нічого: попідкладала під матраци, під подушки ті книги і не хотіла дати. І Костюк мене вічно мучив: ідіть, Іванно, видеріть, то є дуже важне, то є найважливіше — його днівники. То я вже не бігла і переконувала Розалію: може, ліпше дати, він приїхав, він заховає... Вона по одній книжці мені видавала: занесіть йому... І так він вирвав, вивіз ті днівники.

Тут, у Мужені, селяни ще пам'ятають Винниченка. Опінія в нього була така: дивак. Дивак. Кажуть, що бачили його на вулиці, один черевик чорний, другий жовтий. Зле одягнутий. То мені так говорили люди, які його пам'ятають.

Був чоловік, який помагав їм управляти. Тут, у "Закутку", садили пшеницю, бараболу, а той чоловік їм помагав. І навіть якщо було щось лишнє, продавав на базарі.

Винниченко багато малював. Була одна велика скриня з його картинами. Були речі, по яких видно самоука. Але він був трохи під впливом Глуценка. Глуценко тут приїздив і радив йому, як що малювати. Але були й дуже добрі речі. Пригадую собі — надто мертва натура: вона була як би на золоті мальована. То була прекрасна річ. Багато було добрих речей. Портрети Винниченкової

не були добрі. Але багато пейзажів було з великим відчуттям.

Я пригадую, що в 47-му році виставлялась з Винниченком у Львові в музеї Шевченка. То був його портрет, дуже добрий. Пізніше пара пейзажів була.

Винниченко за свого життя вислав велику колекцію до Колумбійського університету, здається. Коли ми то вислали, Костюк мені писав, що все дісталось в порядку. Та тут приїхав якийсь професор Малинович. Я питаюся: "Слухайте, чи ви не чули, що зробилось з образами Винниченка?" "А-а, десь там в кабінеті стоять, і я чув, що продають". Я була здивована і обурена: як то можливо продавати? І щоб образ — у темноті?! Він втратить колір, тріскається, так, як щось живе вмирає.

А до Сполучених Штатів великий Винниченків архів пішов. Шість чи сім скринь відправили — рукописи, книжки, записи, кореспонденція колосальна з усього світу.

(ЮРКО КУЛЬЧИЦЬКИЙ: "Навіть лист від Сталіна був").

Коли я пішла до нотаря з купівлею того дому, він питався мене: що ви зробили з архівом? "Вислала до Колумбійського університету". А він каже: "От дурна дівчина. Та той архів вартий був більше, як три рази те підприємство, що вони мали". Нотар мені казав, що я могла б то затримати або продати, бо то є більше вартісне, як цей дім. Я кажу: "Як я сміла задержати якийсь папірчик — то не моє, то народне добро".

Він махнув рукою.

(ЮРКО КУЛЬЧИЦЬКИЙ: "Вони, французи, того не розуміють. Жодного сентименту не мають").

То такі були літа... Ми не сподівались, що Україна вибухне. Рік тому ми ще дивилися й думали, що мури берлінські, можливо, допоможуть і нам. То ще рік тому! Де ж думали? Ми мріяли.

Ми сьогодні з Юрком говорили про все це. Те, що ми так журилися тридцять п'ять років у тій хаті з такими сумнівами, з таким жалем до українського громадянства, що для нас сьогодні ви — то є величезне свято, кажу вам! Ви знаєте, п'ятдесят літ я не плакала, я не мала сліз. Як прийшов перший раз Сліпченко, мені сльози потекли. Він прийхав другий раз — мені очі відкрилися, і я тепер плачу. П'ятдесят літ я не плакала, душа моя плакала, очі — ні. А я плачу тепер, я плачу перед вами і не встидаюся того. Ви колосальну радість мені справили сьогодні".

Перед заходом сонця побували ми на місці останнього спочинку Володимира Кириловича і Розалії Яківни. Майже самісінький вершечок гори, маленьке муженське кладовище. Безліч вузьких вуличок, дивовижна архітектура будинків, усе мініатюрне й затишне: ресторанчики, павільйончики, виставочні зальчики... Мерія Мужена, де на стінах висять українські килими, виткані Іванною Винників. І ось поряд — таке ж мініатюрне кладовище, стоячи на якому, бачиш панораму Альп. Гори перед тобою, виспані будинками, вдалині Середземне море світиться, а поруч — чорний мармур надгробних плит... У будинку на вулиці Солдатській в Єлисаветграді Винниченко народився, а в інший світ відійшов ось тут, на альпійській горі, звідки видно гори й кручі, але не видно безкрайнього рідного степу...

До моря приїхали вранці. Марсель, порт. Автофургон з колекцією і наш автомобіль ніхто з митників так і не зупинив. Мабуть, подіяли дипломатичні номери. На причалі вже готувався до відплиття "Шота Руставелі". Його капітан Юрій Адамович Михневич, білорус, запросив до свого кабінету, дав розпорядження помічникам прийняти вантаж, усміхнувся: "Не волнуйтеся, хлопцы, — все буде гаразд".

Поки ми йшли до капітана, його помічники розказували нам, що на кораблі якраз днями підняли український Державний прапор, намалювали нову символіку, схожу й на тризуб, але й на знак Нептуна. Розповідали як про нову для себе екзотику. А нам мимоволі подумалося: ось як розпорядилася доля — Винниченкові речі повертаються додому на борту теплохода, який уперше пливе під українським прапором!

Плистиме "Шота Руставелі" до Одеси чотири дні. І як потім розповість нам Олександр Сліпченко, буде в тій путі восьмибальний шторм, а вже сама Одеса зустріне теплохід лагідним жовтневим надвечір'ям. Сушею й морем повертатиметься колекція Винниченкових речей додому: останні ж триста кілометрів — ще й над хмарами побуває: до Кіровограда її доставить літак Кіровоградського вищого льотного училища цивільної авіації...

Подолано, отже, понад три тисячі кілометрів, добра воля й зусилля багатьох людей зробили повернення в Україну частки спадщини Винниченка можливим. Відтепер їй місце в музеї. Речі з Мужена прийняв Кіровоградський обласний краєзнавчий

музей, де вони представлені в експозиції.

...Води нашого старенького Інгулу несуть жовте листя, природа завершує свій черговий цикл. Тече ріка часу, все повертається на круги своя...

Листопад 1992 року.

Париж без Винниченка Мабуть, у кожного, хто вперше в житті приїздить до Парижа, в якийсь момент з'являється ілюзія, що він уже колись тут був. Справді: Париж здавна живе в твоїй уяві. Його вулицями ти ходив разом з д'Артаньяном та його друзями-мушкетерами; разом з бальзаківським Люсьєном Шардоном ти зупинявся, приголомшений пишнотою крамниць, високими будинками, потоками екіпажів, ти оглядав місто на Сені з висоти пташиного лету, схиляючись над сторінками "Собору Паризької Богоматері" Віктора Гюґо...

Зрештою, до Парижа повів тебе одного разу і автор "Чотирьох шабель" Юрій Яновський: його "маршал" Остюк (український дипломат!) блукає по місту, нудьгуючи за батьківщиною і згадуючи бойових друзів, полиск шабель, степові балки... Степовій душі нащадка козаків з Великого Лугу явно затишніше почувалося серед тих балок, ніж на бульварі Сен-Жермен, перед фасадом Нотр-Даму, на острові Сіте, де колись за в'язничними стінами страждав граф Монте-Крісто...

У Парижі, природно, хочеться зустрітися із співвітчизниками. Колись — у 1920—1930-ті роки — тут був найчисленніший осередок української еміграції: за деякими даними, у Франції тоді загалом проживало 40—50 тисяч наших земляків. Саме сюди привела доля багатьох лідерів УНР — В. Винниченка, С. Петлюру, О. Шульгіна, В. Прокоповича. Після 1924 р. з таборів для інтернованих у Польщі до Франції почали прибувати військово-службовці армії УНР, а також заробітчани з Галичини.

"Громадське життя української еміграції спочатку концентрувалося навколо Української громади у Франції — організації, заснованої в Парижі 1924 р., — повідомляє щойно видана монографія "Українці в зарубіжному світі". — На перших порах вона

об'єднувала людей різних політичних поглядів. Однак вже через рік з неї вийшла група "радянфілів" на чолі з І. Борщакком, Т. Галіпом й О. Севрюком, яка створила Союз українських громадян у Франції. Пізніше — автономні формування — Союз українських емігрантських організацій у Франції та Український народний союз — заснували відповідно прихильники емігрантського уряду УНР (М. Ковальський, І. Косенко, М. Шумицький та ін.) і націоналісти (М. Капустянський, О. Бойків, П. Гузар та ін.).

У період між світовими війнами на терені Франції видавалося вісім українських періодичних органів, серед яких найвпливовішим був близький до уенерівських кіл журнал "Тризуб".

Минув час — і тепер у Франції можна налічити 3–4 тисячі українців. Так нам, принаймні, сказали в редакції газети "Українське слово", яка виходить у французькій столиці. "Рік 59", — зазначено на цьогорічних номерах газети: заснована вона, отже, ще 1933-го. Редакція міститься у двох невеликих кімнатках; поряд — так само невелика друкарня. Коли ми з Тарасом Марусиком, працівником апарату Верховної Ради, завітали до "Українського слова", робочий день уже завершувався. За одним із столів молодий француз готував до розсилки свіжий номер газети, ще один співробітник зайнятий був ремонтом друкарської машинки, — а назустріч нам вийшов редактор "Українського слова" Кирило Митрович.

— Юрку, — гукнув колезі до сусідньої кімнати, — йди послухаєш новини з України.

Цікавили передусім новини зі сфери політичного життя. Довелося пожалкувати, що ми не привезли з собою свіжих газет: інформації про Україну за кордоном явно бракує. Щось вдається "впіймати" по радіо, а загалом з інформацією, так би мовити, з першоджерел, справи кепські.

І все-таки "Українське слово" намагається тримати своїх читачів (а газета розсилається в різні кінці світу) у курсі останніх подій, пов'язаних з Україною, дає їм свої тлумачення. Курс її — державницький: підтримка державотворення в Україні. Ну і, зрозуміло, важливо також просто пропагувати Україну, розповідати про неї тим, хто ще мало знає про цю країну в центрі Європи.

Природно, що розпитування ті не виглядали як цікавість стороннього спостерігача: наші співрозмовники вболівають за Україну, хочуть, щоб не повторювалося те, що колись оберталось для неї драмою.

Заговорили про футбол, київське "Динамо". За спортивною темою знову визирнула ширша, загальнонаціональна. "Дуже потрібні якісь гучні успіхи наших спортсменів, — казали господарі "Українського слова", — тоді й про Україну більше знатимуть у Європі, в світі". "Побільше б таких, як Сергій Бубка", — додав пан Олекса, продовжуючи копатись у друкарській машинці.

У Парижі наші земляки намагаються підтримувати те національно-культурне вогнище, коло якого працювали їхні попередники. Є тут бібліотека імені Симона Петлюри. Чималенька книгозбірня, де можна ознайомитися не лише з виданнями української художньої літератури, а й зі свіжими номерами часописів, що виходять у Києві чи Львові. Тут же, у двох суміжних кімнатах, меморіальний музей Головного Отамана. Документи, які відтворюють атмосферу української революції 1917—1919 років, накази і листи Симона Петлюри, його особисті речі, одяг — пальто, сорочка з рудими слідами крові (в неї був одягнений Головний Отаман у той день 1926 року, коли на виході з книжкової паризької лавки його дістала куля Шварцбарда).

Володимир Винниченко залишив нищівні характеристики Петлюри у "Щоденниках", "Відродженні нації", "Заповіті борцям за визволення"... "Політично малоосвічений міщанин", "маленький обиватель" із "маніакальною славолюбістю, хоробливою згагою популярності" — це, звісно, різкий контраст стосовно образу "українського Гарібальді", як називали Петлюру в деяких виданнях 20-х років.

"Петлюра відстоював українську державність до останнього шансу, — казали нам господарі Бібліотеки Симона Петлюри. — А Винниченко... Винниченко — добрий письменник, але поганий політик".

З тезою "Винниченко — поганий політик" в ті паризькі дні доводилося зустрічатися ще кілька разів. Професор Аркадій Жуковський посилався на Олександра Шульгина, міністра закордонних справ УНР: на що вже Шульгин був людиною лояльною й інтелігентною, а й з ним Винниченко не знаходив спільної мови. Професор Жуковський пояснює це безапеляційністю Винниченка, тим, що він, мовляв, брав на себе роль пророка.

Одне слово, відгомін давніх розходжень і протистоянь докотився й до нас. А от у чиїх словах більше істини? На зміну

політичним пристрастям, симпатіям і антипатіям мали б прийти об'єктивність істориків, аналіз документів, який, можливо, виявить, що все було не так уже й однозначно.

Але людей, які б сумлінно вивчали архіви, схоже, менше, ніж тих, хто швиденько замінює старі міфи новими, хто спішить повернутися до давніх формул про "українського Гарібальді" чи про "поганого політика". Висновок передує аналізу фактів. А мало б бути навпаки. Як от у праці професора Сорбонни Володимира Косика "Політика Франції щодо України. Березень 1917—лютий 1918", виданій 1981 року французькою мовою. Професора Косика цікавила історія української революції — і він вивчив паризькі архіви, познаходив чимало документів, які стосуються України.

А хто виконає аналогічну роботу в архівах Німеччини, Польщі, Австрії, Англії?..

У судовому процесі у справі Шварцбарда Володимир Винниченко участі не брав. Хоча адвокати Шварцбарда й пропонували йому виступити в ролі свідка. Знали, мабуть, про Винниченкову антипатію до Петлюри. "Я заявив їм, — пояснював Володимир Винниченко 1949 року, пишучи "Заповіт борцям за визволення", — що виступлю в суді, якщо прокурор мене запросить, проти Шварцбарда і, головне, на захист українського народу, себто і проти Шварцбарда, але і проти деяких петлюрівців, які, щоб виправдати Петлюру, казали, що весь український народ був антисемитським, що весь народ був погромщиком. Я мав сказати, що Петлюра ніколи не був ідейним чи іншим антисемитом, що він ставився негативно і з огидою до погромів, але через свою слабохарактерність не міг вжити радикальних заходів проти справжніх погромщиків, і в цьому його була вина. А Шварцбарда я вважав за простого убийника-злочинця, а не терориста і месника за свою расу, як його виставляли адвокати... Мавши таку мою відповідь, вони (адвокати Шварцбарда. — *В.П.*) своє запрошення взяли назад".

І Володимир Винниченко, і Симон Петлюра мріяли про те, щоб Україна була державою. Обоє пішли з життя на землі Франції. Винниченко похований у Мужені, Петлюра — на цвинтарі Монпарнас у Парижі. Монпарнас видно здалеку. Це майже центр французької столиці. На могильній плиті, під якою покоїться Головний Отаман, — букет свіжих квітів. Поруч із Симоном Петлюрою поховані його дружина і донька Леся. Як і

на могилі Винниченків — Тризуб, тільки він увінчує вершок пам'ятника...

У бібліотеці нам розповідали, що десь півроку тому до пам'ятника Петлюрі приклеїли листівку провокаційного змісту: мовляв, українці — погромники. Трохи вже згодом, розмовляючи з новопризначеним послом України у Франції Юрієм Кочубеєм, доводилось чути, що стереотип (а може, пропагандистський міф?) щодо нібито антисемітизму українців тримається в деяких країнах Європи досить стійко. Біда ще й у тому, що про Україну знають надто мало, тому й стереотипні уявлення виявляються живучими.

Мандруючи з Тарасом Марусиком вулицями Парижа і вступаючи з французами у принагідні розмови (Тарас французькою володіє цілком вільно), ми постійно повторювали кілька простих тез: Україна — це не Росія; Україна — велика країна з населенням 52 мільйони; Україна — в самому центрі Європи. Смішно? А що робити, коли навіть молодий інтелігентний журналіст із сільськогосподарської газети, який пояснював нам на березі Сени, як вийти до найближчої станції метро, — і той перепитав нас: "Україна? Це десь на Сході?". А ще через кілька хвилин поцікавився, чи в нас немає голоду. Варто нам було згадати Київ, як наш новий знайомий заусміхався: так, так, Київ знаю, а Україну — ні.

А що ж тоді казати про пересічного французького обивателя?

Постпредство України при ЮНЕСКО займає у величезному будинку колишнього посольства СРСР (тепер — посольства Росії) всього-на-всього одну кімнату приблизно на 16 квадратних метрів. Від СРСР у Парижі залишилося більше десятка будинків. Після домовленостей Л. Кравчука і Б. Єльцина Україні запропонували під посольство один із двох будинків — явно за принципом: візьми, небоже, що мені негоже (причому, одна з тих малопритатних для дипломатичної місії споруд до 1940 року належала Естонії!). Ось вам і "дружба народів". І як бути нашим дипломатам? І яким буде імідж України в очах французів?

У Юрія Кочубея, нашого першого посла у Франції, гостювали в останній вечір перед вильотом додому. Він — дипломат із 35-річним стажем, за фахом — філолог-сходознавець. Про нього нам іще в Києві казали: ерудит, людина надзвичайно інтелігентна, відкрита, демократична за поглядами і манерами. Так і виявилось. Того вечора Юрій Миколайович багато згадував про свої дитячі

сільські літа, говорили про Україну, про перспективи нашої дипломатичної місії у Франції, про будинок Винниченка у Мужені... Добре було б, щоб той особнячок на березі Середземного моря з часом залишився за Україною, могла б там бути якась культурна резиденція нашої держави. Але чи не заповіли його вже комусь нинішні власники муженського "Закутка"? І як підступитися до цієї делікатної теми в розмові з ними?

Виявляється, Юрій Миколайович уже думав над цим, а перед від'їздом до Франції тему Винниченкового "Закутка" зачіпав у розмові з Президентом Л. Кравчуком...

Слухаючи посла, я чомусь згадував Кирила Заболотного, дипломата із роману О. Гончара "Твоя зоря". Нікуди вже не подінешся від цих своїх філологічних асоціацій...

Власне, кілька паризьких днів найбільше, може, запам'ятаються саме зустрічами, розмовами. Запам'ятаються людьми.

Одного вечора, скажімо, побували ми на паризькій околиці в особняку, збудованому ще у XVIII столітті. Господарі — Ніколь і Андре Волконські, нащадки відомого князівського роду, їхні предки мали на Чернігівщині родовий маєток. І ось недавно, коли Чернігів відзначав свій ювілей, Ніколь і Андре побували на берегах Десни. І... "захворіли" Україною. Тим паче, що й Серж, їхній єдиний син, теж усерйоз захопився українським життям, не раз бував у Києві, багато розповідав батькам про землю їхніх предків.

Потрапивши в домівку Волконських, почуваєш себе так, ніби опинився в іншій епосі. Посеред холу — старовинна піч з відкритим вогнем, дубовий (двохсотлітній?) сволок, такі ж потемнілі від часу балки, меблі, яким теж не менше як сто років. Андре Волконський показує підшивку журналів "Сатирикон" — його, опинившись у Парижі, видавав дід нинішнього власника особняка. На чільному місці — вишитий рушник із караваєм: це подарунок, привезений із Чернігова. Загалом україніка в особняку Волконських впадає в око — сувеніри, журнали; господар (він знає російську) часом навіть якесь слово українське вставляв у свою мову.

Особняк Ніколь і Андре придбали недавно. Раніше мешкали неподалік, але у меншому будинку. Купити інший довгий час не вистачало грошей. Ніколь має якусь страхову агенцію, а Андре після тяжкої операції не працює. Втім, тепер у подружжя нові плани. Волконські хочуть заснувати асоціацію Анни Київської

(на честь київської княжни, королеви Франції), яка буде пропагувати Україну, допомагати Україні...

Невеликий зелений дворик, великий платан посередині (в Одесі такі називають "бесстыдницами", оскільки кори на дереві немає), наспівний голос Ніколь, — і раптом чується мелодія, яка змушує озирнутися від несподіванки. "Ще не вмерла Україна"... Андре на прощання приготував сюрприз: увімкнув запис, привезений з України. І, стоячи біля магнітофона, пробує й сам співати. Гуртом допомагаємо йому. "Душу й тіло ми положим за нашу свободу..."

Тиха ніч над паризькою околицею. Ясний місяць розуміюче дивиться на нас...

З Леонідом Плющем домовилися зустрітися в готелі. Київський кібернетик, правозахисник-дисидент, запроторений у часи "розвинутого соціалізму" до психушки, — тепер він мешкає в Парижі. Колись на сторінках журналу "Україна" довелося читати інтерв'ю з ним; запам'яталося й фото: виснажене обличчя, пронизливий погляд великих чорних очей. А при зустрічі все не збігалося з першим — заочним — враженням. Небагатослівний, невисокого зросту, зовсім просто одягнений, Леонід Плющ справляв враження людини м'якої, інтелігентної, і в спокійних сіро-зелених очах його не було нічого "демонічного".

У Парижі йому живеться, мабуть, не так уже й затишно: Леонід ні на що не скаржився, але видно було, що його тягне в Україну. Щойно завершив роботу над книгою, її якраз перекладають французькою мовою. Як складаються справи в Україні, йому добре відомо, хоча, як сам признається, з часом певна ізольованість в еміграції все ж відчувається.

Слухав наші розповіді про політичне життя в Україні, роздумував разом з нами про розходження позицій учорашніх одиумців-демократів. Леонід уже знав про розкол у львівському Русі, про те, що частина його пішла за Валентином Морозом, ще одним українським дисидентом 60—70-х років, тепер професором-істориком із Канади. Мороз, як ми дізналися, серед політв'язнів мав недобру славу. Передусім — через свої "фюрерські" замашки. Те, що тепер він має своїх (хай і не дуже численних, зате войовничих) прихильників, Леонід Плющ оцінює як свідчення того, що зароджується фашизм. Каже про це спокійно, але різко.

Від політики переходимо до літератури, до Миколи Хвильового. Леонід, як виявилось, багато думав над явищем Хвильового в українській літературі, загалом — в українському громадському житті. Написав статтю про одну із загадок Хвильового — його антропософію, приналежність до масонства. Відчувалося, що він, як кажуть учені, "сидить у матеріалі", вся аргументація добре продумана і точно сформульована, як це буває тоді, коли ти щойно відірвався від робочого столу.

І знову говорили про те, що українська культура для Європи — земля невідома; про пошук можливостей для виходів із свого загумінку в світ.

Коли Плющ, накульгуючи, віддалявся від нас на одній із станцій паризького метро, на душі з'явилося відчуття якоїсь щемливої гіркоти. В образі Леонідовому було щось беззахисне, добродісне, тендітне, таке, що потребує співрозуміння. А може — співчуття й жалю...

Українець поза Україною — є в цьому традиційний біль, як у тій вигнанській пісні про журавлів...

Колись доводилось читати щоденники художниці Марії Башкирцевої, роман Михайла Слабошпицького про неї — у десятирічному віці повезли Марію з родового маєтку на Полтавщині лікуватися до Франції, так вона й прожила своє двадцятичотирилітнє життя за кордоном, а рідні Гавронці згадувалися все одно, як згадувалися, напевно, Анні, королеві Франції, київські пагорби і теплі дніпровські води. У вольової, гордої, цілеспрямованої, примхливої Башкирцевої згадки про рідні Гавронці викликали сентиментальний настрій: "все это родное, сердечное, прямое, просто-душное", — писала вона про те сільське життя, яке їй запам'яталось.

1884 року Марію Башкирцеву поховали на кладовищі Пассі в Парижі. "Могила її — праворуч від входу, — казали нам. — Шукайте високу каплицю". Робітники, до яких ми звернулися на цвинтарі з проханням допомогти зорієнтуватися, поспішали: "Вибачте, у нас операція "Смерть".

Високу каплицю помітити було неважко, а от могили знайти ніяк не вдавалося. Аж ось... Ім'я Башкирцевої було викарбуване на самій каплиці. Оце і є її поховання. Замість традиційної могильної плити — каплиця, з вигляду схожа на церковку. Двері до неї відчинені, але зайти всередину неможливо — вхід

перегороджує решітка. Зупиняйся, дивись — і побачиш у глибині каплиці-церковки рожеве погруддя Марії. Ліворуч і праворуч — ще два. Може, мати й батько? Але ж батько кинув родину, коли донька була ще малою, і мати мала недобрий спогад про нього...

А на стінах — шість чи сім картин. Як у музеї. Робота Маріїно пензля. У напівтемряві розгледіти картини важко, але щось знайоме все ж угадується. Ось там, ліворуч, здається, портрет Тулуз-Лотрека. А що в глибині каплиці? Поряд із погруддями стоять по обидва боки крісла. Старовинні крісла, наче їх щойно винесли з дому.

Хтось за могилою, напевно ж, доглядає. Хто? Минуло понад сто років після смерті Марії. Рідня? Чи, може, якісь громадські фундації? Запитати нікого.

Пригадується, колись Павло Загребельний розповідав про свій задум написати три романи про унікальні жіночі долі. Два написав — "Євпраксія" і "Роксолана". Третім мав бути роман про Марію Башкирцеву. Загребельного випередив Слабошпицький.

Проте найголовніший роман створила сама художниця, залишивши свої "Щоденники", які вона вела з тринадцяти літ до самої смерті. Дивовижний характер постає зі сторінок цих щоденників! "Я, которая хотела бы сразу жить семью жизнями, живу только четвертью жизни. Я скована, — занотовувала Марія 13 червня 1877 року. — Я буду иметь все, или умру. В двенадцать лет я попросила дать мне учителей, я сама составила программу. Я всем обязана самой себе", — це теж написано в 17-річному віці.

Воля? Жадоба слави? І те, й друге, й третє.

На стіні каплиці є автограф художника Бастьєна Лепажя. Марія схилялася перед його талантом. І — любила його...

Неподалік від Лувру, на березі Сени, у приміщенні колишнього вокзалу, де тепер розміщується музей Орсет, можна постояти він-на-віч з картинами Лепажя і його друзів імпресіоністів. Робіт Башкирцевої тут немає — вони в інших музеях.

Але живопис потребує неквапливого з собою спілкування. Бо що встигне зрозуміти й відчути той, хто забігає до Лувру на годину-другу? Лувр — ціла держава: його галереї безконечні; з усіх боків тебе оточують шедеври, що творилися в різні епохи геніями різних народів. Все це колись звозилося сюди, на західний край Європи. "Джоконда" Леонардо да Вінчі, богиня Ніке,

Венера Мілоська — найголовніші точки притягання для відвідувачів Лувру. А інші архітвори? Якби хтось зумів написати історію їх появи на світ, а також з'яви під небом Лувру, — був би це літопис високих творчих осянь, але й безконечного завойовництва, грабежу, ненаситності...

Можливо, житель Парижа не задумується, що він живе у місті, роль якого у світовій історії мистецтва унікальна. Парижани — простодушні й безпосередні, надзвичайно привітні. Ось ви зупинили двох молодих поліцейських, щоб розпитати в них дорогу від Латинського кварталу до свого готелю біля Ейфелевої вежі. І через мить вони вже схиляються разом з вами над картою-схемою, вивчаючи її з азартом дітей, які захопилися якоюсь грою. Таке враження, що зараз для них та схема — найголовніше в світі.

Вони живуть своїм щоденним звичним життям. Мадам Ніколь Волконська казала нам, що життя це досить замкнуте — на родині, домівці. Тому після 21-ї години на паризьких вулицях ви зустрінете не так уже й багато перехожих — більшість жителів міста вже дома. Правда, це не стосується вже згаданого Латинського кварталу: то улюблене місце молоді — розваги й прогулянки тут затягуються до ранку...

Жан-П'єр Жимез, який має свій підвальчик "Гітара Жимеза" саме тут, у веселих молодіжних кварталах, казав нам, що в Києві його колись надзвичайно вразив собор Святої Софії. Він здався йому більш викінченим, ніж собор Паризької Богоматері. Людина тонкого смаку, він чимало поїздив, багато побачив (ми дізналися, до речі, що філософ М. Мамардашвілі був приятелем Жан-П'єра, зупинявся в нього). А давно ж відомо: пізнаючи чуже, краще починаєш розуміти своє.

Куди б не повела тебе мандрівка — точка твого життєвого відліку завжди там, де закопана твоя пуповина. Тому, як би часом не виїдав очі дим вітчизни, він — твій. Дивишся туди, за обрій, де клубочаться хмари, де вершечки паризьких будинків ховаються в мареві. З далечі долинає дух вологі, мокрих дерев, вечорової благодаті.

... А може, то листя палять у кіровоградських садках?

Лютий 1993 р.

Драма "Закутка" "Коли Заратустрі було тридцять літ, він покинув рідну країну, покинув озеро країни своєї й пішов у гори. Тут раював він з духа свого й

самоти і впродовж десяти літ не зморився від цього. Але нарешті змінилося серце йому, — й одного ранку він встав пораненьку, став перед сонцем й такими словами почав промовляти:

— О, величне світило! Яке було б твоє щастя, коли б не було тих, кому ти світиш!.. "

Колись давно, ще в молодості, він перекладав ці рядки Фрідріха Ніцше. Три великі зошити списано його красивим чітким почерком; на обкладинці — напис: "Так промовляв Заратустра".

Усе ще в нього тоді було попереду: майже півстоліття життя, сповненого гарячковитою літературною роботою, політичною діяльністю, тріумфами і поразками... Восени 1920-го, після безуспішних і принизливих переговорів з більшовицьким урядом, він, учорашній Голова Генерального Секретаріату Центральної Ради і знаменитий літератор, назавжди покинув "озеро країни своєї".

Хіба міг він, перекладаючи на початку століття німецького філософа, знати, що в жовтні 1934-го їх удвох із дружиною Розалією Яківною доля кине аж на самісінький південь Франції, у невеличке містечко Мужен, розташоване в Приморських Альпах? Поруч — Канни, за якихось півсотні кілометрів — Ніцца. Не так далеко й та сама бухта Раппало, в якій Фрідріху Ніцше взимку 1882—1883 рр. явився його Заратустра.

Десь у 1908—1914 роках у п'єсах і романах Винниченка звучали варіації на ніцшеанські теми. З'явилися герої, народжені під зорею Заратустри, — художник Кривенко ("Memento"), революціонер Мирон Кулченко ("Чесність з собою"), поет Вадим Стельмашенко ("По-свій" і "Божки"). Індивідуалісти і циніки, які несподівано для себе виявляються рабами власних ідей...

А в 1930-ті роки і сам їхній творець, Володимир Винниченко, опинився в гордому самотництві, далеко від рідної країни, в горах неподалік від Середземного моря. Проклятий більшовиками і значною частиною української політичної еміграції, екс-політик і популярний письменник, чиї твори допомагали українському слову "прорубувати вікно в Європу", у жовтні 1934 року він придбав занедбану ферму на півдні Франції.

Скрута матеріальна посилювалася душевним дискомфортом, що зумовлювався дивним становищем В. Винниченка в колах української громади Парижа. Він опинився в ситуації "чужого серед своїх": в очах послідовників Симона Петлюри залишався одним із винуватців поразки УНР, пробільшовицьки настроєним, імпульсивним і амбітним політиком-невдахою. Опонентів Винниченка чи не найбільше дратувало, що на питання "за яку Україну треба боротися?" він відповідав: за соціалістичну. І в той же час саме Винниченко дошкульно критикував радянський режим, ще в 1920 році заявивши: "з червоного більшовицького яйця вилуплюється фашизм". Партійний монополізм, маккіавелістська неперемінливість у засобах досягнення політичних цілей, схильність до терору — ці родові прикмети більшовизму В. Винниченко помітив, може, навіть раніше за інших.

Усе це, однак, не заважало йому називати себе на початку 30-х років комуністом. Отже, надто важливою залишалася для нього ідея суспільної гармонії, щастя, соціальної рівності, якій він присвятив роки своєї молодості? Винниченкової зятості вистачило б на десятьох, а до того ж — у ньому здавна жив оцей потяг до масштабних соціальних проєктів, філософсько-моральних теорій. Здається, він теж (як і деякі його герої) не відразу помічав той момент, коли ідея починала підкорювати собі самого її творця...

Мужен давав Володимирі Винниченку надію на те, що фізична праця допоможе якось розв'язати матеріальні проблеми, а усамітнення серед розкішної природи принесе спокій, душевну рівновагу...

Ось такий дивний мешканець з'явився в жовтні 1934-го у старому будинку на схилі альпійської гори. Садибу його, названу українським словом, місцеві жителі називали на французький лад: "Закуто́к". У ті часи тут не було такого багатолюддя, як нині. "Тут усі жили звичайним селянським життям, — розповідав авторові цих рядків один із Винниченкових сусідів, Люсьєн Борня, наприкінці 1992 року. "Закуток" — це один із п'яти будинків, які були тоді в цій місцині. Поруч із "Закутком" — старий, ще з часів французької революції кінця XVIII століття, вапняний кар'єр. З вапна робили гіпс. Мужен, як і Лазуровий берег загалом, розвинувся після 1960 року. А в часи моєї молодості усе було по-іншому. До війни відчутною була різниця між класами. Потім

це стиралося... Поселялося тут багато білоемігрантів. Тому всіх ми сприймали як росіян, і Винниченка теж. Я не знав, що він був українським прем'єром, письменником, художником. Винниченко рідко виходив з дому, не дуже тягся до сусідів. Проходячи повз його садибу, я вітався з ним. Він відповідав мені: "Бон жур, молодий чоловіче"... А пані Розалію я бачив частіше. Вона, як і я, ходила за продуктами, в сусідній Валь де Мужен".

З Люсьєном Борня ми познайомилися в грудні 1992-го. Ще живі були тоді господарі Винниченкового "Закутка" — Іванна Винників і Юрій Кульчицький, художники, вихідці з України. Володимира Кириловича не стало в березні 1951-го, Розалія Яківна померла через вісім років (обоє вони поховані на муженському кладовищі, на одному з альпійських верхогір'їв) — отож будинок перейшов до рук пані Винників, яка поселилася тут ще за життя вдови письменника. Восени 1992-го старенькі художники передали в дарунок Україні меморіальні речі письменника: робочий стіл, фотель, книжкову шафу, друкарську машинку, настільну лампу, письмове приладдя... Подарували також два портрети Розалії Винниченко, виконані Іванною Винників. До колекції особистих речей Винниченка художники долучили й гаман, у якому письменник зберігав грудку української землі... Тоді ж, у жовтні 1992-го, все це було перевезено на батьківщину В. Винниченка і невдовзі експоновано в Кіровоградському обласному краєзнавчому музеї.

Той жовтневий приїзд був коротким: потрібно було спакувати речі, відвезти їх до Марселя, де в порту вже чекав теплохід "Шота Руставелі", який саме мав відплисти додому. Прощаючись, Іванна Винників просила: не баріться, тут у нас є ще ж і наші мистецькі колекції, а також роботи покійної української художниці Софії Левицької. Дивилася на нас своїми невидючими очима і благала: приїздіть!

Ідучи до Мужена вдруге, через два місяці, я мав надію зачепити й делікатну тему майбутньої долі "Закутка". Може, Іванна Винників і Юрій Кульчицький погодилися б заповісти його Україні? Могла б там розміститися наша культурна резиденція... Уповноважений Комісією Верховної Ради України з питань культури та духовного відродження (як народний депутат я входив до її складу), разом із головним консультантом цієї ж Комісії

Тарасом Марусиком я знову полетів до Парижа, щоб звідти потягом податися на південь. Мав домовленість із тодішнім віцепрем'єр-міністром Миколою Жулинським: якщо художники передадуть будинок Винниченка Українській державі, то уряд гарантує їм житло у Києві, забезпечення, догляд...

Проте... Два місяці, що минули від 18 жовтня, виявилися фатальними для Іванни Винників та Юрія Кульчицького. В грудні, приїхавши до Мужена, ми застали їх обох уже на смертному одрі. Пані Винників зробили операцію на серці, і вона, вже зовсім сліпа, перебувала у шпиталі. Пан Кульчицький — схудлий, аж прозорий — лежав у своєму кабінеті на другому поверсі: його вимучив рак. Наближалось католицьке Різдво, Приморські Альпи були залиті м'яким субтропічним світлом, ляльковий у своїй довершеній красі Мужен жив передноворічною метушнею, — а на наших очах розгорталася драма. Відходили із життя двоє українських художників, і мимоволі ми ставали свідками їхнього прощання зі світом.

Пан Юрій попросив нас оселитися в їхній з пані Іванною домівці, допомогти дати раду з описом його картин. Усі ж домашні обов'язки взяла на себе добра і все розуміюча пані Ванда — полька, яка саме гостювала у своїй землячки поруч із "Закутком". З Іванною Винників і Юрієм Кульчицьким вона була знайома ще з попередніх своїх приїздів до Франції — ось і тепер, розуміючи безвихідь двох самотніх людей, почала доглядати за помираючим паном Юрієм, їздити до шпиталю, поратися по господарству.

Зворушлива то була спілка людська! Тоді саме зблизилися ми і з Люсьєном Борня — його вілла зовсім неподалік. Щоранку голубе "Рено" мсьє Борня з'являлося на подвір'ї "Закутка": то треба підвезти пані Ванду до магазинів "на закупи" для домівки, то разом поїхати до шпиталю, то встигнути на зустріч із видавцем, який поспішав із виданням альбому Іванни Винників...

Від Люсьєна Борня ми й дізналися, що "Закуток" кілька років тому продано. Ще й не думалося тоді господарям Винниченкового будинку, що невдовзі впаде наша "берлінська стіна" і Україна здобуде незалежність. Старість же брала своє. Раніше пані Іванна могла заробляти своїми чудовими килимами (їх можна побачити навіть у муженській мерії); пан Юрій випалював кахлі, кераміку, — на все це був попит на узбережжі. З віком же сили

почали покидати, треба було думати про кінець днів своїх.

Мсьє Борня розповідав, що коли "Закуток" було продано, Іванна Винників плакала. Вона і в шпиталі щось хотіла згадати, щось мучило її, але... впадала в непам'ять, а нам із Тарасом загалом не випадало вести мову про будинок чи щось подібне.

Одне слово, вже в грудні 1992-го стало ясно, що Винниченків "Закуток" безповоротно перейшов у власність когось із французів, мешканця Парижа.

Перебираючи на прохання Юрія Кульчицького різні старі папери, ми натрапили на листи професора Григорія Костюка із США, що їх він після смерті В. Винниченка адресував удові письменника та молодій тоді ще Іванні Винників. Професор Костюк мав цілком реальний проект: УВАН (Українська вільна академія наук у США) бере "Закуток" на своє утримання; у меморіальному будинку влаштовується Український культурний центр; Розалія Яківна спокійно доживає віку тут же, в "Закутку"; Іванні ж Винників пропонувалося стати директором того культурного центру...

Григорій Костюк дуже настійно пропонував, благав, вимагав, щоб будинок письменника не переходив у приватні руки, гарантував для свого проекту відповідні кошти з боку УВАН, але... Листування професора й Іванни Винників (після того, як померла й Розалія Яківна) ставало все дражливішим, спільної мови так і не було знайдено, і ось тепер — класична українська ситуація: маємо те, що маємо.

У грудні 92-го вже нічого змінити було неможливо. "Закуток" продано, а господарі... Іванна Винників розпорядилася, щоб після смерті її тіло було кремовано; Юрія ж Кульчицького поховали на одному з місцевих кладовищ. Вони ще встигли побачити (пані Іванна — лише потримати в руках) ошатні альбоми з репродукціями своїх малярських робіт, фотознімками килимів, керамічних виробів... Альбоми ті з'явилися у видавництві мсьє Арнера, приятеля Пікассо і видавця багатьох альбомів знаменитого французького художника, який довгий час мешкав неподалік від "Закутка". Іванна Винників була знайома з ним...

Ми ще не знали, що прощаємося з Муженом не назавжди. Справа в тому, що на батьківщині В. Винниченка, в Кіровограді, на кіностудії "Онул" підбралася творча група (режисер-постановник і оператор — Володимир Мошинський, сценарист — автор

цих рядків), яка взялася за зйомки художньо-публіцистичного фільму "Голгофа Володимира Винниченка". Власник кіностудії Леонід Петрович Онул, підприємець, фінансуючи картину, розумів, що без зйомок у Мужені не обійтися.

"Закуток" літа 93-го зустрів нас тією пустою, яка запановує тоді, коли одні господарі полишили його, а інші — ще не вселилися. Для нового власника будинку садиба в Мужені — то лише вілла для відпочинку на березі Середземного моря. Наш приятель Люсьєн Борня, слава Богу, користується довірою нового господаря; той навіть доручив йому бути "ключником" у "Закутку". Жартома ми називали мсьє Борня "справжнім українським патріотом" — цей мудрий провансалець як тільки міг допомагав нам.

Це в його домівці після смерті Іванни Винників та Юрія Кульчицького зберігалися, чекаючи повернення в Україну, зібрання їхніх малярських робіт, бібліотека. І урну з прахом пані Винників теж зберігав він. "Це все, що залишилося від мого друга", — сумно сказав нам Люсьєн Борня. Українські художники багато значили в його житті — вони відкрили йому, синові лісоруба, світ культури, мистецтва.

Знімаючи "Закуток" на кіноплівку, ми час від часу зустрічали тут предмети й деталі, які нагадували про Володимира Винниченка. Ось кілька видань з його домашньої бібліотеки, ось кухонний стіл, дзеркало, буфет родини Винниченків.

А ось, на подвір'ї, велика стара амфора, — біля неї письменник якимось сфотографувався. І фотографія ця, разом із іншими, теж тут, у його домівці... На світлинах — обличчя тих, хто бував у "Закутку". Художник Микола Глущенко, російський сатирик Дон-Амінадо (який, до речі, навчався у тій же Єлисаветградській класичній гімназії, що й Винниченко), знайомі, чії імена загубилися в потоці часу... Могла б бути на тих старих знімках і постать Івана Буніна. Вони — Винниченко і Бунін — давно знали один про одного, до революції друкувалися в одних і тих же російських виданнях.

Якийсь час (наприкінці 1916 — на початку 1917 рр.) у Москві, в тому будинку на вулиці Поварській, де поселився Бунін, розміщувалася редакція українського журналу "Промінь", фактичним редактором якого був Винниченко. В еміграції вони

теж мешкали поруч: від Мужена до містечка Грасс, де поселився російський письменник, — якийсь десяток кілометрів. Проте, здається, що двоє вигнанців так і не зустрічалися. Були вони з різних планет..

А ось на фото обличчя Розалії Яківни. Іванна Винників розповідала про неї з пієтетом, згадуючи вдову письменника як надзвичайно інтелігентну, розумну жінку. Злі язики називали Винниченків "морквоїдами" — кепкували над вегетаріанством муженських самітників, над Винниченковою теорією конкордизму, що він тут її обдумував. *Конкорд* — по-французьки означає злагода, примирення.

Власне, то була Винниченкова теорія щастя, його мрія про гармонію людини з собою і зі світом. Письменник вважав цю свою двотомову працю підсумком власного життя. Багато працював над нею, проголошував ідеї конкордизму в романах, але видати так і не встиг. Так само, як і романи "Вічний імператив", "Прокажельня", "Слово за тобою, Сталіне!.."

Про нього поступово "забували". Докричатися зі своїми ідеями і проектами до читацьких вух ставало неможливим. "Яке було б твоє щастя, коли б не було тих, кому ти світиш?" — переклав він колись давно рядки Ф. Ніцше. Переклав не дуже точно, бо звернення Заратустри до "великого світила" годилося інтерпретувати гостріше й трагічніше: "Чи було б ти щасливе, якби не мало кому світити?"

Старіючи, він, безперечно, не раз ловив себе на відчайдушній думці: а чи має кому світити він — самітник, утопіст, політик, який зазнав поразки, "літературний геній України" і її, України, "падший ангел"? І часто не знаходив утішної для себе відповіді. Раювання самотністю і духом своїм змінювалося драматичними відчуттями.

Він хотів небагато — щоб його почули лише і постаралися зрозуміти. Знав, що людина — це подорожній, який відвідує світ, щоби потім розчинитися в безвісті. Проте і смерть є фрагментом життя! "Хай старіюсь, я пройшов круг життя, — записав якимось у "Щоденнику". — Я, здається, зможу без жаху і без жодного жалю зустріти на десять-двадцять літ раніше той кінець, якого ще ніхто не уник. Не смерть страшна, а страшно кидати те, чого ще не зазнав. Я благословляю життя, я побожно цілую руки його, я

Дві подорожі

стою навколiшки перед ним і через те приймаю все, що є в ньому.
Смерть є тільки необхідна частина життя..."

Українська поетеса з Бразилії Віра Вовк, яка гостювала в "Закутку" вже після того, як Винниченка не стало, один свій вірш завершила такими словами:

ми – земні-неземні
ми – подорожні –
у власному домі
у серці світу.

Тут, серед альпійських гір, далеко від України, де так неждано засвітилися нашим очам малинові й рожеві мальви, здається, що Володимир Винниченко усміхнувся б, якби прочитав ці рядки, і... погодився з ними.

1994 рік.

ПОДРОЖ ДРУГА

Листи з Нью-Йорка
(квітень – травень 2000 року)

1.

У Нью-Йорку в розпалі весна. Учора вранці раптом розколослося небо і вдарив грім. Розряд був таким сильним, що поруч із будинком, біля якого ми проходили, увімкнулася сигналізація кількох автомобілів, загули сирени...

Грім на голі дерева? Ні, не зовсім: зелень уже пробилася; купчастим рожевим цвітом сяють японські вишні, ваблять око білі яблуні, у парку над Гудзоном зеленіє трава. Біля будинку, де ми живемо, зустрічає весну дерево, про яке наша господиня пані Оксана Радиш каже, що воно згадане ще в Гомеровій "Іліаді", – гінкго (залежно від погоди це дивне дерево начебто здатне міняти стать!). Сонячними зайчиками розбіглася на газонах кульбаба. Вона чомусь тут особливо зворушує...

Отже, за вікнами будинку Української Вільної Академії Наук весна. Сама академія – це триповерхова споруда за якихось двісті метрів від Гудзону, начинена скарбами, які й приваблюють сюди дослідників із різних країн, переважно, ясна річ, з України.

УВАН постала ще 1945 року, відразу по закінченні Другої світової війни, як науковий осередок, що мав об'єднати вчених української еміграції різних країн. Ми з Леонідом Куценком мешкаємо у квартирі професора Володимира Міяковського, донька якого (та сама пані Оксана Радиш) каже нам, що про відродження Української академії її батько мріяв ще в таборах ДіПі – таборах для переміщених осіб, які наприкінці війни облаштовувалися в окупаційних зонах для тих, хто з різних

причин опинився поза своєю батьківщиною і мусив якось дати собі раду в нових обставинах.

Перших п'ять років УВАН діяла в Європі (інавгурація відбулася в німецькому місті Авсбурзі), а вже потім, у 1950 р., "перекочувала" до США. Першим її президентом був історик Дмитро Дорошенко, за часів гетьмана П. Скоропадського — міністр закордонних справ. Із самого початку існування Вільної академії невтомний Володимир Міяковський заснував при ній архів-музей і бібліотеку. Було створено кілька відділів. В одному з них — філософському — активно працював уродженець Олександрії професор Дмитро Чижевський.

Наукові конференції, активна видавнича діяльність, організація літературних понеділів та академічних четвергів — усе це створювало відповідну інтелектуальну атмосферу, в якій і стало можливим створення великої кількості цінних наукових праць з історії, права, літературознавства, математики, філософії, природознавства тощо.

Усього видано понад сто книг українською і англійською мовами! 3-поміж найважливіших — 19 томів "Анналів УВАН", 4 томи "Джерел до новітньої історії України", капітальні монографії "Гетьман Петро Дорошенко", "Історія України 1917—1923 рр." Д. Дорошенка, "Михайло Драгоманов" І. Лисяка-Рудницького, "Історія української літератури" Д. Чижевського і Ю. Луцького та багато інших праць.

Гордість УВАН — ті її члени, які зробили і роблять внесок у світову науку. Інженер-будівельник Степан Тимошенко, філолог Юрій Шевельов, історик-сходознавець Омелян Пріцак, візантолог Ігор Шевченко, літературознавець і філософ Дмитро Чижевський, митці Яків Гніздовський, Петро Холодний, Святослав Гординський... Кошти на будинок УВАН українці-емігранти закінчили збирати в 1961 р., тоді ж придбали цей триповерховий особняк на 100 street, збудований ще в 1898 р. для потреб міської бібліотеки. Правове забезпечення купівлі будинку здійснював колишній елісаветградець Олександр Семененко.

Другий поверх займають бібліотека імені В. Міяковського (50 тис. книг) та архів імені Д. Антоновича (330 приватних колекцій). А починалося все колись із трьох великих коробок з-під консервів, у яких зберігалися папери! Ото і є скарби УВАН. Збиралися

вони цілих півстоліття, а роботи коло них вистачить на кілька поколінь. Чого тільки не відшукати тут! Історія України ХХ ст. постає перед тобою з архівів УНР і ЗУНР, приватних збірок Є. Чикаленка, Ю. Тищенка, Є. Маланюка, Вол. Дорошенка і ще багатьох діячів української історії, науки, культури.

Л. Куценкові дісталось штудіювати матеріали архіву Євгена Маланюка. Мені — архіву Володимира Винниченка, який перевезли сюди з Франції відразу після смерті письменника. Зберігається він од самого початку в Колумбійському університеті. А ось малярська спадщина В. Винниченка тут, в УВАН, чекає свого повернення додому...

Про наші архівні розшуки — іншого разу, а поки що хотілося б згадати трьох людей, з якими ми щодня спілкуємося, приходючи в УВАН. Про пані Оксану Радиш уже йшлося: вона — "ангел-хранитель" бібліотеки та архіву. Тамара Скрипка — архівіст; це вона упорядкувала й професійно описала приватні збірки Є. Маланюка, Л. Чикаленка, О. Лятуринської. Тамара приїхала до США кілька років тому; її наукові інтереси пов'язані з Лесею Українкою, свідченням чого є видана торік (1999 р.) у співавторстві з професором Іваном Денисюком книжка "Дворянське гніздо Косачів". А на третьому поверсі мешкає Леонід Лиман, "поет у відставці", як його жартома називають. Усім гостям з України він дарує на згадку валізи. Оце щойно подарував і нам. Традиція! Щоранку на верхній поверх піднімаються й двоє іванофранківців: це майстри, які роблять ремонт. "Що там у нас в Україні?" — запитали вони нас, знайомлячись. "Весна", — відповіли ми...

2.

У метро зустріли Юрія Шевельова. Це ж треба: у цьому Вавилоні, в цьому різнокольоровому стовповиську ви заходите у вагон сабвею (так тут називають підземку) і в цю саме мить, у цьому саме місці бачите перед собою того, кого в попередньому листі згадано серед зірок УВАН. Професор Шевельов. Філолог зі світовим ім'ям. Автор класичної праці "Українська мова в першій половині ХХ століття (1900—1941). Стан і статус". У Харкові, де перед війною Юрій Володимирович читав лекції в університеті, нещодавно вийшов тритомник його літературознавчих

праць. Деякі з них мої студенти тепер студіюють, готуючись до практичних занять з історії української літератури.

З Юрієм Володимировичем я познайомився ще в серпні 1990 р., коли у Києві відбувався I Міжнародний конгрес українців. То було вже давно. "Ще в часи передісторичні", — усміхаючись, підхоплює професор. Він сидить на лаві біля вікна, спираючись обома руками на ціпок. Професору 91 рік. Кажуть, що він любить їздити в кіно. Дивиться тільки класику, яку знає цілком професійно. Живе самотньо, продовжує багато працювати; старість не поглинула його іронічності й пам'ятливості.

Він запрошує нас до себе в гості. "Але мусите мені ще задзвонити, бо я зараз не знаю свого календаря, треба подивитися..." Це означає, що професор Шевельов віддає перевагу ритму й розміреності. Мабуть, розмірений ритм є запорукою довголіття.

Власне, американське довголіття — це і є тема цього мого листа. Обійти її ніяк не випадає. Вона сама тут наздоганяє вас.

В УВАН раз у раз зринають у розмовах імена українських літераторів, які десятиліттями живуть (чи жили) поза Україною. У Вашингтоні мешкає 97-літній Григорій Костюк, той самий, який на початку 1950-х перевіз до Колумбійського університету у СІНА архів В. Винниченка. Поетесу Наталю Лівницьку-Холодну можна вважати його ровесницею: їй незабаром виповниться 98. Кілька років тому ми друкували в кіровоградському журналі "Вежа" її любовні вірші (щоправда, давні), а також листи до Л. Куценка, писані на початку 1990-х. Досліднику творчості Лесі Українки Петру Одарченку 95. Він ще при здоров'ї, бадьоро розмовляв із нами по телефону; біда лише, що недочуває...

На українському кладовищі у Бавнд-Бруці ми бачили могили наших літераторів, які відійшли у вічність у вельми поважному віці. Галині Журбі, Докії Гуменній, Василю Чапленку, історикові Олександрю Оглоблину було по 90. Дружина неокласика М. Драй-Хмари прожила 100 років...

І цей ряд можна продовжувати й продовжувати...

Пані Оксані Радиш, яка з ранку до пізнього вечора пораяється в УВАН, недавно виповнилося 80. Її енергії міг би позаздрити багато хто з наших "юних пенсіонерів". У молодості вона приятелювала з донькою М. Драгоманова, дружиною Левка Юркевича, сестрами Лесі Українки...

До цього дивовижного переплетіння епох, до живої присутності історії, яка начебто давним-давно відшуміла, тут доводиться звикати...

Але в чому таємниця американського довголіття українців (та й чи лише українців?)? Все має свої причини, і, мабуть, перелік їх слід було б починати з констатації очевидного: США — це країна з чітко налагодженим життям. Жінці тут не треба відбувати безконечну "вахту" на кухні, витратити безліч часу на прання; побут не "з'їдає" її так, як у нас. В американських магазинах є все, що потрібно для "улегшення", як казав мені колись один французький українець, життя. Бідних (у нашому розумінні) тут, здається, немає. Бомж, якого вранці ми бачимо на лавці біля будинку, де живемо, снідає, закушуючи бананами і слухаючи музику крізь навушники.

В архіві мені трапився лист В. Винниченка 1950 року, в якому він пише своєму товаришеві до Нью-Йорка: "Дуже раділи ми (з дружиною. — В. П.), що ви переходите на здоровий годівельний режим. Ви там в Америці маєте таке багатство продуктів, що вам легко споживати здорові річи і задовольняти смакові найвибагливіші бажання".

Свої "смакові бажання" американці задовольняють, споживаючи багато фруктів, соків, сирів. Великого значення надають екологічній чистоті продуктів. Воду якщо п'ють (перевага на боці соків!), то тільки з пляшок, куплених у магазині. Зовсім мало вживають алкогольних напоїв, і це дуже помітно на тлі прогресуючої української традиції.

Тут добра медицина, щоправда, дуже дорога. Тамара Скрипка розповідала, що коли на позаминулорічний Великдень їй під час церковної відправи стало погано і за нею приїхала "швидка", то за три години медичної допомоги довелося сплатити 1,5 тис. доларів. Отже, як і в нас, краще не хворіти, а тим паче не помирати, бо це теж дороге "задоволення". Щоправда, 1,5 тис. доларів тут не те саме, що 1,5 тис. доларів в Україні. Інші заробітки, інші ціни...

Американці живуть прагматичним життям, це відомо. Бізнес — слово вельми популярне у США. Це дуже багата країна, і тим, хто має відповідну життєву мету, енергію, високий рівень професіоналізму, кмітливості, вдається доробитися до великих грошей. Своїми спокусами Америка приманює до себе багатьох наших

співвітчизників, число яких росте. Кажуть, що прагматизм тут має і зворотний бік.

У нас заведено "доводити дітей до пенсії"; в американців же зв'язок поколінь у межах роду, родини ослаблений...

А тим часом ідемо в гості до пані Оксани Линтварьової-Чикаленко, якій восени має виповнитися 92 роки. Ось де історія роду! Прізвище Линтварьових я знаю давно, через біографію А. Чехова, який любив улітку бувати на Сумщині, у маєтку поміщика Линтварьова. Його образ вгадується в одному з героїв чеховського оповідання "Іменини". Оксана Юріївна — донька того поміщика! Її тітка мала чудовий вишневий сад, яким милувався Чехов. На старій родинній фотографії ми бачимо той милий будиночок, у якому мешкала власниця саду. Сама ж пані Оксана своєю поставою, своїми дворянськими манерами раптом нагадала... графиню Раневську з "Вишневого саду", і я не втримався від жарту: якби якийсь режисер запропонував пані Оксані зіграти роль Раневської, певно, був би аншлаг...

Але зверніть увагу і на друге прізвище: Чикаленко. Оксана Юріївна була дружиною професора Левка Чикаленка, батько якого — Євген Харлампійович, визначний український меценат і громадський діяч, людина, безмежно віддана ідеї відродження нашої нації. "Любити Україну треба не лише до глибини серця, а й до глибини кишені" — це його слова.

Євген Чикаленко надзвичайно багато зробив для того, щоб Україна була Україною: засновував і фінансував (разом з В. Симиренком) українські газети та журнали, організував Товариство українських поступовців, з якого в 1917 р. постала Центральна Рада, підтримував матеріально Б. Грінченка, В. Винниченка, М. Коцюбинського, студентів з України, які навчалися за кордоном.

Колись я напишу про нього детальніше, пам'ятаючи, до речі, й той факт, що юність Євгена Чикаленка минула в Єлисаветграді, де він навчався в реальному училищі....

"Коли я повернуся додому, обов'язково розповім про Вас своїй матері", — кажу я пані Оксані Линтварьовій-Чикаленко, прощаючись.

"А скільки Вашій матері?" — запитує вона.

"Незабаром 74".

"О, то вона ще зовсім дівчинка!" — сміється наша співрозмовниця, батька якої любив Чехов.

3.

Коли настають вихідні й приходить час відпочивати від позовклих архівних манускриптів, Тамара й Валерій Скрипки забирають нас "подивитися на Америку". У них – своє авто, у нас бажання побільше встигнути, набратися вражень. Бажання у поєднанні з можливостями дає очікуваний результат: ми мандруємо. Викочуємо з гамірного Нью-Йорка, якому, здається, немає кінця, пробираємося крізь тунелі, виповзаємо з "трафіків" (себто "пробок"), повільно пливемо високими мостами-бріджами, що з'єднують острови, на яких розкинувся Нью-Йорк, – і ось простору стає більше й більше, ми починаємо розуміти, що мегаполіс уже позаду, що автострада веде нас убік від океану, вглиб країни.

Власне, вільний простір – це умовність: обабіч дороги – магазини, ресторани, заправні станції... Але з'являються й зелені смуги лісів, з яких виринають міста й містечка, що переходять одне в одне...

Ось Принстон. Після нью-йоркського громаддя бетону й скла він видається царством академічного спокою, пишноти й затишку. Це невелике, але дуже багате місто – місто-музей, місто-університет. Цілий день, поки ми блукаємо його вулицями, трусить дощ, і від того довколишня зелень робиться блискучо-яскравою. На кілька годин "ховаємо" себе в Музеї мистецтва при Принстонському університеті, де зібрано унікальну колекцію живопису різних епох, різних культур і різних мистецьких напрямів. Рубенс, Альбані, Босх, Ван-Дейк, Сезанн, Моне, Лотрек, Гоген, Сіслей, Пікассо... Є тут і наш Олександр Архипенко, славетний скульптор, про якого кожен, хто прогулюється експозиційними залами принстонського музею, може прочитати: "Born in Ukraine". Народився в Україні. Свого часу українська еміграція вперто добивалася (і домоглася-таки!), щоб Архипенко "світився" саме як український митець. Адже й справді скільки наших талановитих співвітчизників потрапили в рубрику "Russian culture". Ніби ми якась нація-донор... Зустрічаємо й роботи І. Репіна та В. Кандинського...

Цікаво, що багато рідкісних робіт подарували музеєві випускники університету або ж їхні батьки, що й засвідчено відповідними написами...

А поруч із музеєм — численні галереї, де виставляються і продаються картини сучасних художників. В тому числі й Валерія Скрипки, нашого господаря й сьогоднішнього гіда...

Цілковитий контраст до величавого Принстона — Нью-Арк, такий собі американський Чорнобиль. Напівмертве місто. Ось крани розбирають два висотні будинки, в інших забиті вікна. Трапляються голі ділянки землі: тут теж колись стояли будинки...

Чверть століття тому тут прокотилася негритянська революція. Негри вимагали громадянських прав. Свого вони добилися, але Нью-Арк, де праведний гнів трошив і палив усе довкола, воскреснути не може. Білих тут не залишилося, неграм же поки що ніяк не вдається оговтатися після своєї революційної вольниці...

Не знаю, можливо, в Америці ще залишилися якісь расові проблеми — це відомо тим, хто тут живе постійно. Але зовні все згармонізовано. Америка "всмоктала" в себе люд з усього світу, який тут, під знаком Свободи, дає собі раду.

У Нью-Йорку колонії з різних країн облаштували для себе цілі райони. Вони всі перед вами як на долоні: квартали китайські, італійські, українські, японські, іспанські...

Брайтон-Біч дихне на вас незабутнім колоритом "совковості": на кожному кроці тут "наші люди", ви чуєте суміш мов, бачите навколо себе написи англійською і російською, з вітрин вам усміхнуться Алла Борисівна й одеські джентльмени, у книгарні "Білі ночі" пообіцяють новинку "щойно з літака", а в магазині, помітивши вашу лінгвістичну стурбованість, якась стара єврейка з неповторною одеською гордістю розкаже вам, у чому різниця між словами "change" та "exchange"...

Поруч океан, узбережжя якого — теж вітрина, такий собі величезний подіум, яким походжають аборигени й гості Брукліна. Ось-ось нагріється вода, почнеться спека — і заблискотить колишніми радянськими тілами цей дивний людський ярмарок, закипить індустрія розваг, вічного шукання насолод, поглинаючи спогади про світ потойбіч океану, відділений від цього узбережжя якимись десятьма годинами польоту...

До речі, про розваги. Нам кажуть, що американський темп життя шалений: хочеш бути багатим — вичавлюй із себе все, що можеш, до краю. Проте панує тут і культ відпочинку, бадьорої "о'кейності", особливо відчутний на автотрасах у п'ятницю,

суботу й неділю, коли нескінченні потоки машин несуть десятки тисяч потомлених роботою і спраглих відпочинку американців до замиських будинків, ресторанів, казино і ще бозна-куди...

Наприклад, в Атлантик-сіті, де "королює" всемогутній мільярдер Трамп з його численними казино. Це місто ще здалеку заманює вас вогнями реклам, пишнотою будинків, подихом океану. Воно тремтить від азарту. Воно обіцяє вам шалені удачі, ризик ставок, солодкі відчуття тріумфу, і ви віддасте себе на поталу велетенському Тадж-Махалу, казино, головний зал якого стогне від брязкоту грошей, гулу гральних автоматів, сяє блиском тисяч очей, міниться кольорами. Здається, що в цьому царстві азарту можна почути, як струменить і гуде старіюча кров у жилах вічно молодих, захоплених грою американських бабусь, різнокольорових мільйонерів, прибуланих шукачів удачі, які сподіваються, що з їхніх 25 центів раптом постане диво великих грошей...

У Тадж-Махалі нам робити нічого. Краще сфотографуватися на березі океану. Краще звести голову й подивитися на нічне небо, де блискотять ті самі зірки, які можна побачити і з кіровоградських балконів.

Вигляд океану і вічного неба допомагає спуститися на землю...

4.

Повертається в Україну малярська спадщина Володимира Винниченка. Був він не тільки письменником, а й непоганим художником, автором доброї сотні картин, виконаних переважно олією. Свого часу — ще в 1993 р. — дві з них потрапили до Кіровограда (з Франції) і тепер експонуються в нашому історико-краєзнавчому музеї. А решта — у США.

Протягом багатьох років малярські роботи В. Винниченка зберігалися в УВАН. І ось нарешті настав момент, коли всі вони мають бути упаковані й відвезені до Вашингтона, у посольство України: президент УВАН Олекса Біланюк передасть їх прем'єр-міністрові України Віктору Ющенку.

У листах В. Винниченка 1930—1940-х рр., що їх я саме читаю й "конспектую" в архіві Колумбійського університету, раз у раз трапляються згадки про картини, які тепер летять до української столиці. Живописом В. Винниченко займався здавна, проте

після 1929 р. він брався за пензля усе частіше й частіше. На те були свої причини.

У 1920-ті роки твори Винниченка багато разів видавалися в Радянській Україні. У кооперативному видавництві "Рух" вийшло 24-томне зібрання його творів! Завдяки зусиллям наркома освіти Миколи Скрипника письменник отримав непоганий гонорар (згоду на його переказ до Франції Скрипнику довелося "вбивати" в свого "старшого брата" Анатолія Луначарського). За цей свій літературний заробіток Винниченко навіть устиг збудувати в Парижі невелику хату — "робітню", як він її називав. Крім того, на сценах багатьох європейських країн з успіхом ішли вистави за його п'єсами.

І ось на початку 1930-х усе це обірвалося. Скільки не писав Винниченко Скрипникові листів із проханням прочитати рукопис його нової праці "Щастя" і дати згоду на її видання, скільки не пробував прилаштувати до друку щойно написані романи "Поклади золота", "Нова заповідь", п'єси "Пророк" і "Пісня Ізраїля", нічого з того не виходило. Глуха стіна. Самогубство Скрипника все прояснило остаточно: в СРСР встановилася жорстока сталінська диктатура, якій Винниченко оголосить війну. Триватиме вона аж до самої смерті письменника в 1951 р.

Саме на початку 1930-х Володимир Кирилович береться за живопис: сподівається, що картини він перешле знайомим українцям до США, ті їх там продадуть, отже, з'явиться сякий-такий заробіток. "І ще раз дуже й дуже прохаю: збережіть картини, — писав Винниченко Никифору Григоріїву вже 25 травня 1940 р. — Була в мене після Вашого повідомлення, що, може, в Вашингтоні буде вистава їх, маленька надія, що дещо з них продасться і на виручені гроші ми зможемо хоч скромно існувати в "Закутку" та проценти за гіпотеки та векселі платити. Але з Ваших листів видно, що ця надія була передчасова. Та це нічого, аби самі картини не пропали та не попсувалися на схову".

Не пропали. Вціліли, хоча минуло з тих пір понад шість десятиліть. Останніми роками, як я вже казав, картини Винниченка зберігалися в УВАН, і ось тепер Тамара і Валерій Скрипки упаковують їх у спеціальні валізи, готують буклети для урочистостей, акт про передачу колекції керівникові українського уряду (який теж, до речі, малює — як і український прем'єр 1917 р.

Володимир Винниченко).

Тим часом є можливість роздивитися Винниченкові картини. Усього їх 86. Переважно це пейзажі й натюрморти, хоча трапляються й портрети. На кількох полотнах бачимо Розалію Яківну, дружину письменника. Тамара Скрипка вважає, що Винниченко попри своє аматорство був достатньо сформованим художником і навіть вплинув на іншого маляра, свого давнього знайомого Миколу Глуценка. Кілька років тому вона продемонструвала картини Винниченка і Глуценка водночас — і присутнім учасникам наукової конференції було важко розрізнити "руку" одного й другого.

Втім, тонкощі залишимо мистецтвознавцям. Скажу про інше: відомо, що М. Глуценко був завербований радянськими спецслужбами. Ясна річ, то було великою таємницею для Винниченка, проте... Якраз у ці дні мені трапився в архіві його лист до Глуценка, написаний у 1935 р.: Глуценко виїздив до Москви, стосунки колишніх приятелів остаточно зіпсувалися; здається, Винниченко почав здогадуватися про особливу місію художника Глуценка за кордоном — інакше як збагнути кинуте ним вчорашньому приятелю звинувачення у продажності?..

...Несподівано зателефонував виконуючий обов'язки Генерального консула у Нью-Йорку Сергій Погорельцев: до Вашингтона буде їхати мікроавтобус, можете, якщо бажаєте, скласти товариство професорові Юрію Шевельову, якому Віктор Ющенко має вручити Шевченківську премію нинішнього року. А ми вже побоювалися, що наша поїздка до Вашингтона може зірватися...

Аж ні: ось ми вже — після чотирьох годин їзди — у Посольстві України в США; ось переповнений членами офіційної делегації, численними гостями й журналістами зал; ось посол України в США Костянтин Грищенко надає слово президентові УВАН Олексі Біланюку...

Все, картини Винниченка відтепер належать Україні...

До речі, як виявилось, ми були не єдиними кіровоградцями на тому урочистому прийомі. Зустріли Василя Гриба, фотокора "України молоді" (хто з кіровоградських читачів не пам'ятає його фотографій на сторінках "Молодого комунара", "Народного слова"). Працівник Генконсульства у Нью-Йорку Микола Попок — теж земляк: навчався в КІСМі, потім працював у Кіровограді...

Кіровоград, отже, нагадував про себе у Вашингтоні обличчя-ми й голосами земляків...

Але була ще одна дивовижна зустріч, на яку ми з Леонідом Куценком, власне, дуже розраховували. У першому й другому листах я вже згадував 97-літнього професора Григорія Костюка, який надзвичайно багато зробив для збереження і видання літературної спадщини В. Винниченка. Він живе на околиці Вашингтона, і ми таки побували в гостях у Григорія Олександровича. Разом із його сином Теодором, Юрієм Володимировичем Шевельовим, президентом УВАН Олексою Біланюком, професором Альбертом Кіпою... Григорій Олександрович пережив уже кілька інсультів, осліп, йому важко говорити — проте треба було бачити його мало не дитячу радість, коли йому тиснули руку "Юра" (Шевельов), Олекса Біланюк, Альберт Кіпа... Упізнав Костюк і мене: "А-а, це той Володимир, який писав про дитинство Винниченка..."

За традицією Теодор наливає по чарці "Житомирської". "То я маю промову виголосити?" — запитує нас Григорій Олександрович і тут же каже кілька добрих слів. Прозвучали вони як благословення і як прощання...

Професор Шевельов, давній Костюків друг, по дорозі до Нью-Йорка сидів у мікроавтобусі притихлий і, здавалося, приголомшений зустріччю. "Природа знущається над людиною різними способами, — сказав, зрештою, із сумно-іронічною філософською інтонацією. — Довго жити не варто. А понад 90 років, як ось ми з Костюком, просто непристойно".

А потім узявся розказувати, що в Голландії ніхто не заперечує, коли людина іде з життя добровільно. "Тут таке не прийнято... Уявіть собі: авто із моїми ровесниками їде до Голландії, і там вони ставлять крапку... Це міг би бути навіть зовсім непоганий кіносюжет", — несподівано завершив свою думку професор, і ми всі разом засміялися, згадавши, що професор Шевельов любить кіно.

Він любить і живопис також. Втім, його коментарі стосовно Винниченкових картин, які повернулися в Україну, то вже цілком окрема тема...

Квітень — травень 2000 р.

МАРКСИСТ, ЯКИЙ ХОТІВ ЗАЛИШИТИСЯ УКРАЇНЦЕМ

Маловідомі сторінки життя В. Винниченка в еміграції
(1920—1951).

*За матеріалами архіву Володимира Винниченка
у Колумбійському університеті (США)*

Еміграційний архів В. Винниченка потрапив до США невдовзі після смерті письменника. Професор Григорій Костюк зумів переконати вдову Винниченка Розалію Яківну, що буде краще, якщо літературна спадщина покійного, його рукописи й бібліотека зберігатимуться за океаном. Так з'явився заповіт Розалії Яківни, згідно з яким архів В. Винниченка передається Українській Вільній Академії Наук у США — аж до того часу, поки Україна здобуде державну незалежність. Коли ж таке станеться, то місце йому — в Академії наук України...

Одна з надзвичайно цінних для науки частин архіву — Винниченкова кореспонденція. На щастя, Володимир Кирилович залишав у себе копії власних листів. Найчастіше це відбитки з-під копірки, зроблені на тонкому цигарковому папері. Кореспондентів у нього було безліч — від друзів часів молодості, з якими разом "робили революцію", від жінок, яким він часом адресував таємні і нетаємні послання, до таких політиків, як Сталін, Рузвельт, Масарик, Даладье, Раковський, Скрипник...

Епістолярій Винниченка, що зберігається в архіві Колумбійського університету, — це понад 30 років його життя, що вмістилося в хронологічні рамки 1920—1951 рр. Саме стільки часу В. Винниченко був відірваний від України — аж до самої смерті в містечку Мужен на півдні Франції...

Аспект політичний

Після невдалих переговорів із більшовиками у 1920 р., коли Винниченко остаточно зрозумів, що "одягти більшовизм в українську одягу" йому не вдасться, учорашній прем'єр УНР подався за кордон. Якийсь час Винниченки мешкали у Чехословаччині, проте незабаром поселилися під Берліном. У 1925 р.

переїхали до Парижа, а в 1934-му стали мешканцями містечка Мужен неподалік від Середземного моря, де й зустріли кінець днів своїх.

Цікаво, що Винниченко віддав перевагу не Чехословаччині, а Німеччині, а потім Франції. На те була вельми вагома причина. Навесні 1918 р., після падіння Центральної Ради, Винниченко подався не в Кам'янець-Подільський, на захід, а в Бердянськ, на схід. Тим самим він дистанціювався від тих політиків УНР, які були зорієнтовані на підтримку Антанти. Себто — буржуазних, з точки зору соціаліста Винниченка, країн. Він знову хоче бути осторонь від кіл української еміграції, налаштованих на боротьбу з більшовицькою владою. Цей Винниченків парадокс має просте пояснення: його влаштовували соціальні програми більшовиків, він теж (як було сказано вище) мріяв про соціалізм, прагнув бачити Україну соціалістичною, проте... незалежною; він усе ще сподівався, що в УРСР щось зміниться, гору візьмуть такі політики, як М. Скрипник, і тоді він, Винниченко, виявиться потрібним своїй соціалістичній Україні.

Через те, коли КП(б)У проголосила політику українізації, Володимир Кирилович стрепенувся, почав писати листи тому ж М. Скрипнику, В. Чубарю, заявляючи про свою готовність повернутися в Україну. *"Сім років я ізольовую себе від усякого дотику до антирадянських елементів і живу майже самотою, — писав він М. Скрипнику в листопаді 1931 р., — сім років я відхиляю всякі пропозиції співробітництва в буржуазній чужинній пресі..."* Винниченко все ще сподівається, що буде потрібен Україні, тому й намагається пильно стежити за ходом подій в СРСР, не забуваючи безжально критикувати при цьому більшовиків за зраду ідеалів.

Така позиція мала чимало вразливих місць. Вона зумовлювала вічні Винниченкові хитання, суперечливість характеристик режиму в СРСР, імпульсивність деяких кроків... Хоча треба визнати, що в головному — "Я за соціалізм, але й за вільну Україну" — Винниченко все-таки був послідовним...

В Україні його так і не впустили, хоча тема повернення додому не раз виникала в листах Винниченка, як виникала вона, напевно, і в політичних колах СРСР.

Винниченків епістолярій свідчить, що "обтруситися від полі-

тики" йому так ніколи і не вдасться. Бажання зосередитися на літературній праці було дуже сильним, проте й політика наздоганяла, не давала спокою. Йшлося ж бо про долю України. За будь-яких обставин він продовжував вірити, що процес відродження нації — неспинний, що *"в тій чи инчій державній формі цей процес зафіксується-таки колись"* (саме так Володимир Винниченко писав Євгенові Чикаленку в останні дні 1919 р. з Відня).

Щоправда, при цьому уточнював: *"найшвидше і найлегче може існувати така наша державність, яка відповідає основі нашої нації — селянству й робітництву — себто селянсько-робітничої державності, инчими словами — большевицька, совітська"*.

У цих словах — ключ до розуміння Винниченка-політика. Все своє життя він намагатиметься поєднати одне й друге — соціалістичну ідею з національною, прагнучим бути і українцем, і комуністом, — і саме тому не раз опинятиметься "між двох сил".

Політична активність Винниченка-емігранта то спалахувала, то пригасала. Невдовзі після поразки УНР він ініціював створення Закордонної групи УКП, проте існувала вона недовго. Разом з М. Шаповалом заснував суспільно-політичний журнал "Нова Україна" — на його сторінках не раз з'являлися як художні твори Винниченка, так і його статті на політичні теми.

Був момент, коли він покладав надії на об'єднання української еміграції, проте всі вони швидко розвіювалися у зв'язку з політичною строкатістю еміграції. Та й сам Винниченко об'єктивно навряд чи міг бути тією постаттю, яка була спроможна об'єднати різні українські течії за кордоном.

Скажімо, в 1923 р. він пропонував протиставити централізаторській політиці "московського большевизму" "єдиний фронт української трудової демократії", метою якого було б *"визволення українського народу від національного та політичного гніту московської деспотичної окупації в формі української самостійної демократичної держави"*. Щоправда, монархістам (прихильникам П. Скоропадського) і "отаманцям" (прихильникам С. Петлюри) місця в цьому "єдиному фронті" не залишав, хоча й розумів, що роз'єднаність українства — на руку більшовикам...

Розпорошеність різних українських політичних груп, гра амбіцій їхніх лідерів не дали змоги реалізувати Винниченків план. Подібні ситуації виникали не раз...

А загалом Винниченко-політик сенсом свого життя вважав участь у будівництві соціалізму. І коли V Всеукраїнський з'їзд рад у 1921 р. оголошував його "ворогом народу", то, як не парадоксально, йшлося про людину, безмежно віддану ідеї "світлого майбутнього"! Це ж Винниченко писав наркомові освіти УРСР Миколі Скрипнику: "*Чого я зрештою хочу? Тільки одного: змоги бути корисним у міру сил моїх справі будівництва соціалізму*". І не має значення, що ці слова датовані листопадом 1931 року: точнісінько так само Винниченко міг сказати про себе і на початку століття, і в 1917 р. "*Все своє свідоме життя я був марксистом і революціонером-соціалістом...*" — це з того ж листа до Скрипника...

Дивний, однак, це був марксист. Уже в 1920-му він — раніше за багатьох! — збагнув, що "*з червоного більшовицького яйця вилуплюється фашизм*", картав Леніна і його режим за маккіавелізм, за "нечесність з собою". І, звичайно, вічним каменем спотикання були принципово відмінні уявлення про національну політику: Винниченко хотів, щоб Україна була Україною, і надзвичайно болісно й різко реагував на будь-який вияв великодержавного шовінізму, хай і в більшовицькій оболонці...

У 1936 р. він уже не сумнівається в тому, що Європу чекає велика війна. І тоді у цього дивного мешканця Мужена з'являється ще один проект: він пише листа Сталіну на 14 сторінках, у якому намагається переконати радянського вождя в необхідності... дати Україні незалежність! Точніше, йшлося про протекторат кількох європейських країн над Україною. Винниченко розумів, що його батьківщина стане розмінною картою у великій грі, і саме тому наполягав: узявши Україну під спільне "крило", можна перешкодити планам Гітлера...

Аналогічні послання Винниченко адресував не тільки Сталіну, а й керівникам іще кількох великих країн Європи.

Утопія? Чи, може, соломинка, за яку хапався колишній прем'єр УНР, намагаючись використати нову міжнародну ситуацію для блага, для волі України...

В одному з листів до Сталіна Винниченко радив зайнятися "організацією духовного фактора самооборони", одним із засобів якого він вважав "использование громадной, стихийной и созидательной силы национального чувства народа". То була маленька Винниченкова хитрість: національне почуття й справді є фак-

тором самооборони (і його Сталіну таки доведеться незабаром, коли війна розпочнеться, мобілізувати, "експлуатуючи" історичну пам'ять народу й елементарні національні інстинкти), — але у задумі Володимира Кириловича було й те, про що він не казав відкритим текстом. Він продовжував думати про Україну. Розумів, що розбуджене національне почуття українців рано чи пізно виллється в могутнє бажання волі, державної волі...

Перехитрити, переконати Сталіна не вдалося...

Цікаво, що в 1930-ті рр. Винниченко не раз згадує й Троцького, читає його "Бюллетень опозиції" і навіть пише до редакції цього видання. Якихось ілюзій стосовно симпатій Льва Давидовича до України в нього не було, проте Троцький викликав у нього інтерес як жорсткий критик сталінізму (щоправда, із застереженням: *"я не бачу в суті особливої різниці в поводженні Сталіна з поводженням Леніна чи Троцького від початку навіть жовтневої революції"*). А крім того, деякі з оцінок і прогнозів цього політвигнанця цікавили Володимира Кириловича з точки зору його власних проєктів можливого переділу Європи.

Коли німці прийдуть у Францію, вони розшукають у Мужені Володимира Винниченка і запропонують йому очолити "український уряд". Але він відмовиться, не бажаючи бути маріонеткою в руках гітлерівців, і поплатиться за це кількома тижнями "концентраку", себто — концентраційного табору...

Аспект побутовий

Політика політикою, але задумаймося й над тим, як жила ця людина, яким було повсякдення подружжя Винниченків, як, зрештою, вдавалося їм вирішувати проблему "нікчемного металу"...

Щодо коштів на життя, то у В. Винниченка, здається, було два джерела. Перше — гонорари. У 1919 р. він навіть збирався сплатити давні борги своєму "хрещеному батькові" Євгену Чикаленку, який, починаючи з 1902 р., не раз виручав свого неприкаяного "хрещеника". Разом із Ю. Тищенком Винниченко заснував у Відні видавництво "Дзвін", де вийшло його зібрання творів і побачив світ тритомник спогадів "Відродження нації".

До початку 1930-го Винниченка багато разів видавали в УРСР (харківське кооперативне видавництво "Рух" зважилося навіть

на 24-томник його творів!). П'єси українського письменника ставилися на сценах театрів Європи... Все це давало заробіток.

Частина своїх літературних гонорарів Винниченко просив харківських і київських видавців пересилати його рідним — батькові (мати померла ще в 1913 р.), братам, сестрі...

Друге джерело, без якого життя таких політемігрантів, як В. Винниченко, було б матеріально нестерпним, — це стипендії, які чехословацький уряд надав сотням (якщо не тисячам) українців після катастрофи УНР у 1920 р. Треба віддати належне Винниченкові: він особисто звертався за підтримкою до президента Чехословаччини Т. Масарика, ставлячи питання: *"может ли украинская демократия надеяться на помощь чешской демократии в борьбе с царящим на Украине и в России произволом и деспотизмом господствующей олигархии?"* Відповідь Т. Масарика була ствердною і дієвою. Українській політичній еміграції було надано широкі можливості для облаштування свого життя в Чехії. (Серед тих, хто отримав субсидії, був і сам Винниченко, про що можна судити з його листа до консула Чехословаччини від 7 червня 1931 р.: *"На будущее время отказываюсь от выдававшейся Вашим правительством субсидии в размере 600 франков в месяц"*).

Оселившись 1925 року в Парижі, Винниченко через якийсь час узявся будувати "хату-робітню". Для цього довелося брати кредити і витратити всі гонорари. З тією своєю "хатою" він матиме згодом багато мороки і навіть неприємностей. "Добрі люди" з числа французьких українців надурять письменника, спроектують не те, що треба, а потім до цього всього додасться ще й судова тяганина. Винниченко, вже живучи в Мужені, намагатиметься продати "хату-робітню", але безуспішно...

А на початку 1930-х до Винниченків прийшла справжня скрута. Видання творів в УРСР припинилося, гонорари перестали надходити. Винниченко закидає Скрипника листами, в яких ідеться про їх із Розалією Яківною жакливе становище: "...можливо, покину не тільки Францію, але й Європу і житиму в таких умовах, що ніякого поштового сполучення зо мною не буде... Виїду до Африки, де є змога знайти роботу, яка дасть мені можливість існувати".

Безвихідь змусила Володимира Кириловича згадати про пензель художника: він береться за малювання з надією, що зможе пересилати свої картини знайомим українцям до США і за ви-

ручені там гроші вони з Розалією Яківною якимось житимуть...

Нічого з цього заміру не вийде. Зате в США опиниться велика (близько сотні робіт) колекція Винниченкових картин – тих самих, які 8 травня 2000 року у Посольстві України у Вашингтоні президент УВАН Олекса Біланюк вручатиме прем'єр-міністру Вікторові Ющенку...

До Африки В. Винниченко не виїхав, проте і в Парижі на початку 1930-х йому стало незатишно. Найбільше дошкуляло безгрошів'я. Виникла навіть думка "з торгів продавати робітню". Стримувало те, що після цього можна було залишитися "і без хати, і без грошей".

Непросто складалися стосунки з колами української еміграції.

У 1920-ті Володимир Кирилович і Розалія Яківна часто виїздили на літо на південь, до моря, а тепер вирішили поселитися там назавсім. Купили старий будинок з 1,5 га землі в містечку Мужен, оформили в сусідньому Грассі (де мешкав І. Бунін!) необхідні документи, – і з жовтня 1934 р. почався останній, муженський період у житті письменника.

У листах тієї пори можна знайти досить детальні "репортажі" про те, як Винниченки обживалися на новому місці. Тяжкою працею вдалося упорядкувати садибу, відремонтувати житло.

Щоденне життя подружжя було надзвичайно простим, невибагливим, наближеним до природи – і то був принцип!

Аспект філософський

Уже десь із 1928 р. Винниченко починає виробляти свою "філософію щастя" (конкордизм), яка передбачала суворе дотримання кількох правил. Про деякі з них він писав у листах до друзів.

"Щодо поради, як не хворіти, то вона дуже проста: не їсти ні м'яса, ні риби, ні навіть вареного нічого. Тільки самі фрукти, горіхи та сиру городину. Пити й курити Ви (Ю. Тищенко. – В. П.) покинули і цим уже дуже наблизились до цього способу життя. Ми так живемо вже п'ятий рік і ніколи не хворіємо".

І про те ж саме – в іншому листі: *"Я тепер ніколи не хворію навіть на нежить, не кажучи вже про всякі грипи. ...Я купаюся у річці всю зиму, навіть у морози, і ніколи не застужуюсь. Розалія Яківна, звичайно, поділяє цілком цей режим (та це її*

була ініціатива як лікаря). І вона так само почуває себе без порівняння здоровою, як колись".

Тема щастя, шляхів його досягнення стає головною в житті письменника. З Парижа він ще встиг відправити М. Скрипнику рукопис трактату "Щастя" з надією, що нарком зуміє "благословити" цю працю і вона буде видана в УРСР. Нічого не вийшло. Влітку 1933-го Скрипник застрелився. Винниченкові стало остаточно ясно, що найгірші його прогнози щодо розвитку подій в СРСР збуваються...

Листів В. Винниченка часів війни в архіві немає. Є інші, написані вже згодом, — у них трапляються згадки про п'ять напівголодних років, прожитих в умовах окупації. "Ми за всі роки війни нічого не заробляли і ледь тримались тяжкою фізичною працею, щоб не померти з голоду". У 1947 р. Розалії Яківні навіть довелося влаштуватися служницею в Парижі...

Жити залишалося недовго, всього кілька років. Саме на них Винниченко покладав особливі надії, сподіваючись, що йому вдасться таки здійснити свою місію...

Кілька років після війни, аж до самої смерті, Винниченко намагатиметься покинути Європу і переїхати до Америки. Французького підданства Володимир Кирилович і Розалія Яківна не приймали з принципових міркувань — воліли бути тільки громадянами України. Тому мали вони на руках так звані "Апатриди", колишні "нансенівські" паспорти. *Люди без батьківщини*. Вигнанці.

У травні 1945 р. Винниченко оголошує про те, що починає "вселюдську акцію". Вже багато років він обдумував, писав, втілював у життя свій "Конкордизм", філософію щастя, і тепер настав той момент, коли з'явилось відчуття своєї учительської місії. *Бути корисним людству* — цей імператив здавна рухав Винниченком, визначаючи розмах його проектів. Конкордизм — це те, до чого він ішов усе життя, починаючи, можливо, з 1905 року, коли йому відкрилася картина страшної дисгармонії: недосконалі люди, недосконале суспільство, недосконале, суперечливе, готове до самознищення людство...

Як подолати дисгармонію і побудувати щастя? Це питання питань у художніх творах В. Винниченка, написаних як до революції, так і в останній період його життя. Що ж до трактату "Конкордизм", то писався він як універсальне вчення, яке слід пропо-

відувати, а викладених у ньому правил — суворо дотримуватися. Винниченко сформулював 13 таких правил, вважаючи їх сходинками до щастя. Ось деякі з них:

— Будь погоджений з іншими, не шкідливими тобі живими істотами на землі й скільки змога бувай у русі, на повітрі, у найближчому контакті з сонцем, рослиною.

— Не годуйся нічим, не притаманним природі людини, себто нічим, що не приготоване на кухні матері-природи.

— Будь чесним з собою...

— Завсіди пам'ятай, що всі люди і ти сам хворі на страшну хворобу дискордизму. Борись із нею не догмою, не ненавистю, не карою, а розумінням, жалістю, поміччю.

— Живи тільки з власної праці.

— Кохайся, з ким любо кохатися, але родину твори тільки з тією людиною, яку ти всією душею і всім тілом твоїм хотів би (хотіла б) мати за матір (чи батька) дітей твоїх.

У Винниченкові прокинувся проповідник, місіонер. Його новий проект у тому й полягав, щоб переселитися в Америку й звідти розпочати "акцію конкордизму". Розрахунок був на підтримку "Товариства ім В. Винниченка" у Детройті, інших прихильників із числа американських українців, а також на гроші, виручені за продаж хати в Парижі і "Закутка" в Мужені. За задумом, Володимир Кирилович мав видати "Конкордизм" (а це великий том сторінок на 500), зайнятися читанням платних лекцій та літературною працею, з якої вони б із Розалією Яківною і жили.

У повоєнній Франції подружжя почувалося, як у тюрмі. *"У тій галузі, де ми можемо бути корисними, на якій ми знаємось, ми у Франції не можемо знайти роботи"*, — скаржився Винниченко Никифору Григорієву 14 листопада 1947 р.

А ось нарікання вже й не на обставини, а на націю, якій він усе життя служив так, як міг і розумів, як дозволяли сили і талант. *"Мені ніяково і навіть соромно признаватись, коли мене питають люди, трохи знайомі з українським рухом, чи дійсно мене вважають ув українстві за непоганого письменника і що я колись був головою українського революційного уряду, першого уряду першої нормально організованої (до певної міри) української держави. Сам я ніколи не кажу нікому про це, одною і то не малою причиною цього є сором за українську націю і за себе:*

ніхто тут не може розуміти, як можуть культурні члени української нації, хоч би в еміграції, толерувати той факт, що її "великий письменник" і перший голова уряду відродженої держави мусить жити так, як він живе..."

Уже й тепер, на схилі віку, майже 70-річний Винниченко зостався політичним противником для великої частини української еміграції, не кажучи вже про офіційні кола в УРСР. Залишалося хіба що по-філософськи пожуритися з приводу традиційної "української байдужості до всього рідного взагалі, а до письменства зокрема" (як писав з подібного приводу П. Грабовський), а також утішитися надією на більш вдячних, ніж сучасники, нащадків...

До Америки В. Винниченко так і не потрапив. Друзі з Детройта чомусь запрошували його самого, без дружини, — він відмовився. Виникли ще й проблеми з візою: хтось із паризьких українців "настукав" у Посольстві США у Франції, що Винниченко — то комуніст, його не варто впускати до Америки...

"Вселюдська акція" провалювалася. Можливо, якогось вечора у своєму "Закутку" в Мужені Володимир Кирилович гортав оці ж цигаркові аркуші — копії своїх листів, написаних в еміграції. Скільки надій, проєктів, скільки пристрасті вкладено було в них!

Листи до Анрі Барбюса, якому Винниченко пересилав свій рукопис "Щастя", а потім радів, коли Барбюс відповів: "Це така революційна книга, що надзвичайно важко буде у Франції знайти для неї видавця. Це книга нової людини..."

До американського президента Рузвельта і голови канадського уряду, яким муженський мрійник пропонував у 1937 р. ідею всесвітнього плебісциту: насувалася світова війна, і Винниченко сподівався зупинити її з допомогою опитування громадян усієї планети — хай скажуть, війни чи миру вони хочуть...

До Андре Жіда, автора книжки-памфлета "Повернення з СРСР": Винниченко просив його ознайомитися з романом "Вічний імператив" і написати, по змозі, передмову...

До Сталіна — з дивним сподіванням, що той зацікавиться ідеєю конкордизму ("Как счастливы были бы все сторонники конкордизма, если бы Вы, Иосиф Виссарионович, согласились оказать ему поддержку и помощь...")...

Усе це вже більш як півстоліття заховане в архівні коробки, які час від часу переглядають поодинокі дослідники з України.

Архів чекає. Чекає повернення додому, як те й було заповідано вдовою письменника. Місія повернення спадщини Володимира Винниченка мусить бути здійснена — керівництвом Української Вільної Академії Наук у США та українським урядом. Було б тільки взаємне бажання...

"Вы с определенным чувством и выражением заметили, что я претендую на роль пророка, — писав В. Винниченко в одному з листів 23 липня 1941 р. — ...Теперь отвечаю вам: да, всей душой, всем разумом и чувством своими хотел бы быть пророком учения, могущего дать людям облегчение от их страданий. Быть пророком жизни, полной радости, силы, согласованности сил, то есть того, что мы называем счастьем. Это, мне кажется, настолько высокая и прекрасная цель, что каждый, кто только чем-нибудь может ее осуществлять, должен не только не стыдиться хотеть быть пророком, проповедником такого учения, но и всеми силами стремиться к нему".

Винниченко був із породи одержимих людей. Його місіонерські проекти часом нагадують великі утопії. За сприятливих обставин він міг би закінчити якою-небудь конкордистською комуною на зразок тих, які влаштовуються в різних куточках планети сучасними Вчителями і Пророками. Хто знає, може, це був би далеко не найгірший український проект — проект пошуку людьми дороги до храму?

Втім, судити можемо лише про те, що відбулося.

Аспект літературний

А відбувся передусім Винниченко-письменник. В еміграції він багато написав. Хоча чимало з того, що було створено, на багато років залишиться без руху в шухлядах. Згадаємо бодай найголовніше. Романи "Сонячна машина", "Поклади золота", "Вічний імператив", "Лепрозорій", "Нова заповідь", "Слово за тобою, Сталіне!", п'єси "Пророк", "Над", "Ательє щастя", "Пісня Ізраїля", книжка оповідань "Намисто", початок епопеї "Хмельниччина"...

Він був мрійником і видатним письменником — за всіх "перепадів рівнів" у своїй творчості.

А так — нічим, здавалося б, не відрізнявся від інших. Мав 174 см зросту і носив взуття 42 розміру...

«ЯКА СТРАШНА РІЧ ПОЛІТИКА...»

НЕСПОДІВАНКИ ЕМІГРАЦІЙНОГО ЕПІСТОЛЯРІЮ ВОЛОДИМИРА ВИННИЧЕНКА

(З архіву письменника в Колумбійському університеті. США)

**Про листи Володимира Винниченка до Євгена Чикаленка
1919 – 1929 років**

Важко назвати іншу людину, яка б відіграла в житті молодого Володимира Винниченка таку помітну роль, як Євген Харлампійович Чикаленко (1861 – 1929). Познайомилися вони – студент юридичного факультету Київського університету ім. св. Володимира і багатий землевласник, громадський діяч, відомий в українських колах меценат – чи не 1901 року, в Києві, у будинку Є. Чикаленка на вулиці Маріїнсько-Благовіщенській (тепер – вулиця П. Саксаганського), де господар влаштував літературні суботи. Відвідував їх і Володимир Винниченко, який саме тоді пробував себе як прозаїк. Євгену Харлампійовичу судилося стати його літературним «хрещеним батьком»: перше оповідання В. Винниченка («Сила і краса») з'явилося на сторінках ж. «Киевская старина» (1902, № 8-9) тільки завдяки сильній «пресії» з боку Чикаленка.

Цей епізод засвідчений у «Спогадах» Є. Чикаленка (Нью-Йорк, 1955. – С. 325). Ось як він викладений мемуаристом. На традиційне запитання Євгена Харлампійовича – «Ну, чи ще не з'явився часом геніальний письменник?» – співробітник редакції «Киевской

старини» Федір Матушевський одного разу відповів не так, як завжди. «Геній, не геній, а новий талановитий письменник є! Я, каже, «на сон грядущий» взяв читати оповідання якогось невідомого Винниченка – «Красу і силу», думав швидше заснути, але з перших же рядків захопився і почав голосно читати Єфремову, а як скінчив, то довго не могли ми заснути, розмовляючи про нього. Дійсно талановито написано оповідання, але Науменко (редактор ж. «Киевская старина». – В. П.) не хоче друкувати цієї, як він каже, «горьковицини», бо жінка його каже, що тоді в порядних сім'ях не можна буде держати на столі «Київської старини».

Я взяв рукопис і тут же, не встаючи, прочитав те оповідання з великим інтересом, тим паче, що автора я знав раніше, бо він разів зо два був у мене разом з іншими студентами, моїми земляками-херсонцями, П. Михалевичем та Р. Лащенком. Я так захопився тим оповіданням, що зараз же пішов до Науменка, який тоді приїхав з хутора, і хоч з великим напруженням, а таки умовив його надрукувати».

Цей спомин цікавий ще й тим, що Є. Чикаленко згадує про В. Винниченка як про одного зі своїх земляків. Так, вони були земляками. В. Винниченко народився і мешкав у Єлисаветграді, а Є. Чикаленко приїхав сюди 1875 року, щоб стати учнем Єлисаветградського реального училища (закінчив його 1881 року). Дороги їхні рано чи пізно мали перетнутися: не таким уже й широким було на початку ХХ ст. коло української інтелігенції... Знайомством, яке тривало майже 30 років, дорожили обоє. В. Винниченко мав в особі Є. Чикаленка порадника, видавця, благодійника, старшого друга – розважливого, терплячого, з добрим естетичним смаком. Є. Чикаленко цінував непересічний талант В. Винниченка, ставлячись до молодого й імпульсивного «хрещеника» справді-таки з батьківським уболіванням та великодушністю.

Здається, Євген Харлампійович був чи не єдиною людиною, з якою у В. Винниченка тривалий час зберігалися стабільні приязні стосунки (чого не скажеш про його складні взаємини з М. Грушевським, С. Петлюрою, М. Шаповалом...). Стосунки ці не були зовсім уже безхмарними: то спрацьовувала молода Винниченкова амбіція, то раптом давалася взнаки приналежність до різних

покоління і, як сказали б психологи, до різних «референтних груп» (треба ж пам'ятати, що йдеться про радикально налаштованого соціаліста, з одного боку, і «пана» – з другого, і як би не усміхався з приводу прізвиська «Пан» сам Євген Чикаленко, але психологічна колізія класового походження інколи таки виникала, передусім у Винниченка). І все ж домінувало людське, особистісне, а не залізно-класове начало; відданість же спільній національній справі породжувала духовну близькість. Листування В. Винниченка і Є. Чикаленка, що охоплює досить значний період – 1902 – 1929 рр. – дає змогу переконатися в цьому.

Листування це, на щастя, вціліло майже повністю, хоч і зберігається по архівах різних країн (те, що стосується дореволюційної пори, – в Києві, еміграційне – у Нью-Йорку). Для того, щоб читач міг ознайомитися з ним, чимало зробила доктор історичних наук Надія Миронець, яка опублікувала частину епістолярію (1902 – 1908 рр.) у газеті «Українське слово» (1995 р.), продовживши «серіал» в інших виданнях, зокрема в кіровоградському журналі «Вежа» (1996, № 8-9).

Епістолярій, про який йдеться, є надзвичайно цінним історико-літературним документом. По-перше, в ньому досить повно відбилася конкретика епохи, атмосфера, деталі суспільного й літературного життя в Україні від самого початку ХХ ст. і аж до потрясінь 1917 року. Варто назвати лишень імена тих, хто не раз згадується в листах: М. Грушевський, С. Єфремов, М. Коцюбинський, Л. Юркевич, Л. Чикаленко, Леся Українка, В. Степанківський, А. Жук, М. Горький, А. Луначарський, О. Богданов... Тут і коло людей, які видавали «Киевскую старину», «Раду» та «Літературно-науковий вісник», і Винниченкові однопартійці, і представники української та російської еміграції... А яка географія життєвих «мандрів» кожного з кореспондентів! Київ, Львів, Женева, село Кононівка (те саме, де М. Коцюбинському явилось його «Intermezzo») і село Романівка на Житомирщині (родинне гніздо Тадея Рильського, в якому бував В. Винниченко), острів Капрі і Париж, Буковина і швейцарські містечка... Мандрував, головним чином, опальний політемігрант Володимир Винниченко, і треба сказати, якби не було його листування з Є. Чикаленком, маршрути та життєві перипетії письменника з 1905 – 1916 роках проглядали б не так виразно...

По-друге, велика частина епістолярію веде нас у творчу лабораторію В. Винниченка. У цьому зв'язку надзвичайно важливими є його дискусії з Є. Чикаленком, який дуже критично поставився до перших драматичних творів свого «хреценка» (зокрема до п'єси «Щаблі життя»), та й загалом до його пошуків у царині «нової моралі» й стилю, що його Є. Чикаленко називав «символістським». Дискусії ці виглядають як розгалужений психологічний сюжет. Є розважливий, зорієнтований на реалістичну літературну традицію і на відповідну читацьку публіку, терплячий, проте й наполегливий порадник – і є імпульсивний, затятий, амбітний молодий письменник, який опирається «вихованню», ретельно, навіть із викликом оберігаючи своє творче «Я». А за всім цим вимальовується драматичне становище українського письменника початку ХХ ст.: вічне безгрошів'я, відсутність належного набору читацьких «ніш», вимушена необхідність іти в російську періодику, закостенілість естетичних «канонів» в українській критиці...

По-третє, листи кожного з кореспондентів дають змогу скласти уявлення про риси психологічних портретів письменника В. Винниченка й громадського діяча Є. Чикаленка: в них стільки одкровень (чого варті лишень розповідь Є. Чикаленка про свою сімейну драму і стримані натяжки В. Винниченка на перипетії його стосунків із жінками), стільки душевних колізій, що епістолярій читається як своєрідна повість, у центрі якої – «український Дон Кіхот» Чикаленко і до біса талановитий, але кручений долею літератор і революціонер Винниченко. Обом їм дістався тяжкий хрест – «лупати скалу», аби звелася на ноги Україна, аби утвердилася «в народів вольнім колі»...

Важко читати цю повість – але й корисно. Важко, бо стаєш свідком патріотичних надзусиль на тлі вельми поширеного малоросійства, або ж «класичного» українського отаманства з його неконтрольованою грою амбіцій. А корисно – з тих же причин: може, хоч чогось навчить нас наша історія, явлена цього разу в долях двох відданих Україні людей...

Цього разу читачі мають змогу ознайомитися з листами В. Винниченка до Є. Чикаленка 1919–1929 років, що їх мені вдалося «добути» з архівів Колумбійського університету (США) за сприяння Оксани Радих та Тамари Скрипки, котрі в час мого

перебування в Українській Вільній Академії Наук у Нью-Йорку (було це навесні 2000 року) створили, як кажуть, режим максимального сприяння в роботі, за що я їм глибоко вдячний.

Листи, які писав В. Винниченко Є. Чикаленкові в 1919 – 1929 рр., сповна відбивають драматизм тієї пори, коли тільки почало укладатися еміграційне життя учорашніх чільних діячів УНР. Один із наскрізних мотивів епістолярію – спогади («Відродження нації» В. Винниченка та «Спогади» Є. Чикаленка): кожен намагався залишити історії свої свідчення про ті події й тих людей, які, власне, цю історію творили. Читаючи листи, мовби торкаєшся розпеченого металу: рани ще зовсім свіжі, політичні пристрасті розпалені, тому не дивно, що «хрещеник» не раз полемізує зі своїм «хрещеним» – переконаний соціаліст, один із лідерів УНР, намагається довести свою правоту прихильникові гетьманату, «монархістові» Є. Чикаленку, який, зі свого боку, ставився до політичної поведінки В. Винниченка 1917 – 1919 рр. вельми осудливо.

Винниченків епістолярій містить цінний біографічний матеріал. Той, хто візьметься за життєпис цього політика й літератора, матиме можливість суттєво збагатити свої уявлення про життєві маршрути В. Винниченка 1919-го й наступних років. Австрія, наміри оселитися у Празі, далі життя в селі під Берліном, Париж; робота над тритомними спогадами «Відродження нації», романом «Сонячна машина»; оцінки дій української політичної еміграції; контакти з однодумцями й опонентами, – ось неповний перелік тих сюжетів, які – повніше чи скупіше – проглядають у Винниченкових посланнях до Чикаленка. Зрештою, й обставини, в яких опинилася Чикаленкова родина, ці листи прояснюють також.

Подаємо їх із максимальним дотриманням авторського правопису – нехай епістолярій донесе до нас як мовний колорит початку ХХ століття, так і індивідуальні особливості письма В. Винниченка.

Листи В. Винниченка друкуються за оригіналами, що зберігаються в його іменному фонді у Колумбійському університеті (США).

№1

13 лютого 1919 р.

Моя адреса: Wien, XIII (Lainz) Jagdsthlass gasse, мені

Дорогий Євгенію Харлампійовичу,

Користуюся можливістю написати Вам безцензурно кілька слів. Недавно були в мене Вікторія Євг. і Скоропис¹. Оповідали про Ваше життя і дуже мене втішили тим, що Ви відчуваєте себе більш-менш добре, як вони казали. Та вже те, що Ви мешкаєте в дівочому пансіоні, є добра ознака, – там Ви повинні почувати себе, як... на «Чайці»².

А лаєте Ви мене дуже часто? Коли лаєте, то помиляєтесь: не ми, так руські большевики зробили б те саме³. А тоді вже й цієї, хоч і паскудної, отаманської, але все ж таки української державності ці 11 – 12 місяців не було би.

Та, на мою думку, справа з відродженням нашої нації не стоїть так погано, як здається. Так чи інакше процес відродження іде і йтиме далі безупинно. І в тій чи інчій державній формі цей процес зафіксується таки колись. Ми робили багато помилок, але життя їх само виправляє. Найшвидше й найлегче може існувати така наша державність, яка відповідає основі нашої нації – селянству й робітництву – себто селянсько-робітничу державність, іншими словами – большевицька, совітська. Трудніше й майже неможливо утворити тепер буржуазну укр. державу, бо не маємо власних буржуазних клас.

Ну, та буде з політикою. Коли не дуже сердиті на мене, то напишіть про себе, як живете, як здоров'я, що поробляєте. Я через своїх бувших тов. по партії (я вже не є членом с.-д.) у Львові розшукував Вас, думав, що Вас тримають у в'язниці й робив заходи, щоб Вас чи викупити, чи якимось іншим чином увільнити. Але тепер, дізнавшись, що це така в'язниця, з якої, мабуть, нелегко Вас визволити, заспокоївся щодо цього.

Між іншим, я хочу Вам вернути свою колишню позику. На рахунок її я посилаю Вам через ту особу, що дасть Вам цього листа, 5000 корон.

Будь ласка, передайте через неї посвідчення, що Вам ці гроші передано.

Між инчим, коли б Ви хотіли зробити мені приємність, то дозволили б мені позбавити Вас всяких грошових затруднень на весь час у Вашому невільному вигнанню. Я маю з свого видавництва⁴ добрий гонорар за видані книжки мої й з радістю поділюся ним з своїм хрещеним літературним батьком, який так дійсно по-батьківськи підтримував мене в колишніх моїх матеріальних скрутах. Я зараз прислав би Вам більше, коли б був певен, що Ви не розсердитесь.

Коли я кудись виїду або якось розгубимось, я прошу Вас звертатись як до своєї контори в контору вид. «Дзвін» (Відень, Тищенко-Сірий, Юр.Пилип.⁵ Porzellangasse, 19, Г 1, Wien, IX). Я дам розпорядження, щоб з мого гонорару по першій Вашій вимозі було висилано стільки, скільки Ви кожного разу казатимете. Для мене це, повторюю, буде радістю допомогти тому, хто помагав мені й ставився до мене як до сина.

Обнімаю Вас од всього серця. *Ваш В. Винниченко*. Роз. Як.⁶ вітає Вас дуже-дуже.

Недавно Петрушка прислав листа з Букарешту. Він поїхав до Кам'яця. Де потім дівся, не знаю. Кажуть, купив возика та коня та й поїхав кудись до Києва. Левко⁷ жив і здоров.

Чув я, що Ви цікавитесь книгою, яку пишу тепер. Називатиметься вона «Відродження нації». Це є історія цих трьох літ. Але вона – большевицька, і Ви знов будете лаяти мене. Як вийде, пришлю все ж таки. Вже аркушів 50 написав. Кінчу скоро.

№2

3-1-20.

Дорогий Євгенію Харламповичу, я Вашого листа, переданого мені через «Впер.»¹, одержав. До цього я послав Вам (помилково) листа, адресованого до В. Левинського². Лист же до Вас лежить у мене й тепер. Коли буде змога, я все ж таки, не зважаючи на Вашого листа, пошлю його Вам. В ньому я, між инчим, писав Вам, що посилаю Вам свій борг в розмірі 10 000 корон. Ці гроші Ви повинні були одержати від п-і К³. Я гадаю, що після Вашого листа я тим паче повинен поспішити з поверненням свого довгу перед Вами. – Що ж до Вашого листа, то коротко тут одповім Вам так: коли б не ми зробили, то все одно зробили б другі⁴, ті,

що ждали відповідної хвилини. А хвилина наближалась і ми тільки встигли випередити інших, що, з мого погляду, є наша заслуга, яка все ж таки зробила ідею відродження ширшою й світовою. В своїй праці² – (я вислав Вам І частину, їх має бути три таких) – я про це пишу докладніше. Так само Ваші закиди, щодо половини портфелів не відповідають дійсності: ще до виступу всі українці виступили з кабінету з огляду на твердо прийнятий певний курс. В.В.

Прошу сповістити мене про одержання грошей.

№3

19-X-20.

Дорогий Євгене Харламповичу,
дуже мені прикро й боляче, що вийшло таке непорозуміння. Особливо мені прикро те, що воно, як казав Гасенко¹, одбилосся на Вашому здоров'ю. Єдино винним у цьому інциденті я вважаю себе. Коли б я розсудливіше й уважніше до других вислухав усе, що мені говорилося, коли б спокійніше реагував на те, то все зараз же вияснилось би й не дало би стільки неприємного і Вам, і мені, і другим.

Ви маєте рацію, коли запитуете: як я міг так легко повірити тому, що говорилося про Вас. Дійсно, і тут я винен. Але сам собі пояснюю це так. Приїхав я в Карлсбад змучений п'ятимісячними митарствами, з болючою раною і за революцію, і за Україну, з чеканням глузу й насмішок над собою від політичних ворогів і противників, глузу за те, що хотів оддати себе за дорогу мені справу, приїхав я от-такий і зразу, справді, на мене посипали, як з мішка, всіма гидотами, що за ці п'ять місяців моїх митарств мої політичні противники тут обкидали і мене, і мою родину, і моїх друзів, і мою честь.

Ви зустріли мене, правда, тепло, не як політичний противник, а як колишній Євген Харлампович, мій літературний хрещений батько, до якого я раз у раз, не зважаючи на всякі політичні чи які будь ріжниць в світогляді, почував чуття як до рідного. І я так само відповів Вам на Вашу теплу зустріч. Але... не дивлячись на це, усе ж таки повірив тому, що говорилося про Вас. Повірив через те, що ми – політичні противники. А ради того,

щоб дискредитувати політичного противника, хіба навіть найближчі особисті приятелі не вживають всяких засобів? Пригадав я собі, з якою ворожістю Ви ставились до мене перед повстанням проти гетьмана, пригадав, як Ви виступили з листом і статтюю проти мене*, хоч я проти Вас не виступав, і з сумом та болем повірив, що Ви не вважали потрібним обстоювати репутацію Вашого політичного противника, коли її при Вас запідозрювали. Так само повірив я, що з політичних симпатій Ви могли писати «сукиному синові»** листи й вихваляти його політичні писання. Через це саме, я гадав, Ви могли іронічно поставитись до мого найширшого бажання допомогти Вам, назвавши це «гарним жестом»***.

Повторяю, політиці я надаю такої ж сили, як коханню, в якому, як Ви й самі колись казали, ні дружба, ні рідність не визнаються.

Правда, гірко мені й боляче було ще раз на своєму досвіді й шкурі відчути цю істину, але я навіть не був на Вас у претензії за це. Мені тільки не хотілось піддержувати формально приятельських відносин, коли їх, на мою думку, не було в дійсності. Я старався зрозуміти, щоб менше відчувати. Адже, наприклад, з Піснячевським² я не мав ніколи ніяких відносин, а він з політичних мотивів ставиться до мене як найлютіший мій ворог. І я його також стараюсь зрозуміти. Розуміється, те, що говорить Піснячевський і як він до мене ставиться, я не оцінюю так, як Ваше відношення. І через те ворожість Піснячевського з усіма його лайками і дурницями мене смішить, а Ваше відношення – болить.

Але коли виясняється, що я помилився, що нічого того не було, про що мені оповідали, чуття болю змінюється чуттям сорому і каяття, що своєю нерозсудливістю спричинився, може, до погіршення стану Вашого здоров'я. А з другого боку і легше: принаймні ясніше тепер зазначилось, що навіть політика не може знищити того почуття й відношення, що зросло й закорінилось протягом довгих і різноманітних років життя. І гадаю, що політичні наші світогляди відтепер не будуть уже викликати в нас непотрібних емоцій.

Я хотів би ще сказати декілька слів з приводу М. Шаповала³. Краще з ним ніяких вияснень не заводити. Насамперед, це зачіпає Вашу гідність. З мене досить Ваших слів. З другого боку, це викличе цілу серію балачок і зайвих та неприємних балачок,

на які так багата еміграція. Боячись цього, я навіть пояснення своєї зміни в відношенню до Вас докладав на момент виїзду свого з Карлсбаду. Далі М. Шаповал розповідав мені все те не з злої волі, не з бажання «інтригувати» або посварити мене з Вами, а тільки через свою балакучу вдачу та деяку плутаність в оцінці явищ. Таке моє найширше переконання.

Сподіваюсь, що це вже буде наше останнє непорозуміння. Хочу вірити, що як би далеко ми не стояли один від одного політично, це не дасть нам права бути несправедливими або нерозсудливими в особистих відносинах.

Від щирого серця бажаю Вам забути цей інцидент.

Ваш В. В.

№4

Карлсбад 8-II-21.

Шкода, шкода, що Вам не пощастило у Бадені. Але ми сподіваємось, що через якийсь час Ви все ж таки щось собі знайдете, — Баден не Карлсбад. А ми Вам можемо сказати: не журіться за Карлсбадом. Тут весь час туман, вохко, гнило, як у льоху; мені так і здається, що от-от запахне прогнилою й пророслою картоплею, як то буває в старих, з поцвілими стінами льохах. — Помешкання ми й досі не маємо. Оте «люксусове» виявилось просто... міфом (як я й гадав собі часом), його просто немає. Приїжджав тут до мене з Берлину один чоловічок і розповідав, що в Германії все далеко дешевше, а помешкання можна знайти скільки-хоч. Так ми розпочали заходи про переїзд у Германію¹. Мріємо оселитись десь під Дрезденом або Берлином. Не знаю тільки, чи здобуду дозвіл. Запевняють люди, що дозвіл матиму, та й Берлинське укр. посольство остільки коректне, що навіть пропонує свої послуги в цій справі. А мені не стільки послуги, як щоб не підклали свині. Живемо ми тихенько, єдина розвага — концерти в Karhaus'і. Бачимо «птичку» і раз у раз згадуємо Юл. Мик.², якій, здається, Freulein — «Птичка» особливо подобалась. Що чувати в «високих сферах»? Чути, ніби на весну збираються «рятувати Неньку»?³ З Грековим⁴ на чолі? Просто в пашу єдиної-неділимой та ще й чорносотенної?

Сердечний привіт од нас Юл. Мик. і Вам

Ваш В. В.

№5

2-III-21.

От і ми, як і Ви, сидимо в Берліні в готелю й шукаємо помешкання. Коли знайдемо, – невідомо, але хоч деякі пропозиції є, і то вже добре. Життя тут з деякого боку дешевше, з другого – дорожче, ніж у Карлсбаді. – Як же Ви ся маєте? Чи бачитеся з українцями? Шкода-шкода, що віденські есери не хочуть самі їхати на Україну до уряду Раковського¹ і помогать йому тримати окупаційну владу. Особливо шкода, що сивобородий «мальчик без штанов», як у нас називають Грушевського, не хоче бути послідовним і чесним, а то б він остаточно показав би свою політичну мудрість. І в такий момент цей чудний «політик» веде преглупу лінію підлабузнювання. – Ну, поки що всього доброго. Сидимо в Kafé, ждучи поїзда, щоб їхати дивитись помешкання. Це у нас тепер центральне питання. Сердечний привіт од нас Вам і Юлії Миколаївні.

В. В.

№6

10-III-21.

Дорогі Юлія Миколаївна та Євгене Харламповичу, дякуємо Вам од всього серця за Вашу увагу до нас і за турботи в справі нашого переїзду до Австрії¹ (без чого, я певен, п. Лярошенко² здобував би дозволу). Але, на великий наш жаль, ми, мабуть, не зможемо тепер скористуватися цим дозволом. Ми, правда, ще не в'їхали в наше помешкання і досі тиняємось по готелях, тікаючи з дорожчого в дешевший, але через 6 днів уже будемо в себе дома. Вже дали завдаток і маємо підписувати контракт на цілий рік. Розуміється, можна було б і завдаток кинути і контракту не робити, коли б була певність, що, дійсно, дозвіл є, а то ж може вийти так, як і той раз, а ми втраємо хороше помешкання і знову будемо місяців два тинятись по готелях і марнувати час на остогидле шукання притулку. Я хочу працювати, в мене в портфелю лежить розпочата робота, а я займаюсь тим, що їзду по оповістках та нужуся в готельній кімнатці, де нема навіть на чому писати. Мене кидає в страх

одна уява, що знову дозволу не дадуть, знову давать оповістки в газети, знову чекать, нічого не робити. Ні, мабуть, уже доведеться жити під Берлином. Мені й самому дуже хотілось би жити десь під Віднем, бачитись з своїми, та й політичний момент такий, що самому бути дуже тяжко, але нічого зробити не можна. Коли б ще тиждень тому назад прийшов отакий Ваш лист, ми, напевне, завагались би й рішились ждати дозволу. А тепер дуже трудно одмовитись од можливости спочити від готелів і взятись за роботу. Хіба що якісь громадські обставини примусять заплатити 10000 марок, розірвати контракт і виїхати. Але не думаю, щоб була така потреба в моїй присутности у Відню і щоб організація згодилась заплатити таку суму, бо я сам не в стані заплатити. – Я дуже прошу переказати мою щирю подяку п. Лярошенкові за дозвіл. Мені б все ж таки хотілось мати його хоч принципіально для того, щоб скористуватись ним або для одноразового приїзду в Відень, або на довший час, на життя, якщо обставини так складуться. Чи матиме силу цей дозвіл, чи знов треба буде вживати заходів? Напишіть мені, будь ласка; можливо, що я через місяць-півтора хоч на кілька днів приїду в Австрію.

Сумно-сумно, що Юлія Миколаївна мусить в санаторії рятувати свої здоров'я. Але що ж робити: краще посидіти місяць-півтора в хороших умовах, радикально поправитись і тоді... хоч пішки до Києва. Не опинаять, Юліє Миколаївно, не сперечайтесь та йдіть у санаторію, – там добре, знаю з власного досвіду; принаймні вередувати там не можна, а треба робити, що кажуть. Це має свій хороший бік; заспокоює нерви й допомагає набирати чисто фізичних сил. («Вередувати» щодо їжи, часу і т. п., бо там усе це регульоване.)

Сумну Ви також звістку про Петруся³ подали нам. Я, розуміється, глибоко певен, що його не розстріляли й не розстріляють, але що доведеться бідному хлопцеві пережити багато тяжких хвилин, то це так. Правда, я маю надію, що Петрусь викрутиться: або обдурить чека, або просто втече і сховається десь на селі. Хочу принаймні так думати. Сумно мені ще й те, що, може, через мене йому це лихо випало, але що зробиш. Коли б чоловік думав тільки про себе та про своїх ближчих, то й громадськими справами не повинен би займатися. Я, наприклад, певен, що з моїми рідними багато лиха трапилося через мене⁴, можливо, що

не один і смерти зазнав (нічого про своїх не знаю), але що ж робити, – такий час, така необхідність і закон чогось більшого за нас.

Бідна українська реакція, вона така мізерна, що навіть реакцією не зможе бути. Нічого вони не зроблять, ніякі Антанти й Гогенцолерни не допоможуть. Реакція – це велике феодальне поміщицтво, аристократія, стара бюрократія, велика фінансова буржуазія, високе духовенство. Де ж це все у нашої селянської нації? Селянство без цих кляс не може бути реакційним. А коли панове Ліпинські⁵ мріють про національну українську реакцію, то це вже просто утопія, це – самообман, це підсвідоме бажання зберегти свої соціальні привілеї під прапором «ідейности», це – зарані згода на панування руської реакції, руської феодальної й фінансової буржуазії, а значить, на панування руської культури й національності. Це – неминуча консеквенція. Так само, як і дрібна реакція в особі Нац. Ради чи Ради Республіки з Грековими та Петлюрами⁶ нічого инчого не можуть дати, як панування буржуазії; а як своєї немає, то неукраїнської, себто знищення української державности й поневолення укр. культури. Єдина можливість урятуватись – це, перехопивши владу з рук руських большевиків, добивати на Україні приватний і великий капітал, нищити (не фізично, а соціально) буржуазію і провадити господарство методами громадської ініціативи, надавши укр. кооперації роллю торговельного й промислового центрального фактора. Я певен, що кооперація справилась би з цим завданням, бо в ній сполучається і особистий інтерес, і громадський, і національний. Приватний капіталіст при сучасному стані річей нічого зробити не зможе, приватна ініціатива буде безсила, треба ці моменти з'єднати з громадським. Розуміється, на таке розуміння завдань нац. політики наші ні великі ні дрібні реакціонери не згодяться, боячись антантської буржуазії, яка без захоплення поставиться до нищення її сестри на Україні. Таке завдання можуть взяти на себе тільки революційні нац. укр. елементи. Але ж їм «свої» будуть заважати, «свої» ради лакомств нещасних хотітимуть «рятувати» Україну й бити та нищити укр. революціонерів, як то вже й було. А момент такий, що від його багато залежить. Ну, побачимо що буде. Обнімаємо Вас обох сердечно. Не забувайте за нас і пишіть частіше. А Ви, Юліє Миколаївно, хоч картки з санаторії посилайте. Добре? *Ваш В. В.*

№7

19-IV-21.

Дорогий Євгене Харламповичу,
давненько вже написав Вам великого листа та не послав. Збираюсь в різних справах приїхати до Відня. Де Ви живете тепер? Чи можна буде побачитись? Напишіть мені по змозі зараз же, бо, може, через тиждень виїду. – Як здоров'я Юлії Миколаївни? Чи вийшла вже вона з санаторії? Про наше життя не пишу нічого, – побачимось, розповім, хоч нічого цікавого немає. Вітаємо вас обох сердечно.

В. В.

№8

3-XII-23.

Дорогий Євгене Харламповичу,
я кілька разів збирався Вам написати (ті рази, як Ваше здоров'я погіршувалось), та все спиняли Ваші політичні позиції, зайняті Вами останнім часом. Тепер, перечитавши Ваші спомини¹, пишу не до монархіста Є.Х. Чикаленка², не до провідника того всього, проти чого він боровся за часів руського монархізму, до милого, любого Євгена Харламповича, до старого народника, який захоплювався демократією, («визволенням демосу») «до глибини кишені», до найбільшої за наших часів глибини! З яким інтересом, з якою теплою читаються спомини, з якою симпатією ставишся до автора їх і з якою гіркостю згадуєш, що автор на старість, наприкінці життя узяв та й закреслив усе те, зашпарував ті ясні, зворушливі картини чорним квачом. Як мені тоді (як Ви мали виступити з своєю заявою) хотілось крикнути Вам через усю Німеччину до Австрії: «Не робіть того, не нищте свого імени, не викреслюйте себе з історії нашої мужицької, робітничої нації!» Бо монархичної історії в нас не буде, а коли б чудом яким стала, то на коротенький мент. Ми матимемо мужицько-робітничу історію. Наша історія – історія «визволення плебса», як Ви пишете, історія демократії. Хто хоче лишити по собі в нашій історії ясний слід, той не повинен викреслювати себе з демократії, з руху плебса, з його інтересів. А Ви себе викреслили.

Коли це робили Ліпинські, Шемети й т. п., мені було цілком байдуже і зрозуміло, – люди цілком суто-класового, поміщицького способу думання й дії. Ніколи вони не захоплювались «визволенням плебса» до глибини кишені, навпаки, плебс їм був потрібний для наповнювання глибини кишені. (Принаймні в Шемета). Як Ви самі пишете, Ваше класове становище було для Вас **засобом**, а не метою. І це розуміло українське громадянство, цінило й відзначало. А тепер? Тепер також оцінює, але з другого боку. І через те мені було невимовно боляче за Вас, досадно, образливо, «обурливо». Взяти й викинути придбане велике майно за... негарний, загубний для народа міраж! – Простіть, Євгене Харламповичу, що я дозволяю собі писати це Вам, але я тільки через те дозволяю собі це, що Ви для мене не чужа байдужа людина.

Щодо самих споминів, то, повторяю, читаються вони з великим інтересом і з них проступає таке обличчя автора, яке, боюсь, не можна буде погодити з тим обличчям, яке повинно виступити з останнього періоду... монархізму. Про міся, що торкаються мене, скажу, що написані вони дуже стримано, але, очевидно, й це багато. З записок Ваших можна винести про мене, як про письменника, таке вражіння: молодий, починаючий, не без здібностей автор, який, одначе, не справдив надій, що покладалися на його. Спочатку дав одну-дві нічогенькі річі, а потім почав писати чортзна-що. Ну, та це, розуміється, справа Вашої оцінки, й я тут нічого вдіяти не можу. А от один конкретний факт з моєї біографії слід би було виправити, а саме: мій батько **заможним** селянином ніколи не був. Пастух, наймит по економіях, себто пролетарій чистої води. Женившись на матері, осів у місті, пробував жити з торгівлі, але потягло на землю, взяв в аренду в одного шахрая-поміщика землі, той його й обібрав і викинув з землі. Після того в шуканні за землею подалась уся родина в Сібір на переселення. Не добралась до Сібіру, осіла десь коло Челябінська, страшенно бідувала і втікла знов на Україну. Коли це – заможність, то нікому її не бажаю, хіба що Шеметам. – Ще в мене могли б бути деякі уваги з приводу всіх споминів, але не смію їх робити.

Як Ваше здоров'я тепер? Як узагалі живеться? – Сердечно обох вітаємо Вас і Юлію М.

В. В.

Рауен.12-XII-23

Дорогий Євгене Харламповичу, шкода мені дуже, що я викликав своїм листом у Вас таке роздратування, що ним пронята вся Ваша відповідь. Розумію, що в такому стані трудно бути об'єктивним. І коли б не деякі кричущі помилки у Вашому листі, то я б і не старався відповідати Вам, щоб знову не дратувати й не нервувати. Але, повторюю, кричущість помилок просто примушує мене до відповіді.

1) Ви глибочезно помиляєтесь, переконуючи себе такими словами: «Для мене ясно, що й Ви й Ніковський' зірвали зо мною відносини не через мій «монархізм», а через особисту образу»... Я бачився якомсь у Берліні з Ніковським і балакав з ним про Ваш учинок. Але можу запевнити Вас, що ані сліду образи на Вас, ані крихітки невдоволення в його тоні й словах не було на Вас. Навпаки: найщиріша прихильність, симпатія і жаль за Вас. Знаючи трохи людей, звикши раз-у-раз аналізувати їх до найсхованішої інтимності, я можу сказати, що тут не помітив аніякісінької нещирости. – Що ж до себе самого, то скажу Вам, що Ви мене просто здивували тепер своїми словами, бо я ніяк не можу пригадати, що такого образливого було у Вашій тодішній заяві про мою особу. Навпаки, мені невиразно пам'ятається, що там було щось цілком **коректне**. Даю Вам моє слово, що ні найменшого сліду образи в пам'яті з тої Вашої заяви в мене немає й не було. І це ніяк не було причиною розриву відносин. А тільки Ваш виступ як монархіста. Це – величезна, чудна помилка з Вашого боку, дорогий Євгене Харламповичу! З неї я тільки бачу, якої поганої думки Ви про мене. Ви не можете припустити, що я можу не з особистих мотивів щось зробити. Не хочу про це вступати в дебати, – очевидно, сам я чимсь винен, що таку думку про себе нав'язав на других. Але, якої б думки Ви не були про нас, як би Ви не поставилися до моїх слів, я вважаю за свій обов'язок (не з особистих інтересів, а швидше у Ваших і в громадських) ще раз гаряче, з усією щирістю запевнити Вас, що ніяким чином у моєму відношенні до Вас не грало ролі щось моє особисте. Колись, коли, може, зустрінетеся з Роз. Як. і

розпитаєтесь її, то від неї дізнаєтесь, у якому я стані був, рішаючись на того листа до Вас, і як мені було тяжко його посилати Вам.

2) Друга «самопомилка» Ваша та, що Ви гадаєте, що я Вас навів на монархізм. Нехай я помилявся, що Врангель² принесе монархізм у Росію. (Моя помилка була ще доброго типу, «доброкачественная», бо монархізм Врангеля був не такий страшний, який тепер заводять самі большевики. Той був на кілька місяців, принесений на багнетах, а цей закорінюється, уможується (рунтовно, спроквола, залізаючи в усі пори державного організму). Моя помилка була невелика. Але яка б вона не була, невже ж можна повірити, що дорослу, досвідчену людину можна навести на щось, що їй огидне? Чого ж я нікого більше не навів, а тільки Вас? Тому, Євгене Харламповичу, що я Вас не навів, я, дійсно, «спровокував», як Ви пишете в другому місці, себто викликав до життя те, що у Вас було. І в Києві воно вже було. Було тоді, коли Ви кидались у себе на мене з кулаками і кричали: «Не смійте чіпать гетьмана!» Що Ви тоді не пішли в кабінет, то це – вина Вашої хворости. Що я Вас тоді вмовляв іти й рятувати хоч український характер монархізму, то це доводить тільки те, що мені дуже болить, як і всім іншим, відродження нашої нації. Що я Вам радив під час Врангелівського монархізму їхати на Україну й боротись за український характер реакції, яку мав принести Врангель, то що тут знову дивного та компромітуючого мене? Навпаки, це ще раз доводить, що я не випускаю з ока національного моменту в соціально-політичній боротьбі.

3) Третя помилка Ваша така: Ви гадаєте, що Ви не монархіст, а тільки український державник. Чого ж інші українці не монархісти, хоча справою української державности й відродження української нації зацікавлені не менше, ніж Ви й інші товариші по переконанням? Не можете ж Ви бути таким наївним і гадати, що Ви «краще», «дужче» любите Україну, що купка поміщиків, з яких складається (чи не дивний цей факт?) український монархізм, глибше й краще розуміє потреби і інтереси української селянської нації? Що тут говорити: ні Ви, ні ми не можемо розділити своїх соціально-політичних інтересів від інтересів національно-державних. Та й не треба, та й шкідливо це, бо мусить бути гармонійність, бо життя не хоче бути однобоким, не буває й не треба, щоб було. І, повторюю, я б і не думав Вам

дорікати, я б і не вступав з Вами ні в які дебати, коли б Ви були таким поміщиком, як інші Ваші товариші по монархізму, себто, коли б Ви були типічно нормальним поміщиком. Але ж Ви не були ні Шеметом, ні Леонтовичем³ (що Ви самі підкреслюєте у Ваших «Спогадах»). І через те мені було й є боляче за Вас; боляче, як за близьку, крім того, мені людину. Повірте, Євгене Харламповичу, що мені просто радісно читати таку Вашу непереконливу думку, якою Ви самі себе обманюєте, що Ви, мовляв, не справжній монархіст, а тільки, так би мовити, прагматичний, утилітарний монархіст. Це мені дає право сподіватись, що коли (не дай бог) заведеться на Україні монархізм і дасть перші ознаки своєї природи, то Ваша утилітарність швидше, ніж у Леонтовичів, злізе з Вас. Але це слабенька потіха. Поки що Ви таки провели чорним квачем по всьому тому, про що пишете в «Спогадах». І як би Ви не протестували проти кваліфікації Вас як монархіста, нічого Ви не зробите. Ми маємо, слава богу, різні партії; хто до світогляду якої признається, так того й кваліфікують. А з яких хитромудрих мотивів, чи щиро чи нещиро хто визнає постулати тої партії, в те нема змоги входити. Заявіть так само прилюдно й голосно, що Ви й тепер поділяєте погляди Вашої колишньої Демократично-Радикальної Партії, заявіть, що Ви – не монархіст, а такий самий «Туповець»⁴, як і були, що так само Ви готові з обуренням вийти з хати, коли вихваляють монархізм, як Ви то зробили в Сіміренка⁵. І тоді лайте мене якими хочете словами, ображайте як хочете мою амбіцію, а я Вас з подякою і радістю обніму.

4) Нарешті, про мого батька⁶. І тут виявилось Ваше роздратовання на мене. І тут Ви мене ловите на чомусь «компромітуючому». Але з великодушності пишете, що таких і таких то фактів Ви не занесли в свій щоденник. Чому? Очевидно, тому, щоб мене не компромітувати. А в чому ж та компромітація? Та в тому ніби, що я тверджу, що мій батько – пролетарій, а в дійсності він «домовласник», «денаціоналізований міщанин». Він, мовляв, Вам говорив про свої «доми» і радився, як з ними бути, чи продати, чи залишити мені в спадщину. Якби Ви знали, Євгене Харламповичу, як ми сміємося оце зараз з Роз. Як з Вашого «обличення» мене, Вам, мабуть, трохи не так сміливо було б на душі, як то було, коли Ви писали це. «Доми» мого батька – це дві міщанські хати-кочки в Єлисаветі, одна навіть по суті не його, а

братова (по матері брата). Куплені вони на мої гроші, дані мною батькові й братові; гроші взяті й привезені Роз. Як з Московського Драматичного Товариства як гонорар за мої драматичні вистави. Куплені мною для них уже під час революції, куплені для того, щоб вони більше не тинялися, щоб хоч трохи спочинули. Думалось же, що я, маючи змогу легально жити, зможу їх продержати. Ви питаєте, через що я вперто хочу називати батька пролетарієм, а не «домовласником», не дрібним буржуєм? Та тому, Євгене Харламповичу, що так воно видно було; це найпростіша й найправдоподібніша причина. Батько мій мав власність, тільки як оженився з матір'ю, але, як я й казав уже Вам, швидко продав будиночок на Солдатській вулиці, а брат (по матері) хуторець і обидва взяли в аренду землю. Після того ж, як поміщик обшахраїв і вигнав їх з землі, до самого останнього часу, до оцих моїх «домів» (!) у них не було ніякої власності, ні нерухомої, ні навіть путньої рухомої. Існування їх було істинно страдницьким, неймовірним існуванням. Батько був і арендатором, і носильщиком лантухів, і переселенцем, і шинкарем, і крамарем, і шахтарем, і мельником, і, нарешті, «рантьє-домовласником» на мої мізерні авторські заробітки з руського драматичного Товариства (бо своя рідна література не могла б і мене самого прогодувати!). І хіба не виглядає трошки... смішним Ваше «обличение» мене, Ваша великодушність? Правда, Ви добре зробили, що не занесли в Ваш щоденник цієї великої глузливої неправди про мого батька, про людину, яка мала за життя стільки страждань і пониження, що їх вистачило б на сто родин домовласників середніх і великих. – А тепер про його «майже чисту руську мову». Це – поверхово так. Але це так тільки з п а н а м и. Ні зо мною, ні з матір'ю, ні з Роз. Як. батько не говорить по руському. А з усяким, кого він уважає за пана, за одного з тих, хто все життя його тероризував, кому він, може, задрив, хто, на його думку, був сильним, з тими він говорив мовою сильних. І не так би мені боляче-смішно було, коли б Ви мене «скомпромітували», коли б звеликодушничали на правді, яка б вона не була, коли б та людина, про яку Ви пишете в своїх спогадах, дійсно була тим, що можна собі уявити під тямом «домовласника», середнього заможного селянина, що

переїхав до міста й зденаціоналізувався. Це – ситий, задоволений, пристосований, зрусифікований, ворожий до визвольного руху суб'єкт, словом, бувший куркуль, що став у місті середнім міщанином. Але цей чоловік принаймні жив у фізичній ситості, принаймні без особливих страждань бабрався все життя в своєму спокійному міщанському болоті. За одне це, за відсутність зайвого, дикого страждання і пониження можна, здається, примиритися з усіма соціальними незгідностями до твого світогляду (і навіть з «обличенням», з великодушним пропуском у «Спогадах» такого компромітуючого с о р о м н о г о факту). Але тут-то й смішно, тут-то й боляче, Євгене Харламповичу, що той образ, який у Вас склався під враженням побачення з моїм батьком і від його слів (правильно чи неправильно Вами зрозумілих, це все одно), зовсім, абсолютно не подібний до дійсності! Настільки не подібний, що мені просто смішно уявити собі те, на що Ви натякаєте в своїй великодушності. І дійсно, велику, повторюю, г л у з л и в у, неправду Ви написали б на мого батька, схарактеризувавши його так, як Ви характеризуєте в листі. Ви по аналогії з Коцюбинським судите й про мене. Це не говорить за великий запас методів оцінки людей у Вас. Коли Коцюбинський не хотів говорити про свого батька, поліційного урядовця, і виводив свій рід од графів, то невже ж треба думати аналогічне про всіх тих, хто не хоче говорити про своїх батьків? Ви пишете, що помітили, що мені неприємно було говорити про батьків з Вами. Дійсно, я не любив і не люблю говорити про них з людьми не інтимно близькими. Не люблю після одного тяжкого факту в моєму житті, коли я мав наївність говорити. Друга моя наївність була, коли я звернувся до М. Грушевського з проханням позичити мені з каси Літер. Наукового Вісника⁷ грошей в рахунок моїх гонорарів на операцію моєї матері. (В неї був рак, від якого вона й померла). М. Грушевський до моєї наївної інтимності поставився так само, як і до всякого аналогічного прохання позички грошей. Він мені відмовив так само, якби я йому сказав, що мені гроші потрібні на гру в карти. – Я не хочу цим сказати, Євгене Харламповичу, що я Вас так само оцінюю з погляду етичного та гуманітарного, як і М. Грушевського. Навпаки, я Вас глибоко шаную й поважаю за Вашу людяність, чулість, за Вашу готовність раз-у-раз допомогти всякій людині, чи близька чи далека вона Вам. Але бувають же

в людей такі сторони їхньої вдачі (чи утворені життям психічні моменти), які мають не «поліційне» і не «графське» походження, а які не дозволяють робити того, що в інших так просто й так нормально робиться. Не треба по шаблону знаходити пояснення аналогічним п р о я в а м не аналогічних явищ. Отже, коли Ви мені вірите, коли не думаєте, що знаєте життя і стан мого батька краще за мене, то візьміть на увагу мої ці пояснення. І не думайте, Євгене Харламповичу, що ради своїх партійних поз усяка людина готова навіть рідного батька перехрестить із одного соціального стану в другий. А у Вас щодо мене така негарна думка є, що я, ради того, щоб мати право сказати, що я – «пролетарського походження», готов нав'язати своєму батькові незавидне життя. Ні, дорогий Євгене Харламповичу, так далеко я не зайшов би, коли б це не було так. Я тільки хочу, щоб або нічого про моїх близьких не говорили люди, які не знають їхнього життя, або ж говорили ту гірку й тяжку правду, яка була. Бо інакше все інше буде глумом і глузуванням з страждання людей. – Можливо, що колись я напишу щось подібне до роману мого життя⁸. Ще не настав час. Треба, щоб перегоріли всі до останку забобони, що стоять на перепоні до дійсної правдивості. Спомини, щоденники, мемуари, всякі літературні праці подібного типу тільки тоді мають справжню філософську цінність, коли вони мають незамаскований, неприхований, а тим самим суб'єктивно не змінений матеріал дійсності. (Колись ми про це говорили з Вами в Карльсбаді. Я й тепер тримаюсь тої самої думки). – Ну, та це справа ще не близька.

Щодо Ваших «Спогадів» і моїх уваг до них, то, на жаль, я, не робивши поміток, не можу з точністю сказати, що саме я зауважив би. Отже, можу сказати тільки про загальне враження. На мою думку, занадто багато місця присвячено Вашим родинним відносинам і родичам. Не знаю, може, це впливає якраз із мого особливого відношення до цих речей, але я гадаю, що ці сторінки не мають такого громадського характеру, як інші. – Характеристика деяких людей мені здалися трохи сторонніми, як у гарний бік, так і в поганий. Єфремов і К⁹ такі у Вас вийшли, що просто з хрестоматії. І цим Ви їм тільки шкодите, бо викликаєте до них страшенну нудьгу. Якись мармалади німецького, довоєнного добросовісного виробу, а не живі люди. Зате Грінченко¹⁰ – тип

(негативний, розуміється) із мелодрами. Злий дух; шкідливий, фатальний геній отих чотирьох мармаладних істот у білосніжних янгольських одягах... Чудесно представлений Ємленський, а трохи не так «Федя», знаменитий харківський студент. Із Ваших оповіданнів у мене вирізався в пам'яті такий соковитий, барвистий тип, що дуже шкода було бачити, як Ви на ньому зекономили в сторінках. – Далі, з «Спогадів» можна вивести, що автор хоче дати картину не тільки свого вузькопартійного життя, а всього українського громадянства. Але, як і раз-у-раз це буває в багатьох авторів, автор не зміг стати поза свій вузький круг людей і інтересів і цей круг представив у «Спогадах», як усю Україну. Рух, політичний чи культурний, поза Громадами, поза Демократично-Радикальною Партією не існував для автора. Часом згадується Літ.-Наук. Вісник, іноді РУП¹¹, але яка їхня роль і значення були в культурно-громадському і політичному рухові України, абсолютно не видно. Чи я помиляюся і приписую Вам ті завдання, яких Ви собі не ставили, але все одно, з Ваших «Спогадів» виноситься те враження, що всю роботу, весь політичний і культурний рух робили Громади, Демократична та Радикальна партії, потім ГУП і газета «Рада»¹². Що поза тим, те – так собі, непомітні й незначні явища. – Нарешті, про мову. От тут я Вам пригадаю колишні наші суперечки. Колись Ви мені закидали нечистоту мови. Я виставляв той аргумент, що нечистота моєї мови умисна, бо я не хочу писати навіть у формі нещиро, себто так, як не говорю, що я відбиваю стан мови нашої інтелігенції. Далі я Вам казав, що то наша мова нечиста і бідна, а не я роблю її такою. Я жалівся Вам, що складніші теми, абстрактні розуміння ще не мають у нашій мові відповідних умов. Через те, не беручись стрімголов кувати нові слова, я вживаю русизмів. Ви ж мені доводили, що не треба вживати русизмів, а треба обминати ті слова, яких бракує в нашій мові, писати «описательно», й вже, слава природі (як тепер учать у «советській» Росії), не боюся писати так, як говорить наша інтелігенція, принаймні, освічена меншість її й про чистоту мови пильно дбаю не тільки в себе, але й у других. І от у Ваших «Спогадах» я бачу тепер ту саму нечистоту, яку Ви мені колись закидали. Так само там, де Вам бракує українських слів, переважно в абстрактних темах, там Ви вживаєте собі русизмів. І не пробуєте «описувати», як мені колись радили. Бо,

розуміється, не можна описати, треба одного слова, яке є в кожній мові, крім української (та ще бідніших за неї). Але є і зайві цілком «нечистоти», яких дійсно можна уникнути. Такі слова, як «пустяковий» і цілий ряд подібних можна й не вживати. (Напам'ять їх не знаю, а поміток не робив). Дуже неприємно вражає у Вас оте галицько-буковинське «аби» (замість «щоб»), яким Ви несподівано заразилися. Аж дивно читати це у Вас. Очевидно, других критикувати легше, ніж самому виконувати свої власні приписи. Але «аби» треба повикидати!

Загальне ж враження, ще раз кажу, від «Спогадів» дуже хороше. Читаються вони з великим інтересом і багато дають цінного матеріалу для характеристики тої доби нашого відродження, що берете. Догадуюсь, що пишете так, щоб і Галичанам можна було читати. Справді, для них це буде дуже корисним матеріалом. Але Ви іноді робите переклад українських слів на галицьку так невдачно, що, боюсь, робите ще незрозумілішими слова. – Чи цим і кінчаються Ваші «Спогади», себто про «Громадську Думку»¹³ і «Радугу»? – Дуже гарне враження справляє простота, щирість стилю «Спогадів». Це робить картини опуклими, як у хороших, зо смаком підібраних романах. – Коли б знав, що Вам цікаво знати детальніше мої уваги, я б собі робив нотатки під час читання і тоді поділився з Вами тими увагами. Але вже прочитав. Якщо, дійсно, Вам було б корисно мати такі уваги, то я з охотою ще раз перечитаю «Спогади», роблячи тепер нотатки. Напишіть мені, а я поки придержу рукопис і не буду відсилати його Ганні Євгенівні¹⁴.

Щодо мого переїзду на Україну й «високої там посади», то про це я вперше чую. Мабуть, милий Івашко¹⁵ переплутав чи помилився: це М. Грушевський збирається їхати на Україну, за посадою чи за «посидінням», того вже з певністю сказати не можу. Я ж покищо сиджу на хуторі й коли збираюсь, то не на Україну. – Сердечно й щиро радий, що Ви почуваете себе тепер краще фізично. А Юлію Миколаївну просто «подивляю», як кажуть галичане. Обоє ж ми бажаємо Вам обом побільше здоров'я і терпіння. Сердечно вітаємо!

Чи не могли б Ви прислати мені адреси Петруся? А коли маєте, то Зіновія Григоровича¹⁶?

В. Винниченко

№10

14-I-24.

Вітаємо Вас, дорогий Євгене Харламповичу, з новим роком. Хай Вам буде легко знести його на чужині й якомога менше розгубити здоров'я. – Не відписував Вам так довго, бо спочатку був хворий, то лежав у ліжку, то вихожувався. А потім виясилось, що, здається, в Празі можна буде видати мою нову працю, й я кинувся її закінчувати, бо через деякі обставини треба якомога швидче дати рукопис. Та через це саме не мав і не маю часу ще раз перечитати Ваші спомини. Але, як бачу з Вашого листа, вони вже друкуються, то яка ж рація **тепер** робити нотатки щодо мови? Отже, я рукопис вишлю Ганні Євгеновні, не роблячи ніяких нотаток. А щодо Вашої поправки «заможний» на «незаможний», то бог з нею, не в ній річ, а в усьому тоні. Тону ж Ви, розуміється, змінити не можете. Та й нехай собі буде так, як є. – Але ж і Івашенко¹ аж двох дочок має. От тобі й справив машинку! – Дуже мені чудно: оттаким же хлоп'ям бачив увостаннє і раптом: батько, чоловік. – Чи й у Вас у Відні такі люті, негарні капцани німці, як тут? Не можна вже витримати, мусимо спродувати хутір і тікати звідси. Трудно тут жити. Міцно-міцно стискаємо Вам руку.

В. В.

№11

27-I-24.

Дорогий Євгене Харламповичу.
Дуже шкода, що Ви тоді не дістали мого листа в Baden. Але що було, то було. – Не журіться за Україну, хутко будемо слухати коників! (Як гарно, тепло й художньо Ви написали про них!) – Вибачте за коротеньку відповідь, збираємось на потяг, їду до Праги. Сердечно вітаємо Вас!

В. В.

№12

Friedrichroda 22-III-24.

Дорогий Євгене Харламповичу, потрохи починаю окли'увати, хоч ще не зовсім себе добре почуваю. Спасибі Вам за увагу!

Пишете Ви, що хотіли б переїхати до Праги? Я буду в Празі, мабуть, у середині квітня й буду старатися, щоб Вам здобути дозвіл. Але мушу Вас зарані попередити, що це тепер не легка річ, бо чехи з великою неохотою дають нові дозволи на в'їзд до них емігрантам. Вони, навпаки, стараються виселяти. Крім того, вони з великим застереженням ставляться до людей з монархичним світоглядом. На жаль, непорозуміння з Вашим виступом лишило в багатьох вражіння про Вас як про монархиста, і це чехам, розуміється, буде відомо, якщо дійде до дозволу, візи й т. п. Боюсь, що вони цим скористуються, щоб не пустити до себе зайвого емігранта. В кожному разі, що від мене залежить, я все зроблю, щоб цей дозвіл Вам добути.

А чого Ви, власне, так хочете до Праги? Легче, думаєте, там буде жити? Я сумніваюся. А проте, не знаючи Ваших обставин, судити не можу. – Ми теж, мабуть, переїдемо до Праги, продавши с'як-так хутір¹. Виручимо, може, те, що вклали в його, вернемо виручене тим, що позичили нам гроші на купівлю, та як лиши-ться ще якась сотня-друга доларів, то й буде добре. Коли б не спішити, то можна б краще продати, але обставини вимагають мого переїзду до Праги², а Р. Я.³ сама не може там жити. – Як писати Петрусеві й Івашкові? Просто на Благовіщ. 56⁴? – Сердечно вітаю Вас, а Юлію Мик. привітав би, так вона, видно, сердиться на мене. – Напишіть, чи хутко Вам треба дозвіл. Як хутко, то я звідси писатиму в Прагу.

B. B.

№13

Rauen 17-IV-24.

Дорогий Євгене Харламповичу, незабаром я маю бути в Празі. Там уже знають, що Ви хочете туди перебраться, і з боку М. Шаповала та його товаришів ніяких перепон чинитися Вам не буде (та й ніколи ні в кого такого наміру не було!). Коли Ви ще

візи не маєте й до того часу не матимете, то я постараюсь у Празі зробити все, що буде в моїх силах, щоб допомогти Вам у сій справі.

Щодо нашого переїзду в Прагу, то нічого певного тепер сказати не можу. Я хоча й справився з хворобою, але деякі неприємні наслідки лишилися, й з ними треба боротися. Це ж краще робити тут на хуторі, ніж у порохнявій Празі. – Не питаю, як Вам живеться, бо знаю, що не розкішно. – Чи чули Ви, що Мик. К. Садовського¹ большевики підманюють їхати на Україну? Справді, хай би їхав, все ж таки одним свідомим українцем і культ. діячем було б там більше. – Сердечний привіт від нас обох Вам і Юлії Миколаївні.

В. В.

№14

Rauen 22-V-24.

Дорогий Євгене Харламповичу, дуже Ви мене зрадували листом до Петруся! І зрадували і засмутили: бідний Петрусь, бідний Івашко, бідні тисячі Петрусів й Івашків¹. Та, очевидно, помочи їм не буде доти, доки не буде її всій Україні. – Я, дійсно, не відповів Петрусеві. Але зробив це навмисно, не бажаючи наражати милих мені людей на прикrostі за листи від мене. Але тепер усе ж таки хочу написати (розуміється, з усією обережністю). Та от яка ж його тепер адреса, коли він переїхав у Черкаси? Він пише, що адресу можна в Вас дізнатися. Напишіть мені, будь ласка. Та разом і Івашкову, колись Ви мені писали, та я її не записав, а в листах шукати дуже трудно.

На великий мій жаль, я не можу Вас порадувати приємною звісткою про візу. Громадський Комітет, очевидно, Вас ще не повідомив, що чехи на його прохання про візу Вам відповіли відмовою. Приїхавши в Прагу й почавши заходи про в'їзд Вам, я вже застав цю відмову. З яких мотивів і причин відмовлено, про це не повідомлено. Микола Карпович², з яким я балакав на цю тему, запевняв мене, що коли б хтось із видатніших діячів Гром. Комітету особисто заходився коло цієї справи, то чехи могли б дати візу. Послухавшись Мик. Карп., я почав було робити відповідні кроки в цьому напрямі, але тут сталася одна неприємна історія, яка унеможливила далі мою інтервенцію. А саме:

на одній гулянці, влаштованій студентами, на яку було запрошено й мене, двома п'яними хлопцями з напряму отаманії (монархичної чи петлюрівської, цього мені з певністю сказати не могли) було зроблено проти мене безглуздий і брутальний вибрик. Без усякої безпосередньої причини ці люди причепились до мене з розмовами про соціалізм і Інтернаціонал і, очевидно, як соціаліста хотіли образити. Не маючи для цього інших способів, як примітивна лайка, вони почали п'яно лаятись. Бачачи, з ким я маю діло, я від подібного роду «дебатів» ухилився. Ця маленька й швидче неестетична, ніж сумна історія викликала серед укр. студентства деяке хвилювання, і цих двох п'яничок, здається, збиралися судити товариським судом, але я попросив ніяких репресивних заходів проти них не робити.

Ви, мабуть, дивуєтесь: яке ж Ви маєте відношення до сеї історії. На жаль, вона «рікошетом» зачепила й Вас. Річ у тому, що милий Льовушка (Чикаленко), палаючи до мене не зовсім мені зрозумілою ворожнечою, занадто піддався цьому своєму почуттю й з ворожости до мене узяв під гарячу оборону цих двох п'яничок. Але, правду сказати, цих двох парубчаків легше зрозуміти й виправдати, ніж Льовушку: вони люди військові (для стипендії зачислені в студенти Педагог. Інституту), вони ніколи не мали змоги зазнайомитися з ученням соціалізму, вони не знають, що таке Інтернаціонал, та взагалі в таких людей інтелект розвинений дуже слабо й на всякі незрозумілі їм з'явища вони реагують кулаком і матюком. Але Льовушка називав (та й ще, здається, називає) себе соціалістом, він, здавалось би, не повинен був би брати під свою оборону людей, ворожих до соціалістів. Та навіть і не в цьому річ, а в тому, що ці неандертальські типи людин безглуздо, без усякого приводу, брутально почали лаяти людину, яка нічого їм особисто злого не зробила, навіть уперше їх бачила. Я не знаю, чи правда те, що говорять у Празі, що Льовушка виконує спеціальну роль агента Петлюри, але чийм би агентом ні бути, які б політичні погляди ні мати, як би ні бути ворожим до тої чи іншої політичної особи, все ж таки, здається, можна ворожість і незгоду виявляти не в п'яній лайці, а так само не боронити такі методи політичної «діскусії». Льовушка ж, повторяю, піддавшись своєму почуттю до мене, розвів гарячу агітацію серед студентів-однодумців за цих двох неандертальців.

Навіть закликав складатися й взяти їх на утримання, коли їх позбавлять стипендії. (Чого, розуміється, ніхто й не збрався робити).

Поводження Льовушки, мушу сказати, викликало серед Гром. Комітету більше обурення й вгиди, ніж поводження двох п'яних отаманців. А як він є Ваш син, то (психологічно зрозуміло) це не могло сприяти тому, щоб люди за батька такого сина спеціально добивалися до міністра і домагалися перегляду винесеної вже постанови про візу. Розуміючи такий психологічний стан людей, я вважав за безнадійне настоювати **тепер** у цій справі, гадаючи, що під такий настрій вони не зможуть бути досить настійними й твердими в своїх переконуваннях чехів, і справа буде ще раз провалена. Тому на якийсь час її треба залишити. Нехай усе заспокоїться, нехай вражіння від гарячої оборони Льовушки зітреться, тоді можна буде знову підняти питання. – Мені особисто сумно від такого відношення Левка, бо я до його раз у раз почував просто ніжність і тепер, крім хороших і теплих споми-нів, про його ніколи іншого нічого не почуваю й не думаю. (Навіть і тепер після його такого дивного поводження). – Місяців через півтора-два я знову маю бути в Празі. Думаю, що до того часу все забудеться, і можна буде ще раз підняти справу як перед Гром. Комітетом, так і перед чехами. Одначе хоча Мик. Карп. і запевняє, що особисте «ходатайство» pomoже, а я все ж таки сумніваюсь, особливо після того, коли вже раз одмовлено. В кожному разі, **все, що від мене залежить, я зроблю.**

Чув я від Мик. Карповича, що американці вже платять Ваш гонорар за спомини й що Ви матеріяльно вже трошки краще себе почуваете. Та чи надовго вистачить матеріялу споми-нів? – А які то рукописи знайшлися в Зайцева?³ Також спомини? Можливо, що й їх продати можна.

Сердечно вітаємо обоє Вас і Юлію Миколаївну.

В. Винниченко

№15

Paris 21-III-29.

Дорогий Євгене Харламповичу,

з почуттям великого болю й пригнічення прочитали ми Вашого листа. Ми нічого досі не знали ні про: смерть Юлії Миколаївни,

ні про смерть Петруся. В мене нема слів, щоб висловити всю силу співчуття з Вами та жалю, що ми відчули від цієї тяжкої звістки. Виринуло в пам'яті таке недавнє минуле; як учора ніби бачив Петруся, веселого, дотепного, енергичного, з цим характерним для його джентельменством. За що саме його заслали, відомо Вам? Адже він, мені здається, ніякої політичної активності не виявляв?

А що таке з Івашком? Що йому загрожує? Через що? Де він живе? Що робить? Служить де чи працює?

Про небезпечний стан здоров'я писав мені колись Б. Матюшенко'. Але ми сподівалися, що загроза життю мине. Та наші сподіванки не справдилися! Безмірно сумно.

Фотографії Петруся вже замовлені, сьогодні ж, зараз же по одержанні Вашого листа. Як тільки будуть готові, негайно вишлемо Вам.

Дорогий-дорогий і любий Євгене Харламповичу, від усієї душі, з пекучим жалем і болем обнімаємо Вас, як батька. Яка страшна річ політика, що змушувала загашувати ту велику ніжність до Вас, що завсігди була в мене, не зважаючи ні на які розходження. А тепер Ваше горе відсуває геть усі ті розходження, і я чую Вас тільки як ту хорошу, дорогу мені людину, що була мені не раз за батька. І як батькові мені всією душею хочеться хоч чим-небудь допомогти Вам, полекшити хоч трошки ту болючу вагу, що склала на Ваші плечі загадкове іноді в своїй жорстокості життя. Напишіть, любий Євгене Харламповичу, чим ми можемо стати Вам у пригоді, все, що сила наша, зробимо. Як Ваше матеріальне становище? Як Ваше здоров'я? Напишіть докладно, дорогий Євгене Харламповичу.

І простіть мені мої невірні прикрощі, що я їх завдав Вам не раз. Не з неприязні до Вас, а з великої приязні до тої справи, що по різному ми обидва зрозуміли її, проти своєї великої приязні до Вас особисто та пошани до Вас робив я те.

Ще раз усім серцем обнімаємо Вас обоє і гаряче цілуємо!

Ваші Винниченки.

№16

Paris 15-IV-29.

Дорогий Євгене Харламповичу, я ці дні був трохи хворий, тому й не написав одночасно з посилкою фотографій. Посилаю цю

картку ще на Падєбради, гадаючи, що Вам її перешлють, якщо Ви вже виїхали до Швейцарії. Це дуже добре, що Ви зможете мати спокійний притулок і змогу зайнятися милою Вам працею.

Обоє сердечно вітаємо Вас і від всього серця бажаємо доброго здоров'я.

Примітки:

№1

¹ *Вікторія Євг. і Скоропис...* — Вікторія Євгенія Чикаленко (1883—1950), донька Є. Х. Чикаленка, Олександр Скоропис-Йолтухівський (1880—1950), чоловік В. Є. Чикаленко, прихильник гетьмана П. Скоропадського, в 1918 р. — губернський комісар-староста Української держави, згодом УНР на Холмщині, Підляшші й Західній Волині. З 1920 р. — в еміграції (Німеччина).

² *...на "Чайці"*. — Так називалася яхта Є. Х. Чикаленка, в якій його родина відпочивала на Дніпрі. В. Винниченко згадує про своє перебування на "Чайці" в липні 1918 р., коли він тимчасово поселився на Княжій горі, на дачі М. Біляшівського, ховаючись від гетьманців.

³ *...більшевики зробили б те саме.* — Йдеться про повстання проти гетьмана П. Скоропадського восени 1918 р., в організації якого В. Винниченко відіграв першорядну роль.

⁴ *...свого видавництва...* — "Дзвін", видавнича спілка В. Винниченка, Ю. Тищенка і Л. Юркевича, заснована 1907 р. в Києві. Видавала збірник, а в 1913—1914 рр. журнал "Дзвін". У 1919—1921 рр. діяльність "Дзвону" було відновлено у Відні, де вийшло зібрання творів В. Винниченка, його спогади "Відродження нації", твори Ю. Тищенка-Сірого, С. Черкасенка та ін. Директором видавництва був Ю. Тищенко.

⁵ *Тищенко-Сірий, Юр. Пилип.* — Юрій Пилипович Тищенко (1880—1953), партійний однодумець і близький приятель В. Винниченка. Видавець "Дзвону" та інших соціал-демократичних видань. Автор спогадів про В. Винниченка.

⁶ *Роз. Як.* — Розалія Яківна Ліфшиць (1886—1959), дружина В. Винниченка.

⁷ *...Петрушка...* — Напевно, Петро Чикаленко, син Євгена Харлампійовича. У 1917—1918 рр. начальник канцелярії Генерального Секретаріату, від січня

1919 р. перший секретар посольства УНР в Туреччині. У другій пол. 1919 р. жив у Австрії. Згодом повернувся до Києва, працював у Державному видавництві України. Наприкінці 1920-х був заарештований, помер у сталінській тюрмі.

⁸ *Левко* – Левко Євгенович Чикаленко (1888 – 1965), син Є.Х. Чикаленка, активний діяч доби УНР. Учений-археолог. Помер у Нью-Йорку.

№2

¹ *...переданого мені через "Впер."*... – "Вперед", щоденна газета УСДП, виходила у Львові (1918–1924).

² *...В. Левинського.* – Володимир Левинський (1880 – 1953), учений-економіст, однопартієць В. Винниченка, один із засновників УСДРП. У 1913 – 1914 рр. – фактичний редактор журналу "Дзвін"; у 1919 – 1920 рр. – активний діяч Української комуністичної партії у Відні.

³ *...n-і К.* – Можливо, йдеться про Катерину Голіцинську (1881– ?). Активна діячка РУП УСДРП, на початку 1900-х рр. – близька подруга В. Винниченка.

⁴ *...все одно зробили б другі...* – Мова знову йде про антигетьманське повстання.

⁵ *В своїй праці...* – "Відродження нації", спогади В. Винниченка про українську революцію.

№3

¹ *Гасенко* – Юрій Гасенко (1894 – 1933), член УСДРП, член дипломатичної місії УНР у Румунії. Емігрувавши, мешкав у Відні, Празі, Берліні, Парижі (де й помер). Письменник, автор низки творів для дітей. Винахідник спеціальної конструкції моторного човна ("морської блохи").

² *...з Піснячевським...* – Віктор Піснячевський (1883 – 1933), громадський діяч, журналіст і лікар. Брав участь в організації української парламентської фракції у першій Державній Думі (1906). Кореспондент газети "Рада". 1917 року видавав в Одесі "Одеський листок", в еміграції (Відень, 1919 – 1921) редагував тижневик "Воля". З 1923 р. працював лікарем у Братиславі, де й помер.

³ *...з приводу М. Шаповала.* – Микита Юхимович Шаповал (1883 – 1932), у дореволюційні роки – провідний член Української Партії Соціалістів-Революціонерів. Публіцист журналу "Українська хата" (1909 – 1914). Член Центральної Ради, міністр пошти і телеграфу, пізніше міністр

земельних справ уряду УНР. Брав активну участь в організації повстання проти гетьмана П. Скоропадського. 3 квітня 1919 р. в еміграції (Прага).

*) – В №7 "Укр. голоса" за 1920 р.

***) – Піснячевський.

****) – Пропозиція мені через Сірого.

№4

¹ ...ми розпочали заходи про переїзд у Германію. – У липні 1923 р. Винниченки поселилися в с. Рауен під Берліном. 6 липня 1923 р. В. Винниченко записав у щоденнику: "Купівля вілли. ...Сірий експертом, як архітектор. Договір у нотаріуса. ...Знову жаль і гнітюче почуття. Через це ніякого задоволення від купівлі. Немов сором за себе, каяття, докори сумління".

² ...згадуємо Юл. Мик. – Йдеться про дружину Є.Х. Чикаленка Юлію Миколаївну.

³ Чути, ніби на весну збираються "рятувати ньеньку"? – Йдеться про військові плани української політичної еміграції.

⁴ ...з Грековим... – Олександр Греков (1875 – ?), за Центральної Ради – командир 2-ї Сердюцької дивізії; на початку 1919 р. – чільний військовик Української Галицької Армії. 1945 року був схоплений у Відні чекістами.

№5

¹ ...віденські есери не хочуть самі їхати на Україну до уряду Раковського... – Натяк на М. Грушевського та його оточення. Християн Раковський (1873 – ?), у 1919 – 1924 рр. – голова Ради Народних комісарів УРСР, у 1925 – 1927 рр. – посол СРСР у Франції. Історія взаємин В. Винниченка та Х. Раковського в силу її важливості потребує спеціального дослідження.

№6

¹ ...в справі нашого переїзду до Австрії... – Цим планам В. Винниченка здійснитися не судилося.

² ...п. Лярошенко... – Його особу встановити не вдалося.

³ ...звітку про Петрусю... – Йдеться про П.Є. Чикаленка.

⁴ ...з моїми рідними багато лиха тратилося через мене... – Батько, брати і сестра В. Винниченка жили в Єлисаветграді і в довколишніх селах.

- ⁵ ...панове Літинські... – В'ячеслав Липинський (1882 – 1931), історик, соціолог, політик, публіцист. У 1917 р. брав участь в організації Української Демократичної Хліборобської Партії. За Гетьманату – посол України у Відні. В еміграції – лідер консервативно-монархічного руху, ідеологія якого викладалася в збірниках "Хліборобська Україна" (1920 – 1925). Автор політичного трактату "Листи до братів-хліборобів" (1926).
- ⁶ ...з Грековими й Петлюрами... – Симон Васильович Петлюра (1877 – 1926), генеральний секретар у військових справах в уряді В. Винниченка (1917), голова Директорії (1919). З 1920 р. – в еміграції.

№8

- ¹ ...перечитавши Ваші спомини... – У "Спогадах (1861 – 1907)" Є. Чикаленка (перше видання – Львів, 1926) чимало місця приділено й В. Винниченку.
- ² ...не до монархіста Є.Х. Чикаленка... – Є. Х. Чикаленко був прихильником гетьманату.

№9

- ¹ ...Ви й Ніковський... – Андрій Васильович Ніковський (1885 – ?), український літературознавець і перекладач. У 1920 р. – міністр закордонних справ в уряді УНР. Репресований.
- ² Врангель – Петро Врангель (1878 – 1928), російський військовий і політичний діяч, один із організаторів "білої" Добровольчої армії. У березні 1920 р. очолив перевезені до Криму рештки денікінської армії. Обстоював "єдинонеділимську" політику.
- ³ ...ні Леонтовичем... – Володимир Леонтович (1866 – 1933), громадський діяч і письменник. Член Старої Громади і ТУП, член редакції "Літературно-наукового вісника", меценат газети "Рада". У 1917 р. – член Центральної Ради, за Гетьманату – міністр земельних справ у кабінеті Лизогуба. Помер у Празі.
- ⁴ "Туповець" – ТУП (Товариство Українських Поступовців); партія українських поміркованих демократів, заснована 1908 р. Після революції 1917 р. змінила назву на Партія Українських Соціалістів-Федералістів (найвідоміші діячі – Є. Чикаленко, С. Єфремов, О. Лотоцький, П. Стебницький та ін.).
- ⁵ ...Сіміренка... – Василь Федорович Симиренко (1835 – 1915), промисловець, інженер-конструктор і технолог у галузі цукроваріння, визначний меценат української культури.

⁶ ...про мого батька. — Кирило Васильович Винниченко (помер під час голодомору 1932—1933 рр. у с. Григорівка на Кіровоградщині).

⁷ *Літ.-науковий вісник* — літературний журнал, виходив з 1898 р. (спочатку у Львові, потім з перервами — в Києві).

⁸ ...колись я напишу щось подібне до роману мого життя. — Цей задум В. Винниченком не був реалізований.

⁹ *Єфремов і К°* — Сергій Олександрович Єфремов (1876 — 1939), літературознавець і публіцист, політичний діяч. Близький приятель В. Винниченка, член уряду, очолюваного ним. Репресований.

¹⁰ *Грінченко* — Борис Дмитрович Грінченко (1863 — 1910), видатний письменник, громадський діяч, педагог, публіцист, видавець, мовознавець. В. Винниченко мав з ним дружні стосунки, починаючи від своєї появи в Києві в 1900 р., листувався.

¹¹ *РУП* — Революційна Українська Партія (1900), з 1904 року — Українська Соціал-Демократична Робітнича Партія. В. Винниченко був одним із засновників і провідників РУП-УСДРП.

¹² ...газета "Рада". — Щоденна українська газета, виходила в Києві (1906 — 1914). Видавав і фінансував її Є.Х. Чикаленко за підтримки В. Смиренка та Л. Жебуньова.

¹³ "Громадська Думка" — українська щоденна газета (Київ, 1906 р., видавець Є.Х. Чикаленко, редактор Ф.П. Матушевський). Про історію заснування газети див.: Чикаленко Є. Спогади (1861 — 1907). — Нью-Йорк, 1955. — С. 430—436.

¹⁴ ...Ганні Євгенівні... — Г.Є. Келлер-Чикаленко, донька Є.Х. Чикаленка.

¹⁵ ...милий Івашко... — Іван Євгенович Чикаленко, син Є.Х. Чикаленка.

¹⁶ ...Зіновія Григоровича... — Зіновій Григорович Моргуліс, адвокат, член Товариства Українських Поступовців, близький до середовища Є.Х. Чикаленка. Під час Першої світової війни мешкав у Москві, де належав до української громади. У добу Центральної Ради — член партії Українських соціал-федералістів.

№10

¹ ...Івашенко аж двох дочок має... — Його особу встановити не вдалося.

№12

¹ ...продавши сяк-так хутір... — Йдеться про будинок у с. Рауен під Берліном, де мешкали Винниченки.

² ...обставини вимагають мого переїзду до Праги... — Цей намір В. Винниченком не був реалізований.

³ Р. Я. — Розалія Яківна Винниченко.

⁴ ...Благовіщ., 56... — Київська адреса Є.Х. Чикаленка (нині вул. Саксаганського, будинок не зберігся).

№13

¹ ...Мик. К. Садовського... — Микола Карпович Садовський (Тобілевич; 1856 — 1933), актор, режисер, громадський діяч. У часи УНР — головний уповноважений у справах народних театрів. З 1922 р. жив у Празі. 1926 року повернувся в Україну, де й помер.

№14

¹ ...бідні тисячі Петрусів й Івашків. — Йдеться про тих, хто став об'єктом репресій в УРСР.

² Микола Карпович — М. К. Садовський.

³ ...які то рукописи знайшлися в Зайцева? — Павло Іванович Зайцев (1886—1965), громадсько-культурний і науковий діяч, шевченкознавець, приятель В. Винниченка, автор спогадів про нього. 1918 р., як і В. Винниченко, мешкав на Княжій горі.

№15

¹ Б. Матюшенко — Борис Матюшенко (1883 — 1944), лікар, активний член РУП-УСДРП. У 1917 р. — член Генерального Секретаріату. З 1922 р. — професор Українського Вільного Університету в Празі.

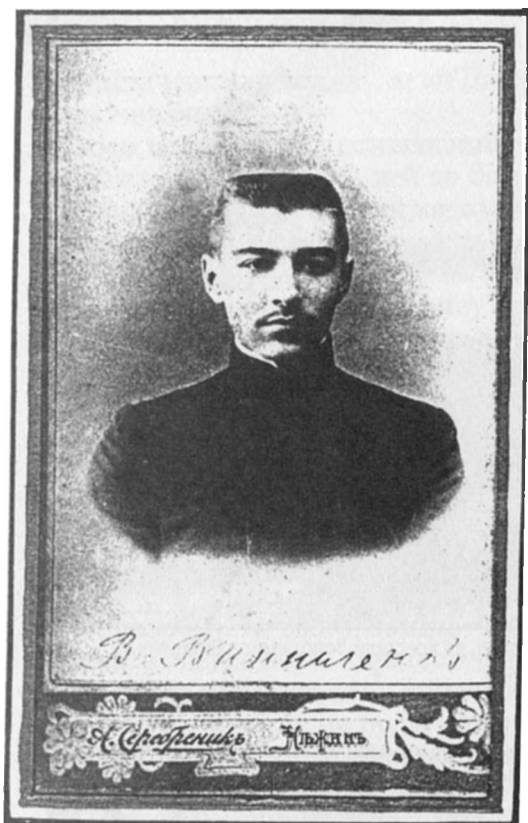

Церква св. Володимира в Єлисаветграді, де хрестили Володимира Винниченка (17 липня (ст. ст.) 1880 р. Сучасне фото.

У центрі: Кирило і Євдокія Винниченки, батьки письменника.

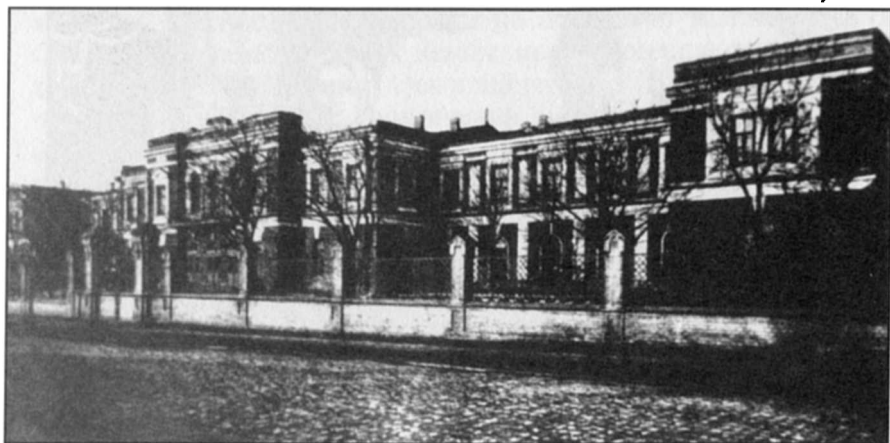

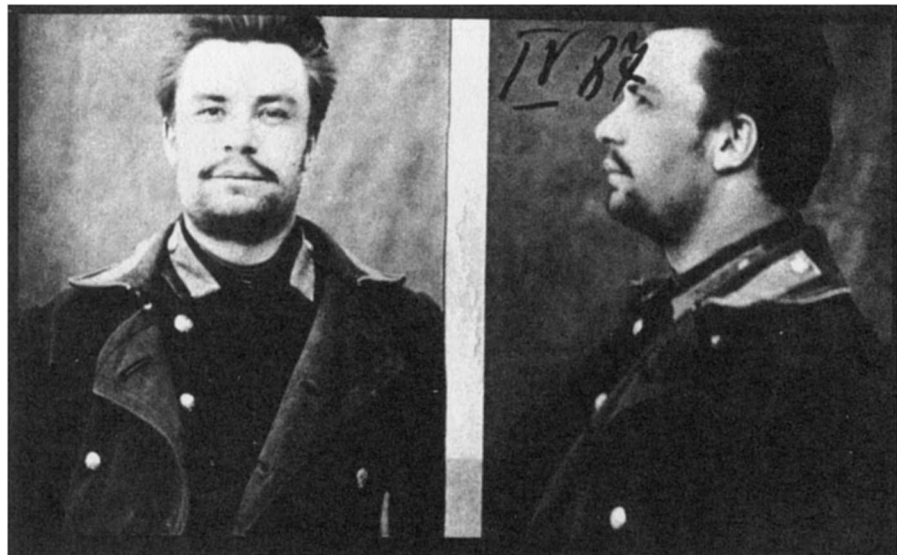
Винниченко-гімназист.

Будинок Єлисаветградської
класичної гімназії, де Винниченко
навчався у 1890 - 1899 рр.
Фото початку ХХ ст.

Таким він входив у XX століття.

Анфас і профіль: жандармський ракурс.

Лук'янівська тюрма.

891.79

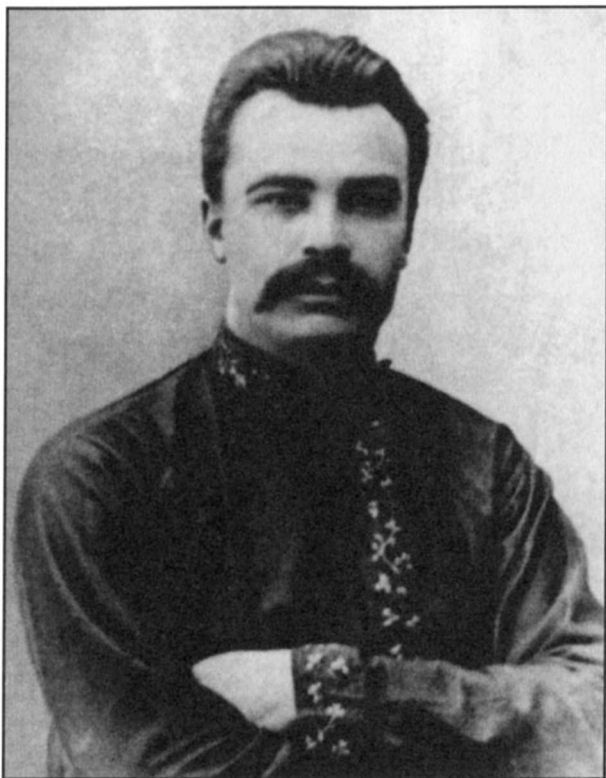
B.-252.

В. ВИННИЧЕНКО.

спр. 2280.

ДРІБНІ
ОПОВІДАННЯ.

В. Винниченко, молодість.

Володимир Винниченко -
Голова Генерального
Секретаріату
Центральної Ради.

Розалія Ліфшиць. Початок 1910-х.

Рекламна афіша Київського державного драматичного театру ім. Т. Шевченка 1920 - 1921 рр.

А. КАТЮРИНСЬКА

Київський Держ. драматичний театр імені Т. ШЕВЧЕНКА

ГАСТРОЛЬНА ПОДОРОЖ
ПЕРСОНАЛЬНИЙ СКЛАД ТРУПИ.

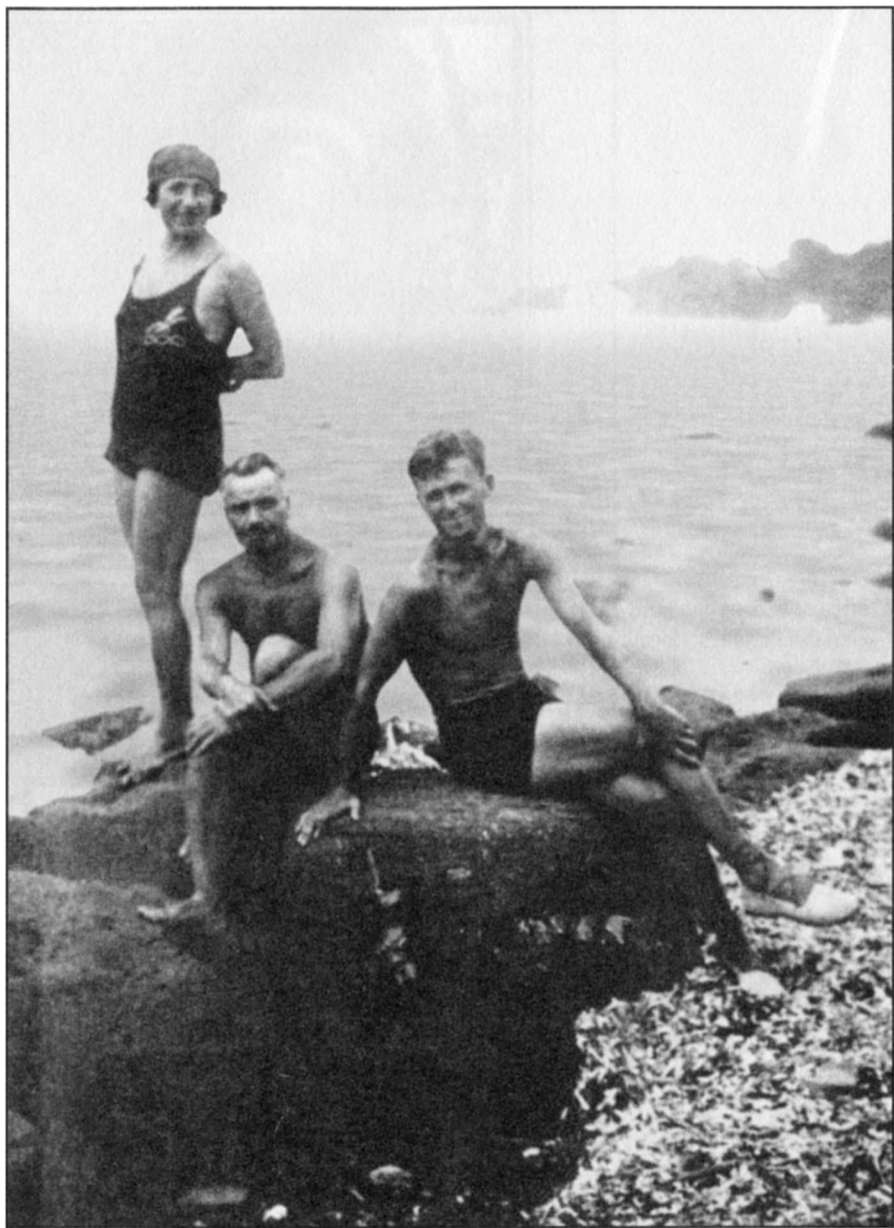
<p>ЖІНОЧІЙ ПЕРСОНАЛ.</p> <p>Розалія Ліфшиць Груша Кривоноса Лариса Липицька Тарасівна Тетяніна Тетяніна Тетяніна Тетяніна Раша Людмила Павлик Мелітійна Барара Чарлота Катруля</p>	<p>МУЖЧІНЬКИЙ ПЕРСОНАЛ.</p> <p>Миколай Марко Петронович Іванко Сидорович Катруля Сидорович Іванко Сидорович Марко Сидорович Іванко Сидорович Іванко Сидорович Іванко Сидорович Іванко</p>	<p>ЧОЛОВІЧІЙ ПЕРСОНАЛ.</p> <p>Лариса Кривоноса Груша Кривоноса Людмила Павлик Мелітійна Барара Чарлота Катруля Тетяніна Тетяніна Тетяніна Раша Людмила Павлик Мелітійна Барара Чарлота Катруля</p>
---	--	---

Репертуар складається: Гайдомакі, Іван Гус, Тополя, Сон Мико, Діагномоні, Свівчі Товаристві, Мірандіно, Ревізор, Одружінні Тітці, Візник Геншель, Зелений Какоду, Біла Гвоздико, Свобода, Каліо, Весілля-фігуро, На полі крові, На ринках, Возлюблений волок, В дому роботи, Каміанні Господар, Лісова пісня, Благитний принц.

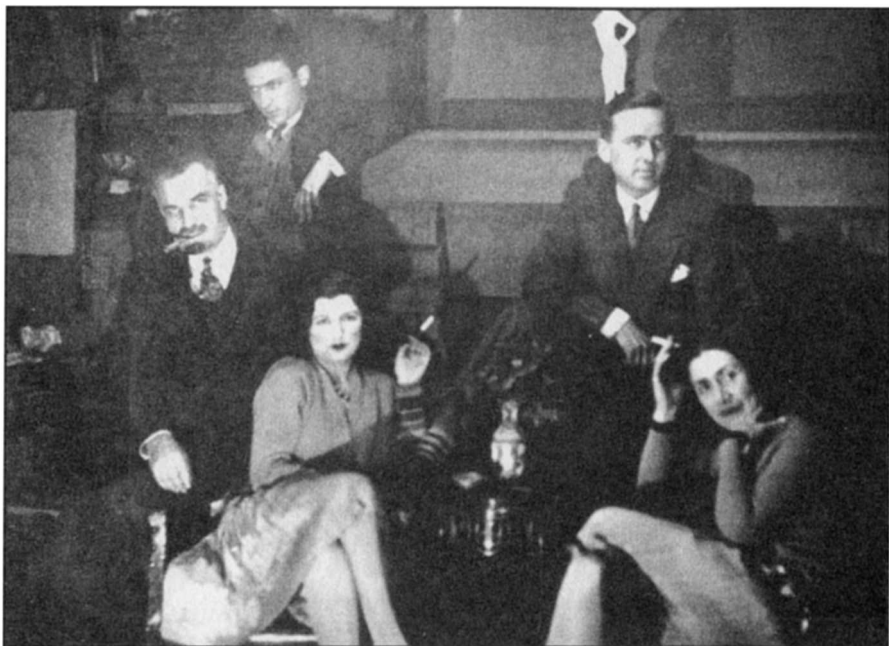
Про день вистав буде оповіщено додатково-завчасно.

Київський Держ. драматичний театр імені Т. ШЕВЧЕНКА

Рекламна афіша Київського державного драматичного театру ім. Т. Шевченка, 1920-1921

На острові Сен-Клер.

В. Винниченко і М. Глущенко з дружинами (ліворуч - Марія Глущенко, праворуч - Розалія Винниченко). Стоїть - невідома особа. Фото кінця 1920-х рр.

Einer der größten Bühnenerfolge in allen Ländern Europas!

Wolodymyr Wynytschenko
Autor des Dramas

„Die Lüge“

in Deutschland, Holland, Schweden, Amerika, Österreich, Tschechoslowakei und Polen, die größten Erfolge erzielte in Berlin allein über 88 mal aufgeführt!

„Die Sünde“

Drama in 2 Akten, zeigt Wynytschenkos Kraft in noch stärkerer Linie. Menschen und Tiere über diese Woche erregte stärksten Beifall. Die Spannung steigt von Szene zu Szene. Das Autor beherrschte souverän die Bühnensituation und gelang es mit „Die Sünde“ ein Drama voll eindringlicher Bühnenwirkung zu schaffen.

„Und können Sie sich nicht vorstellen, daß Sie aus dem größten Menschenmüll einen kleinen, ganz außerordentlichen Vogel hegen?“ ... In aller Unschuld aber kommt sie zu dem ... Sie können sich nicht ... Und das eben wird die Verwirrung ... Damit Sie nicht von dem Gedanken Dinge zu sagen vermögen werden, machen Sie jetzt Ihre Gedanken verhalten ... überlassen Sie ... das ist auch nicht alles ... Man hat Sie nicht nur dabei erregt sondern auch bei Ihrer Liebe ... Wenn Sie Ihre Gedanken nicht verhalten, wird man das gleiche Wort weiter quälen ... Nun muß man schon weiter gehen ... Und so werden Sie ... allmählich ... Ich will für Sie ... zum Verzeihen ...

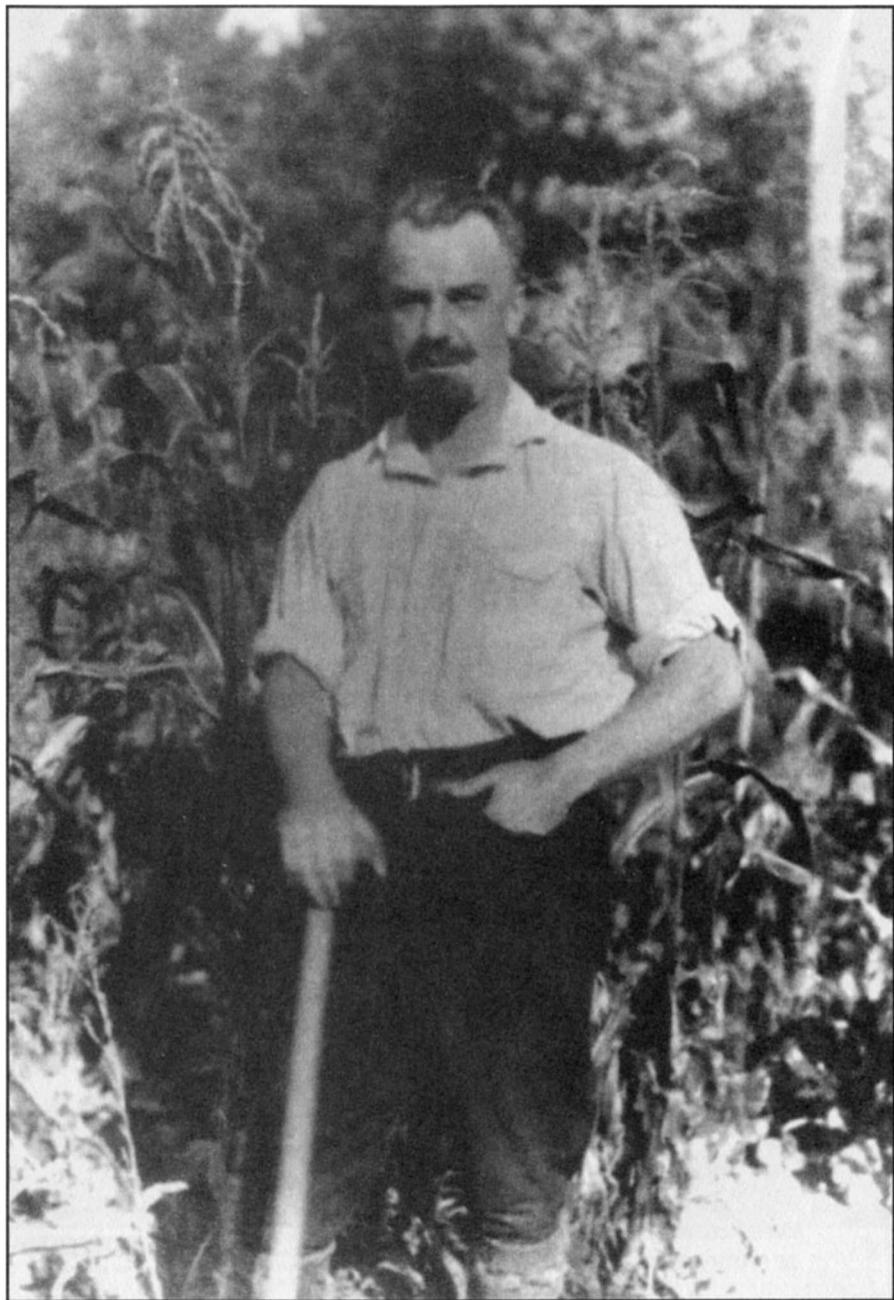
Aus dem Kritiken über „Die Lüge“ u. a. ...
... die Wissen um das Niederste, mühselige Leid aller Kreatur ... (Uebersetz. Leipzig)
... ein Werk, das Lernen zu lernen lehrt ... (Leipziger Anzeiger Nachrichten)
... die höchste Kunstleistung mit vollendetester technischer und künstlerischer ... (Leipziger Abendpost)
... in immer und tieferer Spannung führt es nicht ... (Leipziger Zeitung)

„Die Sünde“

verspricht gleich Zapolskias „Warschauer Händel“ ein Serienstück von starker Wirkung zu werden, das sich alle Bühnen erobern wird!

Кляма сторінка журналу німецького видавництва Кіпенгейера, де публікувалися п'єси В. Винниченка „Брехня“ та „Гріх“. 1923 р.

На городі. Мужен, кінець 1930-х рр.

Розалія Винниченко.

В. Винниченко з дружиною
(стоїть), поруч - невідома особа.
Середземноморське узбережжя,
Франція.

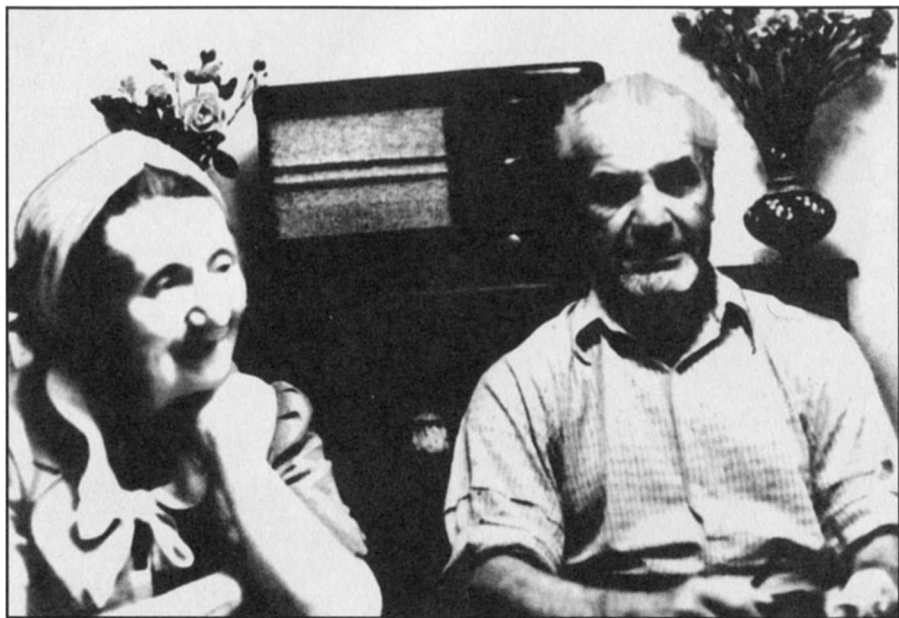

Paris 21-III-29

Дорогий Євгене Харнашовичу,
з погумтям Великого Боги і про-
міщення прочитаним ми Вашого
листа. Ми нікого досі не знали ні
про смерть Олії Миколаївни, ні
про смерть Стєпурця. В мене нема
слов, щоб висловити всю силу
світлоти з Вами та родиною,
що ми відчували від цієї жафкої
звістки. Виринуло в пам'яті
таке недавнє минуле; як урра
ніби даче Стєпурця, веселого, до-
тупного, енергичного, з цим ха-
рактерним ~~для~~ для його друзів
меншвом. За ^{саме} що його заслали,
відомо Вам? Або все, мені зда-
ється, ніякої політичної акту-
альності не виявляв?
А що таке з Іванком? Що

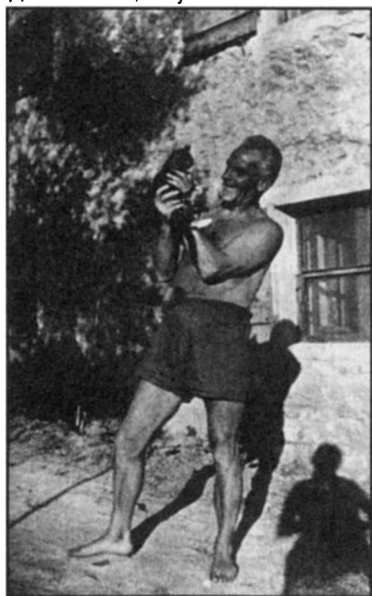

"Закуток", час самотності. 1950 р.

Винниченки в "Закутку". Мужен, 1949 р.

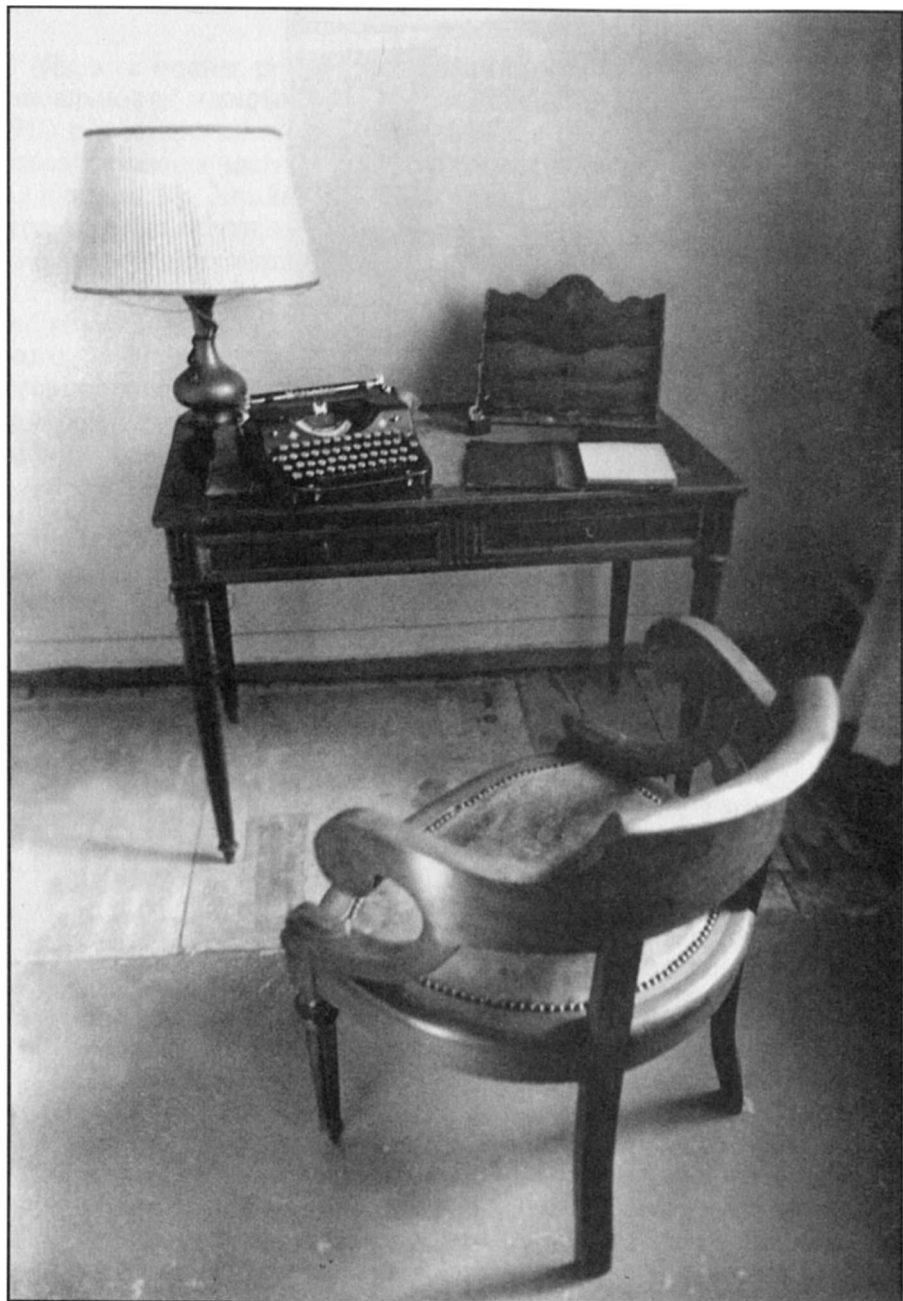
Данина "сонцеїзму".

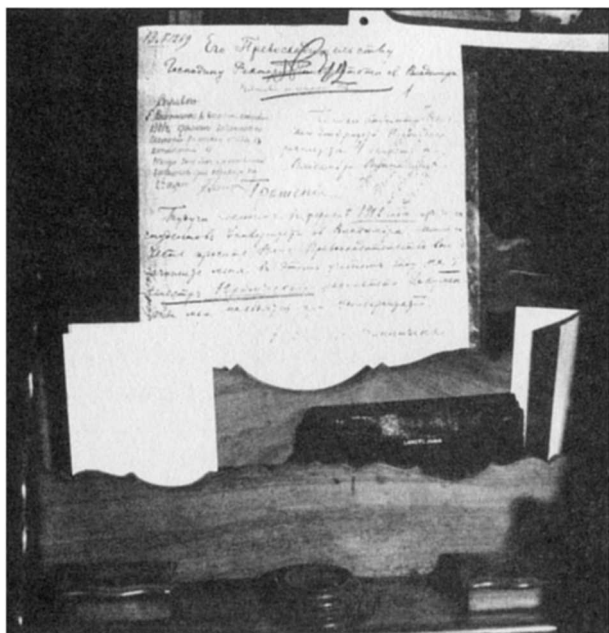
На пленері.

Світлі години в "Закутку".

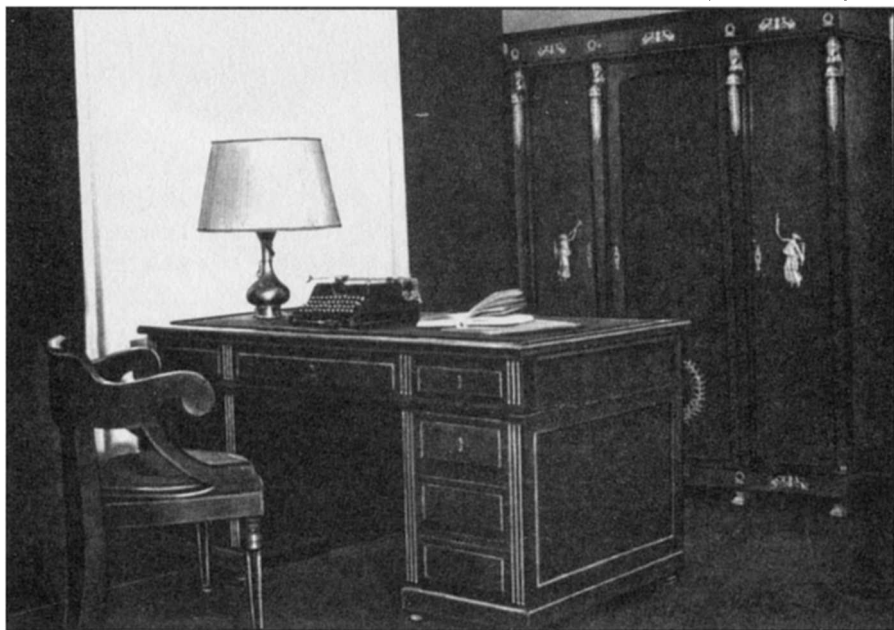

Частина колекції, привезеної з Франції в Україну. Фото 1992 р., Кіровоград.

Речі з письмового столу
В. Винниченка.

Кабінет В. Винниченка
в експозиції
Кіровоградського історико-
краєзнавчого музею.

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

А

Агесва В. 127, 132
Альбані 227
Амфітеатров О. 81
Анікст О. 131
Андреева М. 79
Андреев Л. 86, 118, 156
Антоній Печерський 54
Антонович Д. 26, 45, 154, 222
Аплаксіна О. 80
Аполлінер Г. 90
Апухтін О. 56
Арабажин К. 42
Архипенко О. 227
Арцибашев М. 118

Б

Бабишкін О. 155
Базаров В. 81
Байрон Д. 137
Барбаросса 80
Барбюс А. 242
Бахтін М. 126
Бачинський Ю. 42
Башкирцева М. 210-211
Бергсон А. 119
Бердяев С. 158
Бертель М. 119
Бійма О. 46
Біланюк О. 229, 231, 232, 239
Біляшівський М. 273
Бйорнсон Б. 118, 120
Блок О. 179
Богданов О. 79, 81, 83, 156, 246
Боголепов М. 26
Бодлер Ш. 148

Бойків О. 204
Борня Л. 214-215
Бородай О. 64
Борщак І. 204
Босх І. 227
Бубка С. 205
Бунін І. 156, 218, 239
Бюффон Ж. 107

В

Вагнер Р. 119
Вайнінгер О. 138
Ван-Дейк А. 227
Вересаєв В. 85, 97, 181
Верлен П. 67
Винників І. 196, 215-219
Винниченко Є. 10, 14
Винниченко К. 10, 261, 277
Винниченко Л. 10, 199
Винниченко (Ліфшиць) Р. 11, 194,
195, 197-202, 219, 233, 238, 239,
240, 250, 262, 268, 273, 278
Виспянський С. 133
Вовк В. 219
Вовк Ф. 53
Волик А. 22
Волконська Н. 208-209, 212
Волконський А. 208-209
Вороний М. 133
Врангель П. 260, 276

Г

Галаган М. 27
Галіп Т. 204
Гамсун К. 120, 140, 143
Ганді М. 117

Ганкевич Л. 40, 53, 72
Ганнібал 39
Гарборг А. 118, 120
Гарібальді Д. 205
Гасенко Ю. 251, 274
Гауптман Г. 113, 118, 132, 133, 140
Герович О. 119
Гехтер М. 75, 136, 159
Гітлер А. 236
Глущенко М. 200, 218, 231
Гнатюк В. 78
Гніздовський Я. 222
Гоген П. 227
Гоголь М. 62
Голіцинська (Ярмут) К. 34, 38, 52-59, 74, 82, 154, 274
Голіцинський Є. 31, 52-53, 59
Гольдмерштейн (Максимович) Л. 87-94, 118, 157
Гончар О. 62
Гординський С. 222
Горький М. 78-87, 96, 112, 118, 136, 141, 143, 146, 156-157, 174, 246
Грабовський П. 155, 164
Греков О. 253, 256, 275
Гриб К. 231
Григоріїв Н. 230, 241
Григорович В. 15
Грищенко К. 231
Грінченко Б. 33, 34-36, 155, 226, 264, 277
Грінченко М. 36
Грушевський М. 67, 79, 113, 115, 160, 245, 246, 275
Гузар П. 204
Гуменна Д. 224
Гусар-Струк Д. 130-131
Гюго В. 120, 203
Гюйо Ж. 119

Д

Даладьє Є. 233
Д'Аннунціо Г. 140
Дарвін Ч. 139
Дем'янюк О. 194
Денисюк І. 223
Довженко О. 124
Дон-Амінадо 15, 218
Донцов Д. 150, 168
Дорошенко В. 223
Дорошенко Д. 222
Достоевський Ф. 61-62, 118, 120, 126, 181, 183-184
Драгоманів З. 89
Драгоманов М. 40, 42, 164
Драй-Хмара М. 161, 224
Драч І. 161
Дубняков П. 15

Є

Євшан М. 124, 164
Єлена 92, 94
Єлпатьєвський С. 82
Єльцин Б. 207
Єфремов С. 29, 35, 51, 75, 109, 136, 159, 163, 168, 246, 264, 277, 276

Ж

Жебуньов Л. 277
Желябузька К. 79
Желябузький Ю. 79, 82
Жимез Ж. 212
Жід А. 90, 242
Житецький П. 32, 67
Жук А. 42, 45, 51, 71, 73, 246
Жуковський А. 205
Жулинський М. 216
Журба Г. 224

З

Забужко О. 161
Завадський М. 15, 16
Загребельний П. 211
Задвина С. 37, 93-94, 118
Зайцев Б. 156
Зайцев П. 271, 278
Заковський Л. 178
Замятін Є. 147
Заньковецька М. 16, 96
Зеров М. 21, 127, 165, 177
Зинов'єв (Радомисльський) Г. 17
Золя Е. 118, 127, 130

І

Ібсен Г. 113, 118, 120, 133, 140, 143, 187
Івашенко 267, 277
Івашкевич Я. 15

К

Кандинський В. 227
Капустянський М. 204
Карпенко-Карий І. 16, 130
Карпович П. 26
Касьянов Г. 43
Квітка К. 157-156
Келлер-Чикаленко Г. 266, 267, 277
Кестлер А. 147
Кіпа А. 232
Кістяківський Б. 42
Кістяківські 59
Кобилянська О. 120, 140-141, 143
Ковальський М. 204
Кониський О. 33
Копровський 99
Косачі 153
Косенко І. 204
Косик В. 195, 206

Костенко Л. 164
Костюк Г. 117, 155, 217, 224, 232, 233
Костюк Т. 232
Коцюбинський М. 54-55, 71, 74, 78, 80, 95, 113, 120, 160, 164, 226, 246
Кочубей Ю. 207
Кравчук Л. 194, 207
Краніхвельд В. 158
Крейсберг Ф. 15
Крижанівський М. 15
Кропивницький М. 16, 33, 130
Кузьмін М. 159
Куліш М. 147, 176-190
Куліш П. 155, 161, 164, 166
Кульчицький Ю. 196, 215-218
Купрін О. 118, 156, 159
Курбас Л. 177
Куценко Л. 221, 223, 224, 232

Л

Лаврова А. 138
Ладжников І. 82
Лангемак Г. 15
Лановий В. 163
Лашенко Р. 29, 245
Левинський В. 72, 74, 154, 250, 274
Леонтович В. 73, 109, 159, 260, 276
Левицька С. 215
Левицький Є. 39
Левицький М. 16
Ленін В. 27, 79, 81-85, 169, 236-237, 242
Леонардо да Вінчі 211
Лепаж Б. 211
Лепкий Б. 120
Лиман Л. 223
Линтварьова-Чикаленко О. 226
Липинський В. 256, 276
Лисенки 153

Лисяк-Рудницький І. 26, 37, 115, 119, 222
Лі Юнас 120
Лівицька М. 30, 45
Лівицька-Холодна Н. 224
Лівицький А. 30
Лотоцький О. 276
Лотрек Т. 227
Луначарський А. 79, 81, 83, 86, 96,
156, 230, 246
Луцький Ю. 222
Лятуринська О. 223
Ляхоцький Кузьма 43

М

Мазепа І. 42, 44, 114
Маланюк Є. 15, 59-64, 99-100, 223
Мамардашвілі М. 212
Манн Т. 140, 148
Маркс К. 27, 42, 45, 114
Марусик Т. 194, 204, 207, 216
Масарик Т. 233, 238
Матвеев М. 177, 182
Матушевський Ф. 29, 245, 277
Матюшенко Б. 272, 278
Мацієвич Л. 26, 88
Меленевський М. 43
Менглер А. 137
Метерлінк М. 120
Мирний П. 20, 33, 120, 125
Миролюбов В. 85
Миронець Н. 89, 246
Митрович К. 204
Михайловський М. 141
Михалевич П. 29, 245
Михневич Ю. 202
Міхальський К. 148
Міхновський М. 43
Міяковський В. 221-222

Моне К. 227
Мопассан Гі де 118, 120
Моргуліс З. 266, 277
Мороз В. 209
Мороз Л. 128, 133
Мочульський М. 120
Мошинський В. 217
Мухин М. 100

Н

Наполеон Б. 39
Науменко В. 32, 67
Неклесвич К. 15
Немирович-Данченко В. 186
Нечуй-Левицький І. 20, 32, 49, 67,
123, 125, 131, 136, 159
Ніковський А. 168, 259, 276
Ніцше Ф. 116, 118, 120, 136-150, 171,
186, 213, 219
Ніщинський П. 16
Новиченко Л. 98

О

Овсянико-Куликовський Д. 158
Оглоблин О. 224
Одарченко П. 224
Октавіан А. 80
Олег, князь 54
Олесь О. 113
Онул Л. 218

П

Павленко А. 21
Парра О. 163
Патрашкін С. 168
Пеленський Я. 45, 114
Петлюра Л. 206
Петлюра С. 39, 73, 75, 109, 115, 136,

159, 203, 205-206, 235, 245, 256, 270, 276
Пешкова К. 79
Пешков З. 79
Підмогильний В. 177
Пікассо П. 198, 227
Піснячевський В. 252, 274
Плеханов Г. 27
Плющ І. 196
Плющ Л. 209
Погорельцев С. 231
Поліщук В. 177
Полуботок П. 54
Попок М. 231
Порш М. 43, 45, 74, 115
Пріцак О. 222
Прокопович В. 203
Пруст М. 90
Пчілка О. 155
Пшибишевський С. 118, 120, 133, 140, 143

Р

Радиш О. 221, 223, 224, 247
Раковський Х. 233, 275
Рембо А. 148
Ренан Ж. 119
Репін І. 227
Рильський І. 98
Рильський М. 100
Рильський Т. 99, 246
Роденбах Ж. 120
Рубенс П. 227
Рузвельт Т. 242
Русова С. 16

С

Савинков Б. 85, 97
Садовський М. 16, 96, 269, 278
Саксаганський П. 16

Самійленко В. 120
Свердлов Я. 80
Севрюк О. 204
Сезанн П. 227
Семененко О. 222
Сенкевич Г. 89, 118
Сергієнко Д. 74
Симиренко В. 226, 260, 277
Сіслей А. 227
Січинський М. 65
Скворцов-Степанов І. 81
Скоропадський П. 222, 235, 273
Скоропис-Йолтухівський О. 249, 273
Скрипка В. 227, 228, 230
Скрипка Т. 223, 225, 227, 230, 247
Скрипник М. 194, 230, 234, 236, 240
Слабошпицький М. 210
Сліпченко О. 194, 202
Смідович О. 188
Смолич Ю. 178-179
Соловйов В. 141
Сологуб Ф. 159
Сріблянський М. 130
Сталін Й. 169, 236-237, 242
Старицький М. 32, 130
Старосольський В. 72
Стебницький П. 276
Степанківський В. 42, 51, 71, 73-74, 154, 246
Стефанік В. 120
Стріндберг А. 140, 143, 148

Т

Тамм І. 15
Танюк Л. 195
Тимошенко С. 222
Тищенко Ю. 14, 18-20, 36, 154, 223, 237, 239, 250, 273

Тиберій 80
Тобілевич І. 16
Толстой Л. 118
Троцький (Бронштейн) Л.
Давидович 10, 185, 237
Трубецької Є. 141
Тургенєв І. 118

У

Уайльд О. 140, 148
Українка Л. 40, 47, 54-55, 109, 120, 124,
132, 140-141, 143, 153-175, 223, 224, 246
Урусов 30

Ф

Филипович П. 21, 137
Флобер Г. 148
Франк С. 141
Франко І. 31, 38, 42, 46, 48, 53, 120, 164
Франс А. 90
Фур'є Ш. 117

Х

Хвильовий М. 130, 161, 176, 194, 210
Хмельницький Б. 39, 63
Холодний П. 222
Хоткевич Г. 159
Христюк П. 136, 143

Ч

Чапленко В. 224
Черкасенко С. 74
Черняхівський 36
Чехівський В. 177
Чехов А. 133, 226
Чижевський Д. 222
Чикаленко В. 249, 273
Чикаленко Є. 15, 29, 31, 32, 40, 44, 48,

59, 64, 67, 71, 73, 75, 78, 79, 87, 89, 90,
96, 98, 109-112, 115, 118, 119, 124, 131,
157, 159, 162, 165, 223, 235, 244-272, 276
Чикаленко І. 266, 277
Чикаленко Л. 226, 246, 250, 270, 274
Чикаленко П. 250, 273
Чикаленко Ю. 253, 256, 275
Чириков Є. 156
Чубар В. 234

Ш

Шаляпін Ф. 81
Шамрай А. 138
Шаповал М. 235, 245, 252, 274
Шарль де Голль 193
Шварцбард 205-206
Шевельов Ю. 222-224, 231, 232
Шевченко І. 222
Шевченко Т. 20, 155, 164
Шекспір У. 118, 120, 166
Шестов Л. 141
Ширман Н. 20
Шопенгауер А. 138
Штуль К. 196
Шульгин О. 16, 203, 205
Шумицький М. 204

Ю

Юркевич Л. 27, 72, 74, 87, 94, 99, 154,
168-169, 246, 273
Юркевич М. 92
Юркевич О. 72
Ющенко В. 229, 231, 239

Я

Яворський М. 177
Яновський Ю. 15, 203
Ястребов В. 15

З М І С Т

Молоді літа Володимира Винниченка.... 5

ENFANT TERRIBLE.....7

Історія з географією.....	8
Розваги “халамидника” Володимира.....	10
Є.К.Г.	14
Enfant terrible.....	17
“Народний діяч”.....	20
Незнайомка з Цюріха.....	22

БУНТАР..... 25

Студент – значить, революціонер!.....	25
Літературний дебют “вольноопределяючогося” 5-го саперного батальйону.....	28
В’язень. Листи до Бориса Грінченка.....	34
Львів, ботокуди.....	38
УСДРП – молодша сестра РСДРП?.....	41
“І відкіля ти такий узявся?”.....	45
Літо 1907-го, Катерина Голіцинська.....	52
“Дрібні оповідання”: лики малоросійства.....	59

ЕМІГРАНТ.....71

Львівський транзит.....	71
“Дзвін”.....	74
Капрі, Максим Горький.....	78
Філософія як поле битви.....	82
Сумні сюжети з “небажаною дитиною”.....	87
“Тепер ти маєш спинитись на якомусь плані будучого життя...”.....	94

Червоні ніцшеанці.....105

“Я ХОЧУ СОБОЮ ВОЗВЕЛИЧИТИ
УКРАЇНСЬКЕ...”
(Психологічний портрет В. Винниченка).....107

ТВОРЧИСТЬ ВОЛОДИМИРА ВИННИЧЕНКА
1902 — 1920 рр.
І ХУДОЖНІ ТЕЧІЇ ПОЧАТКУ ХХ СТ.....122

ТІНЬ ЗАРАТУСТРИ.....136

ВОЛОДИМИР ВИННИЧЕНКО
І ЛЕСЯ УКРАЇНКА.....153

“Я не буду загрозувати переходом в чужу літературу...”
(Загадка генези драматичної поеми
Лесі Українки “Оргія”).....153
“Занадто рано я родився....”.....167

САНДОРМОХ ЯК РОЗПЛАТА ЗА УТОПІЗМ.
Микола Куліш і Володимир Винниченко:
трагедія після ілюзій.....176

**Дві подорожі
до Володимира Винниченка
(Франція, США).....191**

ПОДОРОЖ ПЕРША.....193

День у Мужені.....193
Париж без Винниченка.....203
Драма “Закутка”.....213

ПОДОРОЖ ДРУГА.....	221
Листи з Нью-Йорка (квітень — травень 2000 року).....	221
Марксист, який хотів залишитися українцем. Маловідомі сторінки життя В. Винниченка в еміграції (1920-1951).....	233
«ЯКА СТРАШНА РІЧ ПОЛІТИКА...» Несподіванки еміграційного епістолярію Володимира Винниченка.....	244
ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК.....	279

Наукове видання

Панченко
Володимир Євгенович

Володимир Винниченко:
парадокси долі і творчості

Книга розвідок та мандрівок

Головний редактор
Тетяна Терещенко

Художнє оформлення
Дмитра Мазуренка

Редакторсько-коректорська підготовка
Світлани Залозної

Підготовка оригінал-макета
Миколи Ступинця

Підп. до друку 27.06.2004.
Формат 60x84 /16. Папір офсетний.
Друк офсетний. Наклад 1000 пр. Зам. № 4-1515

"Твім інтер",
03039, Київ, а/с 15.
E-mail: tviminter@yahoo.com
Свідоцтво №3366 від 25.01.93

Надруковано в ЗАТ "Віпол", м. Київ, вул. Волинська, 60.